

acta
universitatis
lodziensis

FOLIA LINGUISTICA

40

Irena Jaros

**GWARY OPOCZYŃSKIE
NA TLE JĘZYKOWEGO POGRANICZA
MAŁOPOLSKI I MAZOWSZA**

WYDAWNICTWO UNIwersytetu ŁÓDZKIEGO • ŁÓDŹ 2001

acta universitatis lodziensis

FOLIA LINGUISTICA

40

Irena Jaros

GWARY OPOCZYŃSKIE NA TLE JĘZYKOWEGO POGRANICZA MAŁOPOLSKI I MAZOWSZA

Numer. 280291

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO • ŁÓDŹ 2001

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA
„FOLIA LINGUISTICA”

Marek Cybulski, Urszula Dzióbaltowska-Chciuk

RECENZENT

Feliks Czyżewski

REDAKTOR WYDAWNICTWA UL

Elżbieta Marciszewska-Kowalczyk

REDAKTOR TECHNICZNY

Teresa Guzek

KOREKTORZY

Danuta Bąk, Aurelia Wendland

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

Podr.

P 23421 / 40. 2001

© Copyright by Irena Jaros, 2001

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
2001

Wydanie I. Nakład 110 + 45 egz. Ark. wyd. 14,3

Ark. druk. 14,875. Papier kl. III, 80 g, 70 × 100

Przyjęto do Wydawnictwa UL 5.09.1997 r.

Zam. 69/3082/2001. Cena zł 28,-

Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 143

ISSN 0208-6077

1. WSTĘP

Opoczyńskie, rozumiane jako obszar położony na południowy wschód od Pilicy oraz północny zachód od Czarnej¹, wchodzi w skład północnej Małopolski. Takie jego usytuowanie, graniczące z Mazowszem oraz dawną ziemią łęczycko-sieradzką, było niejednokrotnie przedmiotem uwagi historyków (m. in. J. Natanson-Leskiego, A. Arnolda, H. Łowmiańskiego, A. Piskozuba, S. Zajączkowskiego), którzy od czasów J. Lelewela (Lel, s. 710, 742) dostrzegali w Opoczyńskim, w kasztelanii żarnowskiej, najdalej na wschód granicę jednostki plemiennej „Wierzyczan” jako podstawy późniejszej ziemi łęczycko-sieradzkiej (ZajS, ZajW).

Również gwary opoczyńskie budziły zainteresowanie. Już w roku 1886 J. Łoś publikuje studium dialektologiczne poświęcone gwarze rodzinnych Mikułowic (Łoś, s. 147–190). To bardzo cenne pod względem dokumentalnym opracowanie było niejednokrotnie przywoływane w późniejszych publikacjach, podejmujących problematykę gwar małopolskich (KamU, SzymCh, NitDial, MŚWP).

Opoczyńskie jako składowa część dawnego województwa kieleckiego zostało objęte badaniami do *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (Kiel) oraz, jak całe terytorium polskie, eksploracją do *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP).

Dla potrzeb pracy badany obszar nie ograniczył się jedynie do Opoczyńskiego w wyznaczonych wyżej granicach, ale objął również tereny rozciągające się na północ i zachód od Pilicy, po Nadarzyn – Bielawy – Stryków – Piotrków Trybunalski – Żytno oraz na południe i wschód, po Kielce i Radom (zob. siatka punktów).

Tak rozszerzony teren badań jak i samo Opoczyńskie nie doczekało się, mimo swego pogranicznego charakteru, opracowania monograficznego. Poza wyżej wymienionymi pracami, obejmującymi swym zakresem badań całe Opoczyńskie (Kiel, MAGP) lub konkretne wsie do niego należące (Łoś, KamU), istnieją również publikacje, które ujmują materiał gwarowy z części omawianego zespołu gwar.

---

¹ J. P. Dekowski, w pracy pt. *Opoczyńskie* (DekO, s. 4–7) określa dokładniej granice regionu opoczyńskiego: „Na zachodzie i północy zamyka się na linii Pilicy. Południową jego granicę tworzy tzw. Diabla Góra tj. wał stanowiący przedłużenie Gór Świętokrzyskich. Wschodnie jego rubieże obejmują Bedno, Skrzynno i Klwów” (DekO, s. 4).

Z okresu przedwojennego pochodzą prace: *Dialekt Księstwa Łowickiego* H. Świdorskiej (Świd) z 1929 r., gdzie w wykazie eksplorowanych punktów odnajdujemy Czatolin (701) i Gzów (706), leżące w północno-zachodniej części badanego terenu oraz *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego* Z. Stiebra (StI) z 1933 r., których punkty 2, 3, 5, 6 leżą niedaleko punktów 710, 719, 728 i 737, zlokalizowanych na zachodzie omawianego obszaru. Z tego samego terenu pochodzą również materiały, które posłużyły M. Kamińskiej do opracowania w latach sześćdziesiątych XX w. *Gwar Polski centralnej* (KamG).

Badając językowe pogranicze Wielkopolski i Mazowsza, A. Strokowska (Strok) ujęła północno-zachodni fragment omawianego obszaru. Jej punkty 48 i 49, które wprawdzie należą do gwar łowickich, to jednak z racji bliskości ich położenia w stosunku do punktów 701 i 702 mogą stanowić dla nich tło porównawcze.

Z prac odnoszących się do gwar Mazowsza należy wspomnieć o publikacjach poświęconych poszczególnym grupom głosek – samogłoskom ustnym (*Studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza* A. Basary) (Bas), samogłoskom nosowym (*Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza* H. Friedricha) (Fried) i spółgłoskom (*Studia nad fonetyką gwar mazowieckich. Konsonantyzm* H. Zduńskiej) (Zdun) oraz *Atlasie gwar mazowieckich* (Maz), które ujmują materiał pochodzący z północy badanego terenu (punkty 701–703, 710–712, 715–716).

Geneza niniejszej pracy pozostaje w związku z podjętymi pracami nad tzw. wielkim *Atlasem gwar polskich* (AGP) oraz pilną potrzebą spojrzenia na ten zespół gwar, pozostających w granicach historycznej Małopolski, ale formujących się pod silnym wpływem Mazowsza jak i Wielkopolski, oddziałującej na Opoczyńskie przez medium gwar sieradzko-łęczyckich.

Celem pracy jest przedstawienie aktualnego stanu zachowania gwar, wskazanie kierunków zmian oraz wydobycie asocjacji z Małopolską i Mazowszem².

Dane aktualne, stanowiące podstawę pracy, zgromadzone w latach 1986–1992, pochodzą z 27 punktów usytuowanych według siatki punktów AGP (DejProj). Eksploracji dokonano według *Kwestionariusza – notatnika AGP* (DejKw) K. Dejny, liczącego dwa tysiące pytań. Zgromadzone w ten sposób dane, zamieszczone w kwestionariuszach–notatnikach, wydobyte od autochtonów, reprezentantów najstarszego pokolenia, zostały uzupełnione o luźne rozmowy zarejestrowane w dodatkowych brulionach lub na taśmie magnetofonowej. Te materiały, wydobyte od informatorów urodzonych na początku XX w., zostały zestawione z materiałami starszymi, pochodzącymi

² Uwzględnione zostały także pewne zjawiska pochodzenia wielkopolskiego, które aktualnie występują w gwarach opoczyńskich.

od informatorów urodzonych w drugiej połowie wieku XIX, zamieszczonymi w *Atlasie gwarowym województwa kieleckiego* (Kiel) oraz w *Małym atlasie gwar polskich* (MAGP). Pod względem lokalizacji w terenie zostały przyporządkowane siatce punktów AGP w ten sposób, że do danego punktu AGP (jako podstawowego) odnoszą się materiały starsze, pochodzące ze wsi oddalonych od niego nie więcej niż 10 km, zgodnie z zasadą wyzyskania materiałów historycznych, przyjętych w AGP (DejZał, s. 78). Określone cezurą drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w. materiały potraktowano jako podstawę do omówienia zmian, jakie w tym czasie w gwarach opoczyńskich się dokonały. Zmiany te są rezultatem ewolucji, np. kiedy *ǫ* przechodzi w *o*, czy *l* (zębowe) ewoluuje do *μ* (niezgłoskotwórczego), *integracji*, gdy *ǫ* zostaje zastąpione przez *a* lub w miejsce beznosówkowej wymowy nosówek pojawiają się, przejęte z polszczyzny literackiej, realizacje z udziałem rezonatora nosowego, *interferencji*, np. wtórna nosowość jako rezultat zderzenia beznosówkowej wymowy północnomalopolskiej z nosowością wielkopolską, czy mazowiecką. Aktualny stan zachowania gwar opoczyńskich widzimy jako wynik złożonych stosunków ukształtowanych diachronicznie.

Niejednolity obraz stosunków językowych został omówiony na szerszym tle, głównie malopolskim i mazowieckim oraz przedstawiony według przyjętej metody w dialektologii. Istotne dla tego zespołu gwar, a niekiedy go wyróżniające zjawiska fonetyczne, morfologiczne i leksykalne zostały w przytoczonym układzie omówione i przykładowo zmapowane.

W odniesieniu do zmapowanych zjawisk gramatycznych i leksykalnych występują w tekście odsyłacze do map. Mapy, stanowiące integralną część pracy, zostały wykonane różnymi technikami – znakową, izogłosową i płaszczyznową. Niekiedy kombinacja różnych technik przyjętych w kartografii lingwistycznej podyktowana została dążnością do wyczerpującego i przejrzystego przedstawienia zagadnienia objętego tytułem mapy (por. mapa 42).

Ilustracja kartograficzna większości omówionych właściwości gwarowych ma charakter historyczno-porównawczy. Opierając się na starszych materiałach, przedstawiono na mapach dawne zasięgi cech językowych, dzięki czemu uchwycono kierunki zmian zachodzących w gwarach. Każda mapa, obok układu izogłos, płaszczyzn i znaków, posiada tytuł, w którym zawiera się mapowane zagadnienie, legendę, w której podaje się objaśnienia na przykładzie danych aktualnych oraz materiałów starszych, przykłady z numerami pytań, pod którymi występują w kwestionariuszu oraz wykaz źródeł (z odesłaniem do określonych map), z których pochodzą materiały starsze w odniesieniu do obszaru objętego eksploracją. W legendach map, w odróżnieniu od podawanych w tekście przykładów pismem fonetycznym, stosowany jest zapis fonetyczno-ortograficzny. Fonetycznie podawane są tylko te części wyrazu, które egzemplifikują objęte tytułem mapy zagadnienie fonetyczne. Pozostałe części wyrazu podawane są grafia ogólnopolską w nawiasie.

Ortograficznie zapisywane są także przykłady odnoszące się do zagadnień morfologicznych oraz leksyki. Powyższa zasada wynika z założenia, iż materiał dokumentacyjny znajduje się w tekście pracy, natomiast mapy w sposób selektywny i uogólniający ilustrują wybrane zagadnienia.

1.1. Pozajęzykowe uwarunkowania gwar opoczyńskich

Teren objęty badaniami o schematycznym kształcie prostokąta, wchodzi obecnie w skład trzech województw: łódzkiego (punkty: 701, 702, 706, 707, 710, 711, 715, 719, 720, 724, 728, 737), mazowieckiego (703, 708, 712, 716, 717, 721, 725, 726, 730) i świętokrzyskiego (729, 733, 734, 735, 738, 739). Nigdy nie tworzył jednostki administracyjnej, czy etnicznej. Zawsze był to obszar pograniczny, zarówno pod względem plemiennym, jak i administracyjnym, co miało wpływ na kształtowanie się tam stosunków językowych.

Według badań historyków, na terenie dawnej ziemi sandomierskiej, do której należała część omawianego obszaru, na południe od Pilicy zamieszkiwali w dobie przedpiastowskiej Łędzianie. Zdaniem H. Łowmiańskiego (Łow, s. 134–136), grupy osadnicze tego plemienia zajmowały żyzne tereny lewobrzeżnej Wisły, sięgające na północy średniego biegu rzeki Kamiennej oraz położone poniżej Tomaszowa Mazowieckiego, wzdłuż Pilicy i jej dopływów – rzek: Czarnej i Radomki. Na północy osiedlili się Mazowianie, docierając do Pilicy i najdalej poza Radom i dolny Wieprz (Łow, s. 138). W sferze hipotez pozostaje istnienie między Wartą a Pilicą odrębnej jednostki plemiennej (Łow, s. 169; KGr, s. 248–249; ZajS, s. 69–70), której terytorium rozciągałoby się na wschodzie aż poza Pilicę, sięgając doliny Radomki (ZajS, s. 69). Inni historycy (por. Nat, s. 94, 96) widzą w Sieradzo-Łęczyckiem, z którym graniczy Opoczyńskie od zachodu, obszar ekspansji Polan i wiąże go z Wielkopolską, wyznaczając jego wschodnią granicę na Pilicy. Archeolodzy natomiast, na podstawie badań zagęszczenia grodzisk w Polsce środkowej, odrzucają ten pogląd (KGr, s. 248–249). Pełny obraz rozmieszczenia grodzisk w Polsce, przedstawiony na mapie opracowanej przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską w 1964 r., wskazuje na związki ziemi łęczycko-sieradzkiej z Małopolską i Mazowszem (Łow, mapa 10).

Granice międzydzielnicowe biegły pierwotnie nie dolinami rzek, lecz wododziałami, które tworzyły niedostępne obszary puszczy, błot, gór między dorzeciami rzek (Nat, s. 16–17). To założenie stało się podstawą do ustalenia granicy mazowiecko-małopolskiej na wododziale Pilicy z Nidą i innymi dopływami Wisły. Zdaniem A. Piskozuba (Pisk, s. 59) początkowo małopolski był tylko górny odcinek biegu Pilicy, powyżej Koniecpola. Pierwotnie mazowieckie, jak wynika z przekazów historycznych (PotkS, s. 112; NatZ,

s. 206), dorzecze Radomki znalazło się w Małopolsce przed podziałami dzielnicowymi, o czym świadczą obejmujące ten teren historyczne granice diecezji krakowskiej, które pokrywają się z hydrograficznymi granicami Małopolski (Pisk, s. 59–60).

Historyczna granica mazowiecko-małopolska, ustalona w dobie podziałów dzielnicowych w XIII w. i przywrócenia królestwa w wieku XIV, opierała się na środkowym biegu Pilicy, zostawiając prawobrzeżny skrawek ziemi przy jej ujściu do Wisły po stronie mazowieckiej (Nat, mapa). Z informacji dotyczących historii osadnictwa mazowieckiego wynika, że najwcześniej kolonizacja dokonała się na obszarze między Rawą Mazowiecką – Czerskiem – Warszawą i Sochaczewem (GierS, s. 94–95) i związana była z krainą plemienną, wyodrębnioną przez J. Natansona-Leskiego w okolicach Czerska i Grójca (Nat, s. 15). Dopiero rozkwit gospodarczy Mazowsza w XI i XII w. doprowadził do fali ekspansji mazowieckiej, która przekroczyła Pilicę, posunęła się widłami Pilicy i Wisły aż po Radom (Fried, s. 5) i dotarła do Gór Świętokrzyskich, które stanowiły naturalną barierę osadniczą.

Drugą interesującą nas granicę, biegnącą na zachodzie badanego terenu i początkowo dzielącą Mazowsze i Wielkopolskę, wyznaczał wododział Wisły i Warty, przy czym dorzecze Warty pozostawało po stronie wielkopolskiej, zaś dorzecze Pilicy po stronie mazowieckiej (Pisk, s. 71). W wyniku podziałów dzielnicowych w XIII w. oraz akcji kolonizacyjnych prowadzonych przez cystersów sulejowskich i biskupów kujawskich – właścicieli kasztelanii wolborskiej, sprowadzających na tereny nadpiliczne ludność głównie z sieradzkiego (Dek, s. 8), doszło do rozbioru pierwotnie mazowieckiego dorzecza Pilicy przez Wielkopolskę i Małopolskę oraz ustalenia granicy między Księstwem Sieradzkim a Małopolską wzdłuż Pilicy (Pisk, s. 58; Nat, mapa).

Duże znaczenie dla rozprzestrzeniania się cech językowych posiadają nie tylko ruchy osadnicze, zmiany polityczne i administracyjne, ale również fizjograficzne ukształtowanie powierzchni badanego obszaru. Na jego północy przeważają niziny, na południu zaś wzniesienia, stanowiące przejście od Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej z Górami Świętokrzyskimi w południowo-wschodniej części i Wzgórzami Koneckimi w południowo-zachodniej części omawianego terenu. Na północy do dziś przetrwały jeszcze rozległe bagna i torfowiska oraz resztki dawnej Puszczy Radomskiej, stanowiącej dawniej naturalną granicę Mazowsza i Małopolski (Nat, s. 15), zwane obecnie Puszczą Pilicką.

Ten różnorodny pod każdym względem obszar stanowi teren ścierania się wpływów przede wszystkim dwu dialektów polskich – małopolskiego i mazowieckiego. Schematyczną północną i zachodnią granicę dialektu małopolskiego, będącą wypadkową danych dialektograficznych, historycznych i fizjograficznych wyznacza K. Dejna na linii Łęczna – Kazimierz – Radom – Opoczno – Piotrków Trybunalski – Kłobuck – Woźniki – źródła Wisły,

zaś południowe rubieże dialektu mazowieckiego na rzece Skrwie oraz linii Gostynin – Rawa Mazowiecka – Radom – Kazimierz – Łączna (DejDial, s. 75). Teren ziemi łączycko-sieradzkiej, traktowany obecnie jako obszar gwar przejściowych (por. KamG; DejZag, s. 18), stanowi medium dla nielicznie egzemplifikowanych w badanych gwarach cech dialektu wielkopolskiego, którego część wschodniej granicy biegnie na omawianym terenie od Gostynina w kierunku Rawy Mazowieckiej i Piotrkowa Trybunalskiego.

Pragnę złożyć serdeczne podziękowania Panu prof. dr. hab. Karolowi Dejniu za możliwość podjęcia badań nad zespołem gwar opoczyńskich w ramach prac nad *Atlasem gwar polskich*. Panu prof. dr. hab. Sławomirowi Gali gorąco dziękuję za stałą opiekę naukową i życzliwą zachętę do pracy badawczej. Dziękuję także Pani prof. dr. hab. Barbarze Falińskiej za cenne wskazówki w czasie powstawania pracy oraz Panu prof. dr. hab. Feliksowi Czyżewskiemu za uwagi recenzyjne, które miały wpływ na ostateczny kształt monografii.

2. WYKAZ EKSPLOWANYCH PUNKTÓW I INFORMATORÓW

- 701 – **Czatolin** (*Cotolîn, do Cotoľina, f Cotoľine, cotolski, cotolok*), gm. Łyszkowice, woj. łódzkie, pow. łowicki.
Inform.: Julianna Urbańska, ur. w 1906 r. w Czatolinie; Jan Doroba, ur. w 1909 r. w Reczycach (wieś sąsiednia). Eksplor. Piotr Bąk, 1989
- 702 – **Ruda** (*Ruda, do Rudy, v Ruže, rucke pola*), gm. Skierniewice, woj. łódzkie, pow. skierniewicki.
Inform.: Józefa Górską, ur. w 1906 r. w Rudzie; Stefan Foks, ur. w 1905 r. w Rudzie; Czesław Wierzchowski ur. w 1915 r. w Budach Grabskich odległych od Rudy o 2 km.
Eksplor. Irena Jaros, 1990.
- 703 – **Ojrzanów** (*Oižanuf, v Oižanoŭe, oižanoske xuopoki*), gm. Żabia Wola, woj. mazowieckie, pow. grodziski.
Inform.: Stefania Stańska, ur. w 1913 r. w Ojrzanowie; Zbigniew Kaniewski, ur. w 1927 r. w Ojrzanowie.
Eksplor. Irena Jaros, 1992.
- 706 – **Gzów** (*Gzuf, z Gzova, ve Gzoŭe, gzoske, gzoŭaki*), gm. Słupia, woj. łódzkie, pow. skierniewicki.
Inform.: Józef Zieliński ur. w 1910 r. w Gzowie; Helena Zielińska, ur. w 1915 r. w Gzowie; Franciszek Nowak, ur. w 1902 r. w Gzowie.
Eksplor. Grażyna Habrajska, 1990.
- 707 – **Turowa Wola** (*Trovola, do Trovolĩ, trovoloske pola, trovoloki*), gm. Kowiesy, woj. łódzkie, pow. skierniewicki.
Inform.: Stanisław Sendeman, ur. w 1912 r. w Turowej Woli; Kazimierz Pietrzak, ur. w 1932 r. w Turowej Woli; Jadwiga Drobik, ur. w 1932 r. w Turowej Woli.
Eksplor. Irena Jaros, 1992.
- 708 – **Drwalewice** (*Dralevec, do Dralefca, v Dralefcu, dralevicki, dralevičaki*), gm. Chynów, woj. mazowieckie, pow. grójecki.
Inform.: Bolesław Bęczkowski ur. w 1917 r. w Drwalewicach.
Eksplor. Stanisław Jankowski, 1992.

- 710 – **Kaletnik** (*Kaletník, do Kaletníka, f Kaletniku, kaletnicke*), gm. Koluszki, woj. łódzkie, pow. łódzki wschodni.
Inform.: Jerzy Miazek, ur. w 1926 r. w Kaletniku; Waldemar Suwalski, ur. w 1933 r. w Kaletniku; Kazimierz Jagiełło, ur. w 1936 r. w Kaletniku.
Eksplor. Grażyna Habrajska, 1988.
- 711 – **Bogusławki** (*do Bogusławskuf, v Bogusławkaχ*), gm. Rawa Mazowiecka, woj. łódzkie, pow. rawski.
Inform.: Stanisława Winiarska, ur. w 1920 r. w Bogusławkach; Józef Winiarski, ur. w 1919 r. w Bogusławkach; Marianna Mikołajczyk, ur. w 1906 r. w Bogusławkach.
Eksplor. Grażyna Habrajska, 1988.
- 712 – **Kozietuły** (*Kożetuuy, do Kożetuu, f Kożetuuχ, kożetulski, kożetuloki*), gm. Mogielnica, woj. mazowieckie, pow. grójecki.
Inform.: Konstanty Górzyński, ur. w 1907 r. w Kozietulach.
Eksplor. Stanisław Jankowski, 1991.
- 715 – **Małecz** (*Małec, do Małca || Mołca, v Mołcu, małeckie pola, mołoccoki*), gm. Lubochnia, woj. łódzkie, pow. tomaszowski.
Inform.: Tadeusz Laskowski, ur. w 1921 r. w Małczu; Zofia Sójka, ur. w 1910 r. w Łaziskach; Anna Lubicka, ur. w 1901 r. w Małczu.
Eksplor. Irena Jaros, 1992.
- 716 – **Łęgonice** (*Uyngońice, do Uyngońic, v Uyngońicaχ, uyngońicke, uyngońok*), gm. Nowe Miasto, woj. mazowieckie, pow. grójecki.
Inform.: Kazimierz Chałupka, ur. w 1910 r. w Łęgonicach; Zofia Chałupka, ur. w 1930 r. w Łęgonicach.
Eksplor. Irena Jaros, 1992.
- 717 – **Stara Wieś** (*Staro Věš, do Stary Fši, starověski, starofšoki*), gm. Stromiec, woj. mazowieckie, pow. białobrzeski.
Inform.: Zygmunt Grudzień ur. w 1923 r. w Starej Wsi.
Eksplor. Stanisław Jankowski, 1990.
- 719 – **Gazomka** (*Gazumka, do Gazumki, gazumcoski, gazumcoki*), gm. Moszczenica, woj. łódzkie, pow. piotrkowski.
Inform.: Franciszka Nowak, ur. w 1899 r. w Gazomce; Janina Sipińska, ur. w 1924 r. w Gazomce; Stanisława Gielce, ur. w 1934 r. w Gazomce.
Eksplor. Grażyna Habrajska, 1987.
- 720 – **Dęba** (*Dymba, do Dymby, v Dymbie, dymboski, dympcoki*), gm. Poświętne, woj. łódzkie, pow. opoczyński.
Inform.: Marianna Błaszczuk, ur. w 1920 r. w Dębie; Maria Bajerowska, ur. w 1919 r. w Dębie; Józef Skorupa, ur. w 1910 r. w Dębie; Józef Kupis, ur. w 1913 r. w Dębie.
Eksplor. Grażyna Habrajska, 1990.

- 721 – **Mokrzec** (*Mokšec, do Mokšca, v Mokšcu, mokševicki, mokšcovoki*), gm. Potworów, woj. mazowieckie, pow. przysuski.
Inform.: Władysław Turek, ur. w 1926 r. w Mokrczu.
Eksplor. Stanisław Jankowski, 1991.
- 724 – **Stoczki** (*Stocki, do Stoczek, f Stockaχ, luže stocke*), gm. Mniszków, woj. łódzkie, pow. opoczyński.
Inform.: Erazm Wołek, ur. w 1912 r. w Błogiem, położonym 3 km od Stoczek; Józefa Małek ur. w 1912 r. w Stoczkach; Stanisława Sieroń, ur. w 1918 r. w Stoczkach.
Eksplor. Sławomir Gala, 1988.
- 725 – **Mechlin** (*Mexl'in, do Mexlina, v Mexl'ine, mexl'inske, mexli'ňok*), gm. Gielnów, woj. mazowieckie, pow. przysuski.
Inform.: Stefan Wieczorek, ur. w 1909 r. w Kozłowie oddalonym od Mechlina o 4 km; Zofia Skorupa, ur. w 1929 r. w Stefanowie oddalonym od Mechlina o 4 km.
Eksplor. Irena Jaros, 1990.
- 726 – **Sławno** (*Suavno, do Suavna, f Suav'ne, suov'inske*), gm. Wolanów, woj. mazowieckie, pow. radomski.
Inform.: Józef Pyzara ur. w 1912 r.; Marianna Pyzara, ur. w 1910 r.; Marianna Prawda, ur. w 1914 r.; Wiktoria Strzałkowska, ur. w 1916 r.
Eksplor. Irena Jaros, 1990.
- 728 – **Podlubień** (*Podlu'biń, do Podlu'biño, f Podlu'bi'ňu, lubi'ňok, lubi'jski las*), gm. Sulejów, woj. łódzkie, pow. piotrkowski.
Inform.: Franciszka Pomykała, ur. w 1907 r. w Podlubieniu; Czesław Bryk, ur. w 1925 r. w Podlubieniu; Jan Pomykała, ur. w 1936 r. w Podlubieniu.
Eksplor. Sławomir Gala, 1986.
- 729 – **Sworzyce** (*Sfožyce, do Sfožyc, f Sfožycaχ, sforske luže, sforske pola*), gm. Końskie, woj. świętokrzyskie, pow. konecki.
Inform.: Julianna Stępień, ur. w 1897 r. w Sworzycach.
Eksplor. Sławomir Gala, 1987.
- 730 – **Skłoby** (*Skuoby, do Skuup, f Skuobaχ, skuopske, skuo'ňok*), gm. Chlewiska, woj. mazowieckie, pow. szydłowiecki.
Inform.: Maria Pietras, ur. w 1898 r. w Skłobach; Zofia Głowacka, ur. w 1903 r. w Skłobach; Bronisława Kucfir, ur. w 1900 r. w Skłobach; Kazimiera Kucfir, ur. w 1914 r. w Skłobach; Andrzej Pietras, ur. w 1895 r. w Skłobach; Kazimiera Głowacka, ur. w 1926 r. w Skłobach.
Eksplor. Irena Jaros, 1990.
- 733 – **Wąsosz** (*Vysos, do Vysosa, na Vysoše, vysosok, vysoski las*), gm. Fałków, woj. świętokrzyskie, pow. konecki.

- Inform.: Józef Bernacki, ur. w 1906 r. w Wąsoszy; Felicja Słodczyk, ur. w 1916 r. w Wąsoszy.
Eksplor. Sławomir Gala, 1986.
- 734 – **Zaborowice** (*Zaboroŋice, do Zaboroŋic, v Zaboroŋicaχ, zaboroŋicke pole*), gm. Mniów, woj. świętokrzyskie, pow. kielecki.
Inform.: Teofila Mirosławska, ur. w 1910 r. w Strażnicy oddalonej od Zaborowic o 5 km; Władysława Kos, ur. w 1907 r. w Zaborowicach.
Eksplor. Wirginia Mirosławska, 1987.
- 735 – **Tychów** (*Tyχuf, do Tyχova, f Tyχoŋe, tyχoski, tyχoŋoki*), gm. Mirzec, woj. świętokrzyskie, pow. starachowicki.
Inform.: Zofia Mundzik, ur. w 1919 r. w Trębowcu oddalonym od Tychowa o 3 km.
Eksplor. Stanisław Jankowski, 1989.
- 737 – **Niedośpielin** (*Ňedošpelin || Ňešpelin, do Ňešpelina, v Ňešpeline, Ňešpelok, Ňešpelske pola*), gm. Wielgomłyny, woj. łódzkie, pow. radomszczański.
Inform.: Tadeusz Ordanik, ur. w 1908 r. w Niedośpielinie; Józef Jabłoński, ur. w 1914 r. w Niedośpielinie.
Eksplor. Sławomir Gala, 1986.
- 738 – **Sarbice** (*Sarbice, do Sarbic, f Sarbicaχ, sarbik, pola sarbicke*) gm. Łopuszno, woj. świętokrzyskie, pow. kielecki.
Inform.: Barbara Szymańska, ur. w 1892 r. w Sarbicach; Helena Wańbura, ur. w 1903 r. w Hucie Jabłonowej, położonej 2 km od Sarbic, Józef Kozioł, ur. w 1905 r. w Sarbicach.
Eksplor. Sławomir Gala, 1987.
- 739 – **Krzyżka** (*Kšyska, do Kšyski, na Kšysce, kšyscoński*) gm. Suchedniów, woj. świętokrzyskie, pow. skarżyski.
Inform.: Józef Obara, ur. w 1913 r. w Krzyżce; Helena Szpytak, ur. w 1910 r. w Krzyżce.
Eksplor. Jerzy Obara, 1989.

3. FONETYKA

3.1. Wokalizm

3.1.1. Samogłoski w nagłosie

Artikulacja samogłosek w nagłosie wiąże się w gwarach polskich ze zjawiskiem nadawania im protezy. Jest to spowodowane tendencją do unikania wokalicznego nagłosu wyrazu, znaną językowi polskiemu już w okresie wspólnoty prasłowiańskiej i wczesnego średniowiecza. Wtedy to takie wyrazy jak np. *jeden* (≤ *ednъ), *jelen* (≤ *elenъ), *Hanna* (≤ *Anna*) otrzymały protezy, które dziś traktowane są jako nagłosowe spółgłoski. W gwarach najkonsekwentniej i najszerzej występuje labializacja nagłosowego *o-* (DejA, mapa 57; NitDial, s. 41), uważana za właściwość zachodniosłowiańską (StN, s. 167). Inne typy protez (*i-*, *χ-*) mają wyraźne zasięgi wyrazowe, dotyczą bowiem zapożyczeń z języków obcych.

Labializacja *o-* w nagłosie wyrazów charakteryzuje wszystkie badane gwary. Stopień nasilenia udziału warg przy artykulacji *o-* jest różny w poszczególnych gwarach – od słabo zaznaczającego się elementu labialnego do wymowy dyftongicznej – i występuje niekonsekwentnie. Jak wiadomo siła uwargowienia *o-* zależna jest od tempa i staranności wymowy informatora. Różnice zapisów stopnia natężenia labializacji *o-* występują w materiale pochodzącym z badanego terenu nawet w odniesieniu do jednej gwary, np. w punkcie 724 zapisano: *ohora, *uobrync*, *uocy*, **oxf'ara*, *uogrut*, *uogun*, *oğer, *uoutaś*, *ošet, *ośey*, itp.

Aktualnie obserwuje się, zwłaszcza w mowie średniego i młodego pokolenia, unikanie labialnej protezy *uo-*. Jej brak notuje się przede wszystkim w punktach leżących w okolicy dużych ośrodków miejskich, gdzie gwara narażona jest na wpływ języka ogólnopolskiego. Wyjątkowo dużo przykładów bez wstępnego udziału warg przy artykulacji *o-* zanotowano w punktach: 703, 707, 708, 712, 717, które również z powodu swojej lokalizacji w północno-wschodniej części omawianego obszaru, w większym stopniu podlegają oddziaływaniu dialektu mazowieckiego, w którym brak tendencji do labializacji. Z tą właśnie skłonnością łączył K. Dejną (DejDial, s. 180) całkowitą lub częściową

redukcję nagłosowego etymologicznego *l-* $\geq$ *u-* w takich wyrazach jak *łokieć*, *łopata*. Przykłady³: *okeć* 703, *ok'eć* 707, *okeć* 706, 711, 716, 719; *opata* 707, 711, 719; **opata* 706, zapisane w większości w północnej części badanego zespołu gwar, zdają się potwierdzać tę tezę.

Podobnie jak nagłosowe *o-*, z protetycznym *u-* wymawiana jest w badanych gwarach samogłoska *u-*. Konsekwentna labializacja *u-* charakteryzuje gwary położone na południe od linii Piotrków Trybunalski – Opoczno – Radom. Wyjątek stanowi punkt 739, leżący w sąsiedztwie Kielc, gdzie nie zapisano żadnego przykładu potwierdzającego to zjawisko. Na północ od schematycznie wyznaczonej linii labialna proteza *u-* występuje nieregularnie, a w gwarach 706, 708, 710 nie ma jej w ogóle. O tym, że i tam w przeszłości panował typ wymowy **uço*, **ul* świadczą nie tylko materiały starsze (Kiel, mapy 74, 75), ale również zanotowane współcześnie hiperpoprawne formy: *upeł* 'łupież' 706, 710; *ucywo* 'łuczywo' 710, potwierdzające unikanie przez mieszkańców uważanych za gorsze form z **u-*.

Istotnym zagadnieniem związanym z nagłosową pozycją *u-* jest jego prejotacja. Jej ograniczony zakres wyrazowy (*ucho*, *udo*, *uzda*) został zauważony wcześniej m. in. przez Z. Stiebera (StI, s. 28), M. Kamińską (KamG, s. 69), A. Strokowską (Strok, s. 29). Pojawienie się w zachodniej części badanych gwar tego zjawiska traktować należy, podobnie jak i dla sąsiadujących z nimi gwar sieradzkich, wpływem dialektu wielkopolskiego (por. StI, s. 29). Zasięg występowania poszczególnych wyrazów nie jest jednolity. W żadnym punkcie nie zapisano formy *iuxo* 'część ciała', choć tę postać notowała M. Kamińska w pobliżu naszego punktu 728 (KamG, mapa 11). Ślady prejotacji *u-* w tym wyrazie odnaleźć można w ludowej nazwie *smardza* 'gatunek grzyba jadalnego' – *bańejus*, *bańe iusy*, która wystąpiła w 719, 724, 728, 737.

Reparycja postaci *iudo*, *iut* 'udo' pokrywa się zasadniczo z notowaną w Kiel, mapa 75, por. *iut* 715, 724, 728, *iudo* 719, 729, 733, 737. W wyrazie *uzda* obserwuje się cofanie wymowy z prejotacją *u-* (mapa 1). Protetyczne *i-* zanotowano w 719, 729: *iuzda*; 724, 728, 737: *iuzdecka*. W 720 doszło do przejścia i redukcji *iū-* $\geq$ *ji-* $\geq$ *i-*: *iżżelnica*.

Prejotacja nagłosowego *a-* zdarza się dziś sporadycznie u najstarszych informatorów. Zanotowano ją w 716: *iadyynt*, *iangrys*; 719: *iagvint*, *iaptykos*; 734: *iamvêt*, *iaptykaś*; 735: *iatramynt*; 739: *iadvêt* (por. MŚWP, cz. I, mapa 7).

Na całym omawianym obszarze wymawia się: *uobecadyo* 701, *abecadyo* 702, 703, 706–708, 710, 711, 715, 716, 720, 721, 724–726, 728, 729, 733, 734, 737–739, *abecadło* 730; *advokaty* 701, 706, 708, 712, 716, 721, 728, 729, 734, 735, 738, *advokaci* 702, 703, 720, 724–726, 730, 739, *advokaci* ||

³ Materiał gwarowy jest cytowany w pracy na ogół w porządku alfabetycznym, chyba że przedstawienie danego zjawiska wymaga odstępstwa od tej zasady.

advokaty 737, *advokat* 719, *adukat* 733; *analfabet* 712, 717, 721, 735, *alfabet* 719; *ambuna* 701, 706, 707, 712, 715–717, 721, 725, 728, 730, 734, 735, *ambona* 702, 703, 708, 710, 711, 719, 720, 724, 729, 733, 739, *ambõna* 737, *ambõna* || *ambuna* 738; *ańuy* 701, *ańoy* 702, 703, 706–708, 710–712, 715–717, *ańey* || *ańoy* 719, *ańoy* 720, 721, 724–726, *ańuy* 728, 734, *ańoy* 729, 733, 735, 737–739, *ańol* 730; *asma* 701–703, 707, 708, 710, 712, 715–717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739.

Porównując te zapisy za stanem z lat pięćdziesiątych XX w. (Kiel, mapy 1, 2, 441) widoczny jest reliktowy charakter tej cechy.

Nie spotkano w ogóle przykładów z protetycznym χ -, choć istnienie w dzisiejszych gwarach, w punktach 701, 702, 706, 715 formy *arfy* 'sita w młynku', a w punktach 715 i 734 oraz w materiale starszym (Kiel, mapa 3), z gwar odpowiadających naszym punktom 720, 724–726, 729, 739, hipercpoprawnej postaci *aftka* 'haftka', świadczy o świadomym unikaniu tej cechy przez użytkowników języka. Występowanie protezy χ - w nagłosie wyrazów rozpoczynających się od *a*- potwierdza J. Łoś w monografii poświęconej gwarze opoczyńskiej, np. *harak*, *harešt*, *hańgryst*, *harmata* (Łoś, s. 148). Wyjątkowo w punkcie 716 zapisano postać *iaftka*, która jest chyba przykładem wtórnej prejotacji nagłosowego *a*- po wcześniejszym usunięciu poprzedzającej go spółgłoski χ - przez osoby, uważające ten typ wymowy za niepoprawny. *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* (Kiel, mapa 3) notuje *iaftka* również w 706–708, 711, 715, 717, 721, 730, 735, w których dziś używa się ogólnopolskiej nazwy *xaftka*.

W odniesieniu do artykulacji nagłosowej samogłoski *e*-, gwarom opoczyńskim znane było w przeszłości zarówno występowanie protetycznych *i*- i χ - (*Ieva*, *xedukacyja*), jak i zastępowanie *e*- przez *a*- (*alementaś*, *alegancki*), czy też redukcja tej samogłoski (*lamentaś*) (por. Łoś, s. 150; Kiel, mapa 498). Dziś w żadnym z badanych punktów nie zetknięto się z prejotacją *e*-. W 712, 717, 719, 721, 728, 735, gdzie zapisano *charbata* 'herbata', nagłosowe χ - traktowane jest jako proteza. Następująca po spółgłosce samogłoska *-e*- (pojmowana jako nagłosowa) została zastąpiona przez *-a*-. Zjawisko to wystąpiło również w innych wyrazach: *agzamin* 701, 703, 706, 707, 710–712, 715, 717, 719, 721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737, 738; *amentyl* 703, *alamentaś* 706, 737, *alamyntoś* 711, 717, 721, *alimentoś* 719, *alamentaś* 730, *alamentoś* 735; *alegancki* 701, 702, 707, 710, 712, 715, 717, 719, 721, 724–726, 728, 729, 733–735, 737, 738. Zmianę *e*- na *a*- w tych wyrazach wyjaśnia się późnym ich zapożyczeniem z języka literackiego do gwar, które nie posiadały rodzimych wyrazów z nagłosowym *e*- (por. Bas, s. 121; Strok, s. 30). Możliwe, że z tego samego powodu doszło w omawianych gwarach do redukcji *e*- w wyrazie *lemyntoś* 'elementarz' 701, 724, 728, *lamentaś* 711, *lamyntoś* 729, *lementoś* 733, *lamentoś* 734.

Z wymową samogłoski *i-* $\leq$ **j*_b- w nagłosie wiąże się w badanych gwarach zjawisko poprzedzania jej protezą *i-*. Materiały starsze (Kiel, mapy 152, 153) dokumentują różne natężenie prejotacji – od lekko słyszanego dźwięku *i-*, do dyftongicznej wymowy *ii* – oraz w punkcie 716 zupełny jej brak. Współczesne dane wykazują szerzenie się wymowy wzorowanej na ogólnopolskiej. Świadczą o tym przykłady: *iżeće* 706, 708, 710, 711, 719, 720, 724, 734, 737, 739; *igłiwe* 706; *igua* 706, 710, 711, 734, 739; *ikra* 708, 710, 712, 719, 720, 734, 739; *iskra* 708, 710, 734, 739; *izba* 708, 739. W pozostałych punktach wyrazy te zawsze wymawiane są z prejotacją *i-* o różnym natężeniu.

Nagłosowe, prejotowane *i-* w pozycji przed spółgłoską nosową rozszerza się do *e* lub obniża do *y*, co w rezultacie daje postać *ie-*, *iy-*. Analiza starszych źródeł (Kiel, mapa 148; MAGP, mapy 514, 515; Łoś, s. 149) wykazuje, że formy *iendur*, *iendyka*, *iyndur*, *iyndyka*, *ienny* 'inny' nie były obce gwarom poddanym eksploracji. Postać *iendur*, *iendyka* występowały dawniej w punktach: 701, 706, 712, 717, 720, 724, 726, 729, 730, 734, 735, 738, 739, natomiast *iyndur*, *iyndyka* charakterystyczne były dla gwar leżących na zachód od Opoczna, przede wszystkim na lewym brzegu Pilicy (punkty: 715, 719, 728, 733, 737) (por. Kiel, mapa 148). Współcześnie zgromadzony materiał nie rejestruje postaci tych wyrazów z obniżoną do *y* wymową prejotowanego *i-*. W węższym zakresie niż dawniej wystąpiły postaci: *iendur* 720⁴, *iendyk* 726, *iendyk* || *iendūr* 729, *iendur* 734, 735, *iendur* 738, *iendōr* 739; *iendyka* 716, 729, 734, 735, *iendyka* 720, 738. Szeroko natomiast reprezentowana jest wymowa tych wyrazów z *ii-*: *iindyk* || *iindur* 701, *iindur* 702, 707, 711, 712, 715–717, 721, 728, 737, *iindor* 703, 725, 730, 733, *iindyk* 719, 724; *iindycka* || *iindyka* 701, *iindycka* 702, 712, 715, 719, 724, 725, 730, 733, 737, *iindyka* 703, 707, 711, 717, 721, 726, 728. Ślad działania procesów integracyjnych zaznaczył się jedynie w 706: *indur*, *indycka*; 708: *indor*, *indyka*; 710: *indyk*, *indycka*; 739: *indyka*, leżących w pobliżu dużych miast. MAGP, mapa 149 ukazuje, że obniżenie artykulacyjne nagłosowego, prejotowanego *i-* przed *N* w wyrazie *ienny* 'inny' występowało na całym badanym obszarze. Współczesny materiał rejestruje postać *ienny* tylko w dwu sąsiadujących ze sobą punktach 719 i 720. Pozostałe przykłady, będące różnymi formacjami słowotwórczymi, poświadczają prejotację nie zmienionego artykulacyjnie *i-*: *iinny* || *iinsy* 701, *iinny* 702, 703, 715, 716, 725, 726, 728–730, 733, *iinaksy* 707, 712, 717, 721, 735 lub jej brak: *inny* 706, 711, 739, *inakšy* 708, *iny* 710 oraz w punktach południowych: 734, 737, 738 wymowę nagłosowej grupy *iN* jako nosowego *i:* *isy* 734, 738, *išy* 737. Okazjonalnie została zapisana postać *ieno* $\leq$ *iino* 'tylko' w 738, która

⁴ W tekście stosuje się dwa sposoby znakowania kontynuantów *ē* : *ē* oraz z wartością pośrednią: *é*, *ē* zgodnie z zapisem dokonany w czasie eksploracji.

występuje tam obocznie do postaci prejotowanej bez rozszerzenia *i-*: *jiino*. Brak protezy w tym wyrazie zaznaczył się w punktach 701, 708, 720, 734, 739, a więc w gwarach, w których również nagłosowe *i-* w pozycji niezależnej wymawiane jest częściej bez protetycznego *i-*.

Protezę χ - samogłoska *i-*, z jednoczesnym obniżeniem swej wartości do *y*, przyjęła tylko w wyrazie χyle 'ile'. Forma ta występuje na zwartym obszarze środkowo-wschodniej części badanego zespołu gwar w 712, 717, 719, 721, 730: χyla ; 725: χyle . W przeszłości (por. Kiel, mapa 517) jej zasięg był większy i obejmował również gwary leżące na południe od Radomia i Opoczna.

3.1.2. Przejście *ra-* w *re-*, *ja-* w *je-*

Przejście nagłosowych grup *ja-* $\geq$ *je-* i *ra-* $\geq$ *re-* uważane było przez W. Taszyckiego za powszechne na terenie północnej Polski w okresie przedhistorycznej polszczyzny (Tasz, s. 65). Tezę tę odrzucają S. Rospond i K. Dejna udowadniając, że są to zjawiska charakterystyczne dla dialektu mazowieckiego, których początek należy datować najwcześniej na wiek XII, po powstaniu z ξ samogłoski *e* nie miękczonej poprzedzającej spółgłoski (por. RospR, s. 135; DejDial, s. 161–165). Do dzisiaj wymiana grup *ja-* $\geq$ *je-*, *ra-* $\geq$ *re-* skostniała w kilkunastu wyrazach, których zasięg występowania nie jest jednakowy. K. Nitsch podaje w *Dialektach języka polskiego* (NitDial, s. 36) następujące wyrazy zachowujące przejście *ra-* $\geq$ *re-*: *redło*, *redzić*, *rek* i *reno*. Zasięg występowania postaci *rek* i *reno* ograniczony jest do północno-wschodniej części Mazowsza (por. MAGP, mapy 184, 186) i nie obejmuje omawianego terenu. Najdalej na południe, bo aż po linię Chodzież – Mogilno – Turek – Wieluń – Częstochowa – Włoszczowa – Kielce – Chełm (DejDial, mapa 29) sięga izoglosa przejścia *ra-* $\geq$ *re-* w wyrazie *redło* i pochodnych od niego. W badanych gwarach zmiana ta została zanotowana we wszystkich eksplorowanych punktach zarówno w wyrazie *redło*, jak i *redlica*, *redlić*, *obredlać*: *redyo* 701–703, 706–708, 710–712, 715–717, 719–721, 724–726, 728, 729, 733, 734, 735, 737, 738, *redło* 730; *redlića* 702, 706, 710, 711, 719, 720, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739, *redlica* 703, 707, 708, 712, 715, 716, 717, 721; *redlić* 701, 702, 706, 710, 711, 719, 720, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739, *redlić* 703, 707, 708, 712, 715, 716, 717, 721; *uobredlać* 701, 706, 715, 720, 721, 724, 729, *uobredlić* 712, 716, *obredlić* 703, 707, *obredlać* 708, 717, *uobredlić* 725, 726, 730, 734, 735, 739, *uobredło še* 729, *uobredło še* 737, *obredlayo še*, *vyredlayo še* 738.

O tym, że wyrazy ze spetryfikowanym przejściem *ra-* $\geq$ *re-* pod wpływem języka ogólnopolskiego zanikają na rzecz ich literackich odpowiedników, pisał już W. Taszycki (Tasz, s. 67). Najwyraźniej zaznacza się to w odniesieniu do wyrazów *ramię* i *radzić*. Forma *reme* 'ramię' występowała dawniej „po

Płock, Brzeziny, Opoczno, Zwolen, Lubartów" (DejDial, s. 163), obejmując na omawianym terenie gwary znajdujące się w jego północnej części. Aktualne dane informują o braku tej postaci w gwarach opoczyńskich i sąsiadujących z nimi. We wszystkich punktach zapisano dziś formę *rańe*. W mniejszym zakresie integracji uległ wyraz *reżić*. Postać tę usłyszano w mowie najstarszych mieszkańców wsi 701–703, 707, 710, 711, 712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730, 735, 739, którzy używali jej obok ogólnopolskiego *rażić*.

Przejsie *ja-* $\geq$ *je-* na badanym terenie, poza wyrazem *jesion*, powstałym pod wpływem języka staroczeskiego (Tasz, s. 109), nie jest spotykane. We wszystkich eksplorowanych gwarach używa się wyrazów *jablko*, *jabłoń*, *jagoda*, *jagodzina*, *jałowiec*, *jałówka*, *jare* 'zboże', *jarmark*, *jarzębina*, *jarzmo*, *jaskółka*, *jastrząb*, *jaszczurka*, itd. z ogólnopolskim *ja-*. Potwierdza to MAGP (mapy 187–194). Zasięg występowania *je-* w wyrazie *jesion* na interesującym nas terenie jest na ogół zgodny ze stanem przedstawionym w DejI, mapa 28: *jeśun* 701, 707, 710–712, 716, 717, 719, 721, 725, 730, *jeśon* 702, 703, 708, 715, 720, 726, 735. Postać taką zapisano również w trzech punktach: 728, 729, 739 na południe od wyznaczonej izoglosy, biegnącej, wg DejDial, s. 161, na linii Opatów – Opoczno – Piotrków Trybunalski (mapa 2). Jest to zapewne spowodowane zadomowieniem się w języku ogólnopolskim tej postaci wyrazu.

Na terenie objętym eksploracją występują hiperpoprawne formy czasowników: *iaże*, *iażemy*, które są przykładem wyrównania analogicznego w obrębie paradygmatu fleksyjnego do formy 1. sg. praes. Postać *iaże* zapisano w 702, 703, 706, 707, 708, 712, 716, 717, 719, a *iażemy* w 708, 712, 716, 717. Brak ich natomiast w punkcie 701, w okolicy którego notowała je A. Strokowska (Strok, s. 44).

3.1.3. Przejsie *-ar-* w *-er-*, *-yr-*

Zjawisko przejścia *-ar-* $\geq$ *-er-* w formach czasu przeszłego czasowników typu *drzeć*, *trzeć*, *mrzeć* oraz w rzeczownikach od nich utworzonych jest charakterystyczne dla Mazowsza (por. MAGP, mapy 179–181; DejA, s. 48). Na podstawie badań prowadzonych w latach pięćdziesiątych XX w. A. Basara stwierdziła, że „formy z *er* ($\leq$ *ar*) występują zasadniczo na całym prawobrzeżnym Mazowszu – oczywiście obocznie z formami z *ar*, a nieraz z ich przewagą w niektórych okolicach. Na Mazowszu lewobrzeżnym *er* ($\leq$ *ar*), tak jak zauważył prof. Nitsch, notowano zupełnie sporadycznie i to przeważnie w pobliżu Wisły” (BasP, s. 286). We współcześnie zebranym materiale z gwar opoczyńskich i gwar do nich przyległych formy takie zapisano jedynie w Bogusławkach (punkt 711). Są to dwa przykłady: *tertak* i *umeryo*. MAGP, mapa 179 poświadcza wyspowy charakter występowania form typu *ter*, *der*,

umer w punkcie 42a – Janków, który oddalony jest od Bogusławek o 30 km. Na fonetyczną wymianę *-ar-* w *-er-* w formach czasownikowych i rzeczownikach odsłownych niewątpliwie wpływ miały procesy wyrównawczo-analogiczne, związane z kształtowaniem się w języku polskim dwu tematów czasowników. Zwracał na to uwagę już wcześniej K. Nitsch (NitDial, s. 37), uznający to zjawisko za morfologiczne oraz Z. Stieber (StT, s. 99–100) i A. Strońska (Strok, s. 46). Z omawianym zagadnieniem nie ma żadnego związku zmiana *-ar-* w *-er-* w wyrazie *laterka*, zanotowanym na zachód od Opoczna w 715, 719, 724, 728, 733, 737. Przyczyn powstawania takiej postaci należy doszukiwać się we wpływie niemieckiego pierwowzoru – *Laterne* (por. DejDial, s. 166; Strok, s. 46).

Z realizacją grupy *-ar-* związane jest również zjawisko przejścia *-ar-* ($\leq r$) $\geq$ *-er-* $\geq$ *-yr-* w wyrazie *verčy*, *vyrčy*. Zmiana ta charakteryzuje południową Małopolskę, sięgając na północy do Końskich i Radomska (MAGP, mapa 193). W świetle danych pochodzących z omawianych gwar, granicę zwartego obszaru występowania postaci *vyrčy* i *verčy* należy przesunąć na północ, w okolice Opoczna i Piotrkowa Trybunalskiego (por. MŚWP, cz. I, mapa 11). Zapisano bowiem w punktach 711, 719, 728, 737: *vyrčy*, natomiast w 724, 725, 733: *verčy*. Postać *vyrčy* wystąpiła również w 711 i 726, w okolicy Rawy Mazowieckiej i Radomia.

3.1.4. Przejście *aj* w *ej* w formach rozkaznika i w przysłówkach

Grupa *aj*, występująca w 2. sg. i pl. rozkazników, np. *czekaj*, *czytaj*, *daj*, *dajcie*, *śpiewaj*, *wstawaj*, oraz w przysłówkach: *dzisiaj*, *tutaj*, *wczoraj*, posiada na badanym obszarze różną realizację. Zmiana *a* w *e* przed tautosylabicznym *i* (*-aj* $\geq$ *-ej*), charakterystyczna dla dialektów: kaszubskiego, śląskiego, wielkopolskiego i częściowo małopolskiego (DejDial, s. 168) wystąpiła w wyrazach: *cekej* 701, 706, 710, 711, 715, 719, 720, 728, 738; *cytej* 701, 710, 711, 715, 719, 720, 728, 737; *špivej* 701, 706, 710, 711, 715, 719, 724, 737; *fstavej* 701, 706, 710, 724, 737, 738, w zachodniej części omawianych gwar, przede wszystkim na lewym brzegu Pilicy (mapa 3), co nie odbiega w znacznym stopniu od stanu zarejestrowanego w Kiel, mapy 22–24 i MŚWP, cz. I, mapa 10. Na pozostałym terenie notuje się w większości formy typu: *cytoj*, *cekoj*, 703, 707, 712, 716, 717, 721, 724, 725, 729, 730, 734, 735, *cytoj*, 738, *cekoj* 733; *špivoj* 703, 707, 712, 717, 721, 728, 729, 733, 735, *špevoj* 716, 725, 730, 734, 738; *fstavoj* 703, 707, 712, 716, 725, 728, *fstajoj* 729, 733, 734. Wyjątkowo w punkcie 739 zapisano w tych wyrazach wygłosową grupę *-đj*. Ogólnopolskie *-aj* występuje konsekwentnie jedynie w 702 i 726 – punktach leżących bardzo blisko dużych ośrodków miejskich (Skierniewice, Radom), w czym upatrywać należy przyczynę zastąpienia gwarowych postaci form imperatiwów przez ich literackie odpowiedniki.

Sporadycznie *-ai* zapisano również w 706: *cytai*; 708, 720: *špėvai*; 720: *fstavai*; 708, 711, 715, 717, 719, 721, 730, 735: *fstai*.

Inaczej przedstawia się na badanym terenie realizacja grupy *ai* w formach rozkaznika od czasownika *dać*. Porównując mapy MAGP (mapa 175) i Kiel (mapa 22) można zauważyć, że postaci *dej*, *dejće*, występujące dziś w większości z eksplorowanych punktów oprócz 702, 703, 708, 725, 726, 733, mają charakter ekspansywny. Starsze źródła (MAGP, Kiel), podające materiał uzyskany w latach pięćdziesiątych XX w., rejestrują formę *doi* w punktach 708, 712; *dai* 730; *daj* 717.

Zamiana *-ai* $\geq$ *-ej* w przysłówkach nie występuje regularnie we wszystkich wyrazach. W *tutej* obejmuje większość badanych gwar poza 708 i 726, gdzie zapisano postać *tutai* oraz 702, 720, 738, gdzie zanotowano krótszą formę *tu*. Linia, stanowiąca granicę występowania wyrazu *žišej* oraz *žišoj*, *žišaj*, dzieli badany teren na część północno-zachodnią, charakteryzującą się występowaniem *žišej* 701–703, 706, 707, 710, 711, 715, 720, 728 i południowo-wschodnią, gdzie przeważają postaci *žišoj* 708, 712, 716, 717, 719, 721, 724, 729, 733, 734, 735, 737, 738 obok literackiego *žišaj* 725, 726, 730, 739 (mapa 3). Tylko w czterech wsiach: 710, 711, 719, 720 zarejestrowano gwarową postać przysłowka *šcorej*, *pšetšcorej*, w pozostałych przeważa postać literacka. Ślady dawnej wymowy *šcoroj*, *unegdoj* 'przedwczoraj' pojawiły się w 716: *unegdoj*; 728: *unegdoj* || *pšetšcoraj*; 738: *šcoroj*, *pšetšcoroj*.

3.1.5. Zastąpienie *a* ($\leq$ **ěT*) przez *ě*

W badanych gwarach występują wyrazy, w których widoczne jest usuwanie przegłoszonego *a* ($\leq$ **ěT*) na rzecz *ě*. Fakt nasilenia się tego procesu w gwarach Mazowska był obserwowany już dawno (por. MAGP, mapy 84, 85; Maz, mapa 265) i jak twierdzi K. Dejna można to zjawisko „wytłumaczyć różnicami w zakresie systemu wokalicznego” (DejW, s. 189). W dialekcie mazowieckim bowiem, w odróżnieniu od innych, fonem /a/ realizowany jest przez wariant *ā*, dzięki czemu „nastąpiło zbliżenie artykulacyjne alternujących ze sobą *ā* : *ě* (*ofāra* : *ofěře*), które przyspieszyło wyrównanie w kierunku *ě*” (DejW, s. 191). Z danych zilustrowanych w MAGP, mapy 84–90 i Kiel, mapy 17–21, 306 wynika, że spośród kilku zamieszczonych tam przykładów usuwania oboczności *a* : *ě* jedynie postaci *poveda*, *spovědać*, *větrak*, *vědro*, *zamětać* można usłyszeć w gwarach opoczyńskich. Obszar występowania wyrazów *větr*, *ofěra* jest bardzo wąski i nie sięga na badany teren.

Postać *větrak* 708, 711, 716, *větrok* 707, *větrok* 712, 717, 721, 730 zarejestrowano na zwartym obszarze w północno-wschodniej części omawianych gwar (mapa 4).

Pozostałe wyrazy, egzemplifikujące zjawisko niwelowania alternacji $\bar{e}T : \bar{a}T$, występują sporadycznie w gwarach lewobrzeżnej Pilicy, co zresztą jest zgodne ze stanem notowanym w Kiel (por. mapy 18–21). Są to: *poveda* 706, 711, *pedo* 729; *spovedać* 711, 719; *vedro* 710, 719; *vymetać* 707, 715, 716, 719, 733, *zametać* 703, 707, 715, 728.

Analizując przedstawioną wyżej repartycję poszczególnych przykładów usuwania przegłoszonego $\bar{a}$ na rzecz $\bar{e}$, należy zauważyć ich bardziej systematyczne występowanie w północnej części omawianego terenu, co świadczy o związku z Mazowszem gwar tam zlokalizowanych.

3.1.6. Kontynuanty stp. $\bar{a}$

Według starszych źródeł (MAGP, mapy 98–162; Kiel, mapy 25, 27–32) w gwarach opoczyńskich i sąsiadujących z nimi kontynuantami stp. $\bar{a}$ w pozycji niezależnej były:

$\bar{a}$, występujące na południe od linii Włoszczowa – Opoczno – Przysucha – Skarżysko Kamienna (DejI, mapa 33) oraz

o , będące rezultatem ewolucji $\bar{a}$, notowane na pozostałym obszarze (Bas, s. 27; DejI, mapa 33; Strok, s. 48).

W ostatnich dziesięcioleciach obserwuje się proces zanikania $\bar{a}$ jako dźwięku pośredniego między a i o . Aktualnie prowadzone badania potwierdzają ewolucję gwar w kierunku uproszczenia systemów wokalicznych. W związku z tym, notowane w minionych dziesięcioleciach $\bar{a}$ albo utożsamia się obecnie z jasnym a (i nie jest to tendencja wyłącznie mazowiecka), albo jest wymawiane jako o , będące rezultatem ewolucji $\bar{a}$. Te dwa procesy językowe nie są jednak przeprowadzane konsekwentnie, co prowadzi do różnych realizacji dawnego $\bar{a}$ w omawianych gwarach.

Na podstawie posiadanych danych można stwierdzić, że pochylone $\bar{a}$ zachowuje się w kilku punktach, należących do obszaru jego występowania w latach pięćdziesiątych XX w. (720, 729, 730, 738, 739) oraz w 706, 707, 715, 725, 726. Spośród nich tylko w punktach: 738 i 739 $\bar{a}$ wymawiane jest dość konsekwentnie w każdej pozycji, bez względu na pochodzenie $\bar{a}$, por.⁵ *χfāst* 738, 739; *iščāf* 738, *ščāf* 739; *ufnāl* 738; *dlā* 739; *žurāf* 738, 739; *jedvāp*, *pāf*, *spšāt*, *stāf* 739; *do nās*, *rās* 739; *bāc še* 738, 739; *stāc* 738, 739; *apelac'jā* 739; *čšešnā* 739; *dārna* 739; *kuxnā* 739; *konselac'jā* 739; *l'il'jā* 739; *lušnā* 738, 739; *paraf'jā*, *peuñā* 739; *procec'jā* 739; *stajnā* 738; *studnā* 738, 739; *skšyñā* 739; *vecežā* 739; *višnā* 739; *bratovā*, *krafcovā*, *stryjñā*, *synovā*, *teščovā* 739; *čelnā* 739; *žževanā* 738, 739; *grañastā*, *krašatā* 739; *grycanā*, *jaqlanā* 739; *kameñistā* 739; *kotnā* 739; *poščystā* 738; *prošnā*

⁵ Przytoczone przykłady ułożone są wg pochodzenia $\bar{a}$ i jego pozycji morfologicznej.

739; *sersã* 738, 739; *zelaznã* 738, 739; *uyskã se* 738, 739; *fruvã, grã* 739; *kukã* 738; *latã* 738, 739; *peyzã* 738, 739; *znã* 738, 739; *zvijã se* 739; *vãu* 739; *bãli se, šãli* 738, 739; *lãli* 739; *cãpka* 739; *potrãf* 738, 739; *ptãk* 738, 739; *trãva* 738; *vãga* 739; *cãrny* 739; *cfãrtek* 738, 739; *cfãrty* 738; *gãrnusek* 739; *zãrko* 738, 739; *smãrska* 738, *zmãrscki* 739; *bẽdãk* 738, *bẽdãk* 739; *bijãk, bliznãk* 739; *żerzãk* 739; *m^oodrãk* 738; *pyndrãk* 738, *pendrãk* 739; *robãk, sceñãk* 739; *šlĩmãk* 738, 739; *varxłãk* 739; *zrehãk* 739; *żeleznãk* 739; *aptekaš* 738, 739; *bednãš* 738, *hebnãš* 739; *smentãš* 738, 739; *gospodãš* 739; *ivyntãš* 738; *kayamaš* 738, 739; *myynãš* 739; *mulãš* 739; *oytãš* 739; *nãlustek* 739; *nãselnik* 738, 739; *nãjstarsy, nãjmuotsy* 739; *zãmeć* 739; *zãp^oole* 738; *zãvasy* 738; *v zãvesceñu* 738; *ćimĩnã* 738. W punktach 706, 707, 715, 711, 720, 725, 726, 729, 730 przykłady z *ã* zapisano sporadycznie w nom. sg. rzeczownika *potrãf* 725, *somšãt* 729, *zurãf* 730; w przyimku *dłã* 730; w nom. sg. rodzimych i zapożyczonych rzeczowników rodzaju żeńskiego o tematach zakończonych na spółgłoskę miękką: *apelacyjã, paraf^{ij}ã* 706; *stajnã* 707; *višnã* 711; *stajnã, višnã*, 715; *prosesyjã, kuchnã* 720; *kolacijã* 725; *stajnã, studnã* 726; *kyselacyjã, lel^{ij}ã, studnã* 729; *stajnã, višnã, terešnã* 'czereśnia' 730; w nom. sg. przymiotników rodzaju żeńskiego: *ćelnã, prošnã* 730; w 3 sg. praesens dawnej koniugacji -jo-||-je-: *grã, znã* 730 oraz w grupie -ar- ($\leq$ *r): wyrazu *gãrnusek* 730. Zwraca uwagę brak *ã* w sufiksach -ak, -arz, -owa, -ina oraz prefiksach na-, naj-, za- w punktach 720, 729, 730, mimo iż notowane było w tych morfemach podczas eksploracji do *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* (por. Kiel, mapy 30, 31, 122, 325, 646, 660).

Szerszy zakres i zasięg występowania posiada w omawianych gwarach samogłoska *o*, będąca kontynuantem *ã* oraz *a* jasne, zastępujące dawne *o*. Przykłady, w których odpowiednikiem *ã* jest *o* lub *a* współlistnieją ze sobą, ale stopień nasycenia nimi gwar jest różny w zależności od pochodzenia *ã* oraz jego pozycji morfologicznej.

W nom. sg. rzeczowników rodzaju męskiego, w których *ã* jest rezultatem wzdłużenia zastępczego, obserwuje się zachowanie *o* ($\leq$ *ã*) w: *xfošt* 701, 715, *kfošt* 707, 712, 716, 717, 719, 721, 724; *grot* 'grad' 701, 706, 712, 717, 721; *jẽdvop* 701, 712, 717, 721; *pof* 715, 719, 721; *somšot* 'sąsiad' 701, 724, 737, *sušot* 710, *sumšot* 712, 716, 717, 719, 721, 728, 733; *stof* 'staw' 701, 724, 725, 728, 733, 737; *šcof* 'szczaw' 707, 712, 715–717, 721, *iscof* 733, 737; *zurof* 712, 717, 721.

Największe nasycenie przykładami na potwierdzonym w Dejl, mapa 33, terenie zwężenia *ã* do *o*, obejmującym gwary na północ od Włoszczowy, Opoczna, Przysuchy i Skarżyska Kamiennej, obserwuje się w punktach 701, 712, 717, 721, 733, 737. Sporadycznie zapisano je w 706, 707, 710, 719.

W gwarach na południe od Opoczna, Przysuchy i Skarżyska Kamiennej, charakteryzujących się konsekwentnym występowaniem *ã* w latach pięćdziesiątych XX w. (por. Kiel), doszło w minionych dziesięcioleciach do ewolucji

$\dot{a} \geq o$. Proces ten ilustrują przykłady: *kfost* 'chwast' 720, 729, 730, 735; *grot* 'grad' 729, 730, 735; *iedhof* 'jedwab' 730, 735, *iedhof* 738; *pof* 'paw' 729, 735; *somsot* 738; *stof* 729, 730, 735; *ścof* 'szczaw' 730, 735, *iscof* 729; *zurof* 729, 735 (por. Kiel, mapy 301, 333, 408, 741, 798).

Ogólnopolskie *a* w miejsce *o* ($\leq \dot{a}$) pojawia się systematycznie przede wszystkim w gwarach północno-wschodniej części omawianego terenu (702, 703, 708) (mapa 6) oraz w wielu wyrazach w punktach 710, 711, 725, 726, 739. W odniesieniu do dwu ostatnich punktów przyczyną wpływu literackiej polszczyzny jest zapewne geograficzna bliskość dużych miast – Radomia i Kielc.

Formy nom. sg. rzeczowników żeńskich rodzimych i zapożyczonych o tematach zakończonych na **-bja*, *-yja*, *-ija* mają w większości gwar wygłosowe *-o* będące kontynuantem *-ā*. W wyniku procesów analogiczno-wyrównawczych *-o* wystąpiło również w innych rzeczownikach miękko-tematowych, zwłaszcza w sufiksie *-nia* ($\leq$ **-bnja*) por. *apelacyjo* 701, 729, 733, *apelacyjo* 712, 717, 721, 728, 734, 735; *bužo* 701, 712, 716, 717, 721, 728–730, 733, 734, 735; *čerešno* 701, 712, 717, 721, 735, *terešno* 716, *čšešno* 734; *kolacyjo* 701, 712, 717, 721, 733, 735, *kolacyjo* 719, 724, 728, 737, *k^oolacyjo* 729, *k^oolacyjo* 738; *kpsulacyjo* 701, *konselacyjo* 706, *konselacyjo* 711, *kpsulacyjo* 717, *konsylacyjo* 719, *konsulacyjo* 721, *kyselacyjo* 728; *k^oval'ijo* 701, *k^oval'ijo* 712, 721, *kunval'ijo* 717, *kunval'ijo* 719, 734, *kunval'ijo* 735; *kux^o* 701, 711, 719, 721, 735; *lel'ijo* 701, 706, 721, 733, 734, 735, *lylijo* 716, *lilijjo* 717; *lušno* 712, 721, 728, 729, 733, 734, 735, 737; *paraf'ijo* 701, 719, 729, 733, 734, 735, 737, *paraf'ijo* 711, 716, 728, *paraf'ijo* 712, 717, 721; *peu^o* 701, 706, 711, 712, 717, 719, 721, 726, 728, 733–735, 737; *prosesyjo* 701, 706, *prosecyjo* 701, 733, 735, *procesyjo* 729, 735, 737, *procesjo* 711, 712, 716, 717, 721, *prosesjo* 730; *ruzo* 701, 712, 716, 717, 719, 721, 729, 730, 733–735; *skšy^o* 701, 711, 712, 721, 734, 735; *staj^o* 701, 711, 712, 716, 717, 719, 721, 729, 733–735, 737; *stud^o* 701, 711, 712, 716, 717, 719, 721, 728, 730, 733–735; *vecežo* 701, 721, 728, 729, 733–735, 737; *vezo* 701, 712, 717, 719, 721, 730, 734, 735, *vežo* 728, 729, 733; *višno* 701, 712, 716, 717, 734, 735; *zaxrystyjo* 701, *zoxrystyjo* 719, 734, 735, *zoxrystjo* 717, *zokrystjo* 712, 721, 728, *zokrystyjo* 729, *zakrystjo* 706, 711; *zožo* 712, 717, 721, 728, 729, 733, 735. W punktach 707: *terešno*; 710: *lel'ijo*, *lušno*; 715: *skšy^o*; 724: *bužo*, *peu^o*, *vecežo*, *vežo*, *zožo* przykłady występowania *-o* ($\leq$ *-ā*) zapisano sporadycznie.

W wielu spośród eksplorowanych gwar doszło do zastąpienia *-o* ($\leq$ *-ā*) przez ogólnopolskie *-a*. Szczególnie często zjawisko to wystąpiło w 702, 703, 707, 708 – punktach leżących w północno-wschodniej części omawianego obszaru oraz w 710, 715, 720, 725, 726, 738, 739.

Z większą konsekwencją pojawia się *-o* ($\leq$ *-ā*) w sufiksie rzeczowników żeńskich *-owa*. Przykłady: *bratovo*, *krafcovo*, *synovo*, *teščovo* wystąpiły na całym omawianym obszarze, poza punktami 702, 703, 708, w których zapisano ogólnopolskie: *bratova*, *krafcova*, *teščova*, *synova*, *šefcova*.

Dokładne omówienie kontynuantów $-d$ ($\leq -\bar{a}$) w sufiksie rzeczowników żeńskich $-ina$ jest niemożliwe z uwagi na brak w materiale, pochodzącym z niektórych badanych punktów, zapisów wymowy wyrazów typu *starościna*, *stryjna*, *wujna*, które albo zniknęły z gwar, albo zostały zastąpione przez synonimy, np. *ciocia*, *gospodyni*, *matka weselna* itp.

Postaci z wygłosowym ogólnopolskim $-a$ zanotowano sporadycznie w kilku punktach w okolicy Warszawy, Kielc i Opoczna, por. *organiścina* 703, 708, 739; *starościna* 708, 739, *star^ościna* 733; *stryjna* 708; *wujna* 708, 729. W pozostałych gwarach wystąpiły przykłady z $-o$ ($\leq -\bar{d}$), por. *organiścino* 706, 707, 717, 726, 737, **organiścino* 701, 712, 715, 716, 719–721, 724, 725, 728, 729, 730, 733–735, 738; *starościno* 701, 702, 711, 715, 717, 719, 728–730, 734, 735, 737, 738; *stryjno* 712, 716, 717, 721, 729, 730, 733–735, 737, 738; *wujno* 706, 712, 716, 717, 721, 730, 733–735, 737, 738.

Kontynuantem stp. $-\bar{a}$ ($\leq *-\bar{b}ja$) w gen. sg. rzeczowników nijakich jest w większości badanych gwar $-o$, por. *kazaño* 706, 712, 715, 716, 720, 721, 724, 728, 729, 733, 734, 737, 738; *scyśco* 701, 712, 719, 724, 733, *scyńśco* 706, *ščęśco* 710, *ščyśco* 728, *sceśco* 729, *ščęśco* 738, *sceśco* 734, 735; *życo* 701, 728, 737, *zyco* 712, 721, 724, 729, 733, 734, 735. W pozostałych gwarach wyrazy te przyjęły w formie gen. sg. postaci ogólnopolskie z $-a$ w wygłosie, np. *kazańa* 702, 703, 708, 710, 725; *ščeńśa* 702, 730, *ščęśa* 703, 708, 720, *scyśa* 707, 711, 715, *ščyśa* 716, 725, 726, 737, *sceśa* 739; *życa* 706, 708, 710, 716, 720, 738, *zyca* 707, 715.

Przymiotniki żeńskie w nom. sg. wymawiane są w badanych gwarach z wygłosowym $-o$ ($\leq -\bar{d}$), por. *ćelno* 701, 706, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 728, 729, 733–735, 737, 738; *drevńano* 701, 706, 712, 715, 717, 719, 720, 724, 729, 734, 737, *dževano* 721, 725, 735; *glińato* 701, 719, 738, *glińasto*⁶ 706, 720, *glińasto* 707, 712, 715, 716, 717, 721, *glińasto* 710, 711, 728, 730, 733, 734, 735, 737, *glińasto* || *glińato* 724, 729; *grycano* 706, 725, 733, *grecano* 719, *tatarcano* 701, 712, 715–717, 720, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738; *jağlano* 701, 706, 707, 711, 715–717, 719–721, 724, 729, 730, 734, 737, 738; *kameńito* 701, *kamieńasto* 707, *kamieńisto* 710, 720, 734, 738, *kamieńasto* 711, 715, *kamińisto* 712, 717, 721, 729, 730, 735, 737, *kamieńito* || *kamieńisto* 719, *kamińno* 724, *kamińasto* 728, *zvirovano* 716; *kotno* 701, 706, 707, 710, 711, 712, 715–717, 721, 724, 728, 730, 733, 735, 737, *k^ootno* 729, 734, 738; *prośno* 701, 706, 710–712, 715–717, 719, 721, 724, 728, 729, 733, 735, 737, 738, *pr^oośno* 734; *serso* 701, 715, 716, 720, 724, 725, 729, 730, 733–735, *seršo* 706, 719, 728, *syrso* 710–712, 717, 721,

⁶ Ze względu na zanotowany w czasie eksploracji różny stopień miękkości spółgłosek *f*, *v*, *l*, *k*, *g*, występujących przed samogłoskami przednimi, zaznacza się ich półmiękkość łuczkiem (*f'*, *l' k' g'*) a pełną miękkość kreską nad znakiem (*l'*, *f' v' k' g'*).

737; *żelazno* 701, 720, 728, *zelazno* 712, 715, 717, 719, 721, 724, 729, 730, 734, 735, *żelazno* 706, 716, 726, 737, *żelazna* || *zelazno* 711.

Wyjątek stanowią gwary 702, 708, 739, gdzie zapisano wyłącznie postaci ogólnopolskie oraz 703 i 726, w których przykłady z wygłosowym -o pojawiły się sporadycznie: *grañasto*, *zelazno* 703, *syrso*, *żelazno* 726.

Przykłady form 3. sg. praes. czasowników dawnej koniugacji -jo-||-je- z -o występują w większości eksplorowanych gwar, por. *uysko* *śe* 701, 706, 707, 710, 712, 715–717, 719, 721, 724, 728, 729, 730, 733–735, 737, *buysko* *śe* 711, 730; *cougo* *śe* 720, 724, 729; *kšonko* 701, 724, 729, 733, 737, *kšunko* 710, 712, 716, 717, 721, 728, *χšunko* 715, *kšuxo* 719, *kšoko* 734, 735, *χroxo* 703, *rexo* 706; *fruvo* 701, 707, 710, 712, 715–717, 719–721, 724, 728–730, 733–735, 737, 738; *gro* 701, 706, 712, 717, 719, 721, 724, 728, 729, 733–735, 737, 738; *kuko* 701, 706, 711, 712, 715–717, 719–721, 724, 728–730, 733–735, 737; *loto* 701, 706, 707, 710–712, 717, 719–721, 724, 728, 730, 734, 735, 737, *lato* 715, 716, 733; *peuzo* 707, 710, 715, 717, 721, 728, 734, 735, 737, 738; *śf'ito* 701, 702, 721, 725, 730, 734, 737, 738, 739, *śf'ito* 711, *śfyto* 712, *śf'yto* *śe* 716, *hżezgo* 706, *bryzgo* 717, 735, *bżyzgo* 734, *rozvidno* *śe* 715, 724, 728, 729; *zno* 701, 706, 711, 712, 716, 717, 719–721, 724, 728, 729, 733–735, 737, 738; *sf'ijo* *śe* 719, 724, 728, 734, 737, 738, *zvijo* *śe* 701, 706, 710, 712, 715, 717, 720, 721, 725, 726, 729, 730, 735.

Na uwagę zasługują gwary 702, 703, 708, leżące w północno-wschodniej części omawianego terenu oraz 725, 726 i 739, w których zapisano sporadycznie przykłady 3. sg. praes. z wygłosowym -o ($\leq$ -*ǫ*) por. 702, 739: *śf'ito*; 725: *śf'ito*, *zvijo* *śe*; 726: *zvijo* *śe*. W jego miejscu występuje a jasne.

Do dziś w północnej części badanych gwar (mapa 5), w zasięgu po Tomaszów Mazowiecki i Radom (por. Kiel, mapy 42, 43) występują konsekwentnie nieskontrahowane postaci bezokoliczników *bojać* *śe*, *stoić* *śe* 'bać się, stać' w punktach 701, 703, 715, 716: *bojić* *śe*, *stoić*; 706, 707, 711: *bojać* *śe*, *stoić*; 712, 717, 721: *bojać* *śe*, *stoić*. W 708: *bojać* *śe*; 710: *stoić* zanotowano je obok ściągniętych postaci *boć* *śe* 710, *stać* 708. W 702, zapewne pod wpływem polszczyzny literackiej, zawsze *bać* *śe*, *stać*.

Na południe od Tomaszowa Mazowieckiego i Radomia kontynuantem stp. -*ǣ*- ($\leq$ -*oja*-) w tych czasownikach jest przeważnie -*o*- ($\leq$ -*ǫ*-), por. *boć* *śe*, *stoć* 720, 724, 728–730, 733–735, 737. Do zastąpienia dawnego -*o*- przez ogólnopolskie -*a*- doszło w punktach 725 i 726, gdzie zapisano *bać* *śe*, *stać*.

Kontynuantem stp. *ǣ*, powstałego pod wpływem dawnych czynników akcentowo-intonacyjnych w rdzeniach imiennych i słownych, jest obecnie w większości omawianych gwar *o*.

Gwarowa postać bezokolicznika *dować* 'dawać' występuje w gwarach pomiędzy Piotrkowem Trybunalskim, Opocznem, Końskimi a Częstochową

w punktach: 724, 728, 729, 733, 737. W pozostałych funkcjonują formy: *dawać* 701–703, 706, 708, 710, 715, 716, 719, 720, 725, 726, 730, 734, 738, 739, *dávać* 707, *dajac* 711, 712, 717, 721, 735. W innych przykładach, większości rzeczowników, *o* ($\leq \text{ǫ}$) pojawia się w dużej liczbie punktów, por. *kocur* 'kaczor' 701, 707, 711, 712, 716, 717, 720, 721, 726, 729, 730, 733–735, 737; *putrof* 'potraw' 701, *p^uotrof* 706, 729, *potrof* 717, 724, 728, 730, 734, 735; *ptok* 'ptak' 701, 706, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 728–730, 734, 735, 737; *trova* 'trawa' 701, 707, 712, 715–717, 719, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737; *voga* 'waga wozu' 701, 712, 721, 728, 734, 735, 737, *stelvoga* 706, 724, *stylvoga* 707, *stelvoga* 728.

Do zastąpienia dawnego *o* ($\leq \text{ǫ}$) przez literackie *a* doszło przede wszystkim w punktach 702, 703, 708, 710, 725, 733, por. *kačor* 702, 708, *kacur* 703, 715, 725, *kacur* 710; *potraf* 702, 703, 710, 715, 733; *ptak* 702, 703, 708, 725, 733; *trava* 702, 703, 710, 725, 733; *stylvaga* 702, *stelvaga* 703, *stelvaga* 715.

W wyrazach z *-ar-* ($\leq \text{r}$, ř) w gwarach poddanych eksploracji można usłyszeć zarówno *-or-* ($\leq \text{-ar-}$) jak i *-ar-*. Największe nasycenie przykładami wymowy *-ar-* obserwuje się w 702: *carny*, *čfartek*, *čfarty*, *karčovać*, *marščyc*, *zmarsecka*; 703: *carny*, *čfartek*, *čfarty*, *marscyc*, *zmarsecka*; 706: *carny*, *čfartek*, *garnušek*, *karcovać*, *marscyc*; 707: *carny*, *cfarty*, *karcovać*, *mašcy še*; 708: *čarny*, *čfartek*, *čfarty*, *garnušek*, *marščyc*, *zmaščka*, *žarko*; 710: *cfartek*, *cfarty*, *garnusek*, *karcovać*, *marscyc*; 711: *carny*, *čfartek*, *garnusek*, *marscyc*, *zmarstka*; 715: *cfartek*, *cfarty*, *garnusek*, *karcovać*, *marscyc*; 725: *čarny*, *čfartek*, *čfarty*, *garnušek*, *karčovać*, *zmašca še*, *zmaštka*, *žarko*; 726: *čarny*, *čfartek*, *čfarty*, *karcovać*, *zmarštka*, *žarko*. Są to punkty położone przede wszystkim w północnej części omawianego terenu, w pobliżu ośrodków miejskich. W pozostałych gwarach ogólnopolskie *-ar-* wystąpiło w *čfartek* 719, *cfartek* 721, *cfarty* 712, *garnušek* 719, *garnysek* 724, *karcovać* 716, 728, 734, 739, *karcuvać* 719, *marscyc* 719, 720, 728, 738, 739, *žarko* 716.

Dobrze utrzymuje się *-or-* $\leq$ *-ar-* ($\leq \text{*r}$, ř) w *corny* 701, 710, 712, 715–717, 719–721, 724, 728–730, 733–735, 737, 738; *cfortek* 701, 707, 712, 716, 717, 724, 728–730, 733–735, 737; *cforty* 701, 706, 716, 717, 719–721, 724, 728–730, 733–735, 737, 739; *gornysek* 701, *gorcek* 702, 716, 729, *gornusek* 703, 707, 712, 717, 721, 728, 729, 733–735, 737, *gornušek* 726; *korcovać* 701, 703, 712, 717, 721, 724, 729, 730, 733, 735, 738, *korcuvać* 737; *mošyc* 701, 730, *mošcyc* 712, 717, 721, 735, *smošćać* 729, 734, *smošćuo še* 733, *zmorscyc* 716, 724, 737; *zmoštka* 'zmarszczka' 701, 715, *zmorscka* 706, 707, 720, *smorscka* 710, 724, 737, *zmoščka* 712, 717, 721, 734, 735, *zmorstka* 716, *smorcka* 719, 728, *smoška* 729, *smorška* 733, *žorko* 701, 703, 706, 710–712, 715, 717, 719, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737.

W sufiksach *-ak*, *-arz* najczęściej kontynuantem stp. *ǣ*, jest *o*, zarówno w gwarach, w których według starszych źródeł (Kiel, MAGP, Łoś, s. 154)

w tej pozycji występowało *ā*, jak i tam, gdzie już dawniej rezultatem ewolucji stp. *ā* było *o*. Wyjątkiem są punkty 738 i 739, gdzie utrzymuje się *ā*. Przykłady rejestrujące rozwój stp. *ā* w kierunku *o* w -ak, -arz zapisano w zasadzie we wszystkich eksplorowanych gwarach, por.

-ak: *bedok* 701, 729, 734, *bidok* 706, 707, 711, 712, 716, 717, 721, 724, 735, 737; *żerzok* 701, 716, 720, 725, 726, 729, 730, 734, 738, *żirżok* 702, 707, 719, *żirzok* 703, 706, 711, 712, 715, 717, 721, 724, 728, 735, 737, *żerżok* 733; *pyndrok* 701, 710, 715, 717, 721, 726, 728, 737, *pańdrok* 703, 706, 719, *spanđrok* 707, *pańdrok* 711, 720, *pendrok* 712, 730, 734, *pańderok* || *spanđerok* 716, *pendrok* || *pandrok* 724, 729, *pandrok* 733, *pedrok* 735; *ślimok* 701, 720, 728, 730, 733–735, *ślimok* 708, 712, 715, 717, 721, *ślumok* 716, 719, 724, 729; *veuńok* 701, 706, 707, 710–712, 715, 719, 721, 724, 728, 733, 737, 738, *veľńok* 730; *żrebok* 701, 716, 724, 735, *żrubok* 706, 711, 712, 715, 717, 719, 721, 728–730, 737, *żrybok* 707, *zrybok* 733;

-arz: *aptykoś* 701, 712, 716, 717, 721, 724, 729, 733, 735, 737, *aptekoś* 703, 706, 711, 728, 730, *iaptykos* 719, *iaptykoś* 734; *bednoś* 701, 706–708, 710–712, 716, 719, 737, *bebnoś* 717, 735, *bendnoś* 721, *bebńoś* 734; *smyntoś* 701, 712, 715, 717, 721, 724, 729, 733, 735, 737, *cmyntoś* 710, 711, 716, 720, 728, *smentoś* 730, 734, 738; *gospodoś* 701, 706, 710, 711, 712, 715–717, 719–721, 728, 730, 733, 735, 737, *g^oospodoś* 724, 729, 734; *kauamoś* 701, 703, 712, 715–717, 721, 724, 728, 729, 733–735, 737, *kałamoś* 730; *myynoś* 701, 703, 710, 712, 715, 717, 720, 724, 728, 729, 733, 734, 737, *mynoś* 706, 707, 716, 719, 735, *mynoś* || *myynoś* 721, *m'ynos* 730; *muloś* 701, 711, 712, 716, 717, 721, 724, 728, 733–735, 737, *m^uuloś* 729; *uuutoś* 701, *uuntoś* 711, 733 *^ooutoś* 712, 721, 729, 734, 735, *outoś* 717.

Zastąpienie *o* ($\leq \dot{a}$) przez *a* w gwarowych formacjach z sufiksami -ak, -arz zanotowano przede wszystkim w punktach 702, 703, 707, 708, 710, 725, 726, por. *aptekaś* 702, 707, 708, 725, 726; *bednaś* 702, 703, *bembnaś* 726, *bebńaś* 725; *bedak* 702, 703, 708, 725, *bidak* 726; *cmentaś* 702, 708, *smyntaś* 703, 707, 726, *smyntaś* 725; *żerżak* 708; *gospodaś* 702, 703, 707, 708, 725, 726; *kauamaś* 702, 707, 708, 725, 726; *myynaś* 702, 708, 725, 726; *muraś* 702, 708, *mulaś* 703, 725, 726, *murāś* 707; *^ooutaś* 702, 725, 726, *uutaś* || *^ooutaś* 703, *uutaś* 707, *outaś* 708; *pendrak* 702, 708, 725; *śl'ymak* 702, *ślumak* 703, *śl'imak* 710, *ślemak* 725, *śl'imak* 726; *veuńak* 708; *żrebak* 702, 708, *żrubak* 725, 726 oraz rzadziej w 706: *kauamaś*, *mulaś*, *outaś*, *śl'imak*; 710: *aptekaś*, *kauamaś*, *muraś*, *outaś*; 711: *kauamaś*, *myynaś*, *ślumak*; 715: *bednaś*, *mulaś*, *nyzaś*, *uontaś*; 716: *outaś*; 719: *kauamaś*, *muraś*, *^ooutaś*, *smentaś*; 720: *aptekaś*, *bedak*, *kauamaś*, *muraś*, *outaś*; 724: *bebnaś*, *^ooutaś*; 728: *bednaś*, *outaś*; 730: *bebnaś*, *bedak*, *muraś*, *^ooltaś*; 737: *outaś*.

Według Kiel, mapy 31, 660, prefiks *na-* realizowany był w gwarach opoczyńskich jako *no-* i *na-*. Aktualnie postać *no-* występuje na całym omawianym terenie: *nodołek* 701, 706–708, 711, 712, 715–717, 719–721, 724, 728, 729, 733–735, 737–739, *nodołek* 726, *nodolek* 730; *nolustek* 701, 707, 710, 716, 721, 724–726, 737, *noluścek* 706; *nopaśtek* 701, 711, 712, 715–717, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738, *nopastek* 706, *noparstek* 707, 726, *noporstek* 725; *nośelnik* 701, 710, 712, 716, 717, 721, *nośelnik* 702, 706, 726, *noselnik* 724, 725, 728–730, 733–735, 737. Wyrazy z literackim *a* w prefiksie *na-* zapisano przede wszystkim w 702: *naparstek*; 703: *naparstek*, *naśelnik*; 707: *naselnik*; 708: *napaśtek*, *naśelnik*; 710: *nalustek*, *napastek*; 711: *nadołek*, *nalustki*, *naselnik*; 715: *nalustek*, *naśelnik*; 717: *nalustek*; 719: *naparstek*; 720: *nalustki*, *naparstek*, *naśelnik*; 726: *nalustek*; 733: *nalustek*, *naparstek*; 735: *nalustek*; 739: *nadołek*, *naparstek*.

Inaczej przedstawia się repartycja przykładów, w których doszło do rozwoju $\tilde{a} \geq o$ w prefiksie *za-*. Zostały one zapisane przede wszystkim na południe od Tuszyna, Koluszek, Rawy Mazowieckiej, Grójca i Warki, por. *zogun* 712, 716, 721, 724, 728, 729, 734, 735, 737, *zogon* 713; *zomrus* 715, 716, 717, 721, 724, 728–730, 733–735, 737; *zoryncyny* 717, 721, 724, 728, 729, 733, 737, *zorencyny* 712, 716, 730, *zorecyny* 734, 735; *zoŹijasy* 716, 717, 720, 721, *zoŹasy* 712, 715, 719, 728, 729, 733–735; sporadycznie w: *zolity* 721, *zolyty* 724, *zolety* 729, *zoloty* 734, *zoloty* 735; *v zoŹessyŹu* 715, *z zoŹesseŹem* 734. W pozostałych gwarach tej części badanego terenu w tych samych przykładach występuje literackie *a* w prefiksie *za-*, por. *zagon* 715, 725, 726, *zagun* 730, 738; *zaloty* 712, 716, 717, 720, 726, 737, 739, *zalety* 725; *zaŹico Źe* 728, *zalecol Źe* 730, *zaŹicou Źe* 733, *zaleco Źe* 738; *zamrus* 712, 720, 725, 726, 738, 739; *zarencyny* 715, 725, 738, 739, *zaryncyny* 720, *zarenčyny* 726; *zaŹasy* 724–726, 737, 739; *v zaŹesyŹu* 716, 720, 724, *v zaŹessyŹu* 717, 725, 729, *v zaŹeŹyŹu* 726, *z zaŹesyŹim* 715, 728, *z zaŹescyŹem* 730, *v zaŹesseŹu* 735, *v zaŹeŹyŹu*, *z zaŹeŹeŹem* 739.

Na północ od schematycznej linii Tuszyn – Koluszki – Rawa Mazowiecka – Grójec – Warka przykłady *zoloty*, *zomrus*, *zoryncyny*, *zoŹasy*, w których długie $\tilde{a}$ w prefiksie *za-* kontynuuje *o*, zapisano tylko w punkcie 701. W pozostałych punktach wystąpiły przykłady z literackim prefiksem, por. *zagon* 701–703, 707, 708, 711, *zagun* 706; *zaŹico Źe* 702, *zaloty* 703, 706, 707, 710, 711; *zamrus* 702, 703, 707, 708; *zarenčyny* 702, 708, *zarencyny* 703, 710, *zaryncyny* 706, 707, 711; *zaŹasy* 702, 708, 711, *zaŹiasa* 703, *zaŹesy* 706, *zaŹiasy* 707, *zaŹasy* 710; *z zaŹesyŹim* 701, *v zaŹeŹeŹu* 702, 708, *v zaŹeŹeŹeŹu* 703, *v zaŹesyŹu* 706, 716, *v zaŹiescyŹu* 707, *z zaŹeŹyŹim* 710.

Podobnie przedstawia się stan zachowania *o* ($\leq \tilde{a}$) w prefiksie superlatywnym *naj-* i *na-*. Jego gwarowa postać *noj-*, *no-* została zapisana w punktach 701, 706, 712, 719, 728, 737 – położonych na lewym brzegu Pilicy oraz w 717, 721, 724, 729, 730, 733–735, 738 na jej prawym brzegu

w przykładach: *noimuoſy* 701, 712, 717, 719, 721, 733–735, 738, *noimuoćſy* 724, 729, *noimłotſy* 730, *nomuoćſy* 728; *noistarsy* 701, 706, 712, 717, 719, 721, 724, 729, 730, 733–735, 738, *nostarsy* 728.

Jak wynika z przedstawionego wyżej materiału, przykłady zachowujące $\bar{a}$ ($\leq$ stp. $\bar{a}$) w pozycji niezależnej zapisywane są obecnie sporadycznie. Niekonsekwencja występowania $\bar{a}$ spowodowana jest zarówno ewolucją gwar, jak i oddziaływaniem na nie polszczyzny literackiej, któremu sprzyjają zmiany społeczne i ekonomiczne zachodzące na wsiach. Aktualnie $\bar{a}$ utrzymuje się w kilku punktach, leżących na terenie jego występowania w latach pięćdziesiątych. Stosunkowo najlepiej zachowuje się jako kontynuant stp. $\bar{a}$ pochodzącego ze wzdłużenia zastępczego lub kontrakcji.

W większej liczbie przykładów oraz na szerszym terenie występuje w badanych gwarach $o \leq \bar{a}$. Wartość ta wyjątkowo dobrze utrzymuje się w sufiksie *-ak*, w rzeczownikach rodzaju żeńskiego zakończonych na *-owa*, w końcówce nom. sg. przymiotników żeńskich oraz w 3. sg. czasowników *praesens* dawnej koniugacji *-jo-||-je-*. W tych pozycjach o notuje się na całym obszarze, poza północnymi i południowymi krańcami, gdzie występuje a lub $\bar{a}$.

Porównując aktualnie zebrany materiał ze starszymi danymi, pochodzącymi przede wszystkim z MAGP i Kiel, obserwuje się w konkretnych przykładach zarówno utrzymywanie się o ($\leq \bar{a}$) w niezmienionej postaci, jak i pojawienie się o w przykładach, gdzie starsze materiały notowały $\bar{a}$, będące wynikiem procesu ewolucji dokonanego w okresie ostatnich czterech dziesięcioleci. Rezultaty rozwoju $\bar{a}$ w o systematycznie rejestrowano w punktach 720, 729, 730, 734, 735, 738, położonych na dawnym terenie występowania $\bar{a}$.

Ogólnopolskie a w wielu wyrazach zastępuje dawne $\bar{a}$ i o . Szczególnie często zjawisko to występuje w tych leksemach, których postać literacką mieszkańcy wsi słyszą w środkach masowego przekazu oraz przy okazji kontaktów z ludnością miejską, por. wyrazy: *burza*, *dawać*, *grad*, *jedwab*, *marszczyć*, *oltarz*, *róża*, *szczaw*, *złoty*. Większym nasyceniem przykładami zastępowania $\bar{a}$, o przez a charakteryzują się przede wszystkim gwary, znajdujące się, w związku z położeniem wsi w pobliżu ośrodków miejskich, pod dużym wpływem języka ogólnopolskiego. Są to punkty 702, 703, 706, 708, 710, 725, 726.

3.1.7. Zwężenie artykulacji a przed półotwartymi N , L

W pozycji przed spółgłoską nosową dochodzi w badanych gwarach do zwężenia artykulacji głoski a , co potwierdzają starsze źródła. Jak wynika z Kiel, mapy 33–37, 336, 637; MAGP, mapy 299, 300, 320, 280 i DeJA, mapa 33, w latach pięćdziesiątych XX w. pochylone $\bar{a}N$ utrzymywało się mniej więcej na tym samym obszarze, co w pozycji niezależnej, a więc

w południowo-wschodniej części omawianego terenu oraz wyspowo w okolicach punktów 712 i 720. Przejście $\acute{d}N \geq oN$ występowało na zachód od linii Skierniewice – Tomaszów Mazowiecki – Nowe Miasto – Ilża (por. DejI, mapa 33), natomiast zwężenie, cofnięcie i zaokrąglenie pochylonego $\acute{d}N$ do uN na wschód od tej linii. Ten daleko posunięty rozwój samogłoski $\acute{d} \geq o \geq u$ dokonał się niezależnie od jej ewolucji w innych pozycjach. Przejście $\acute{d}N \geq oN \geq \acute{o}N$, uN zostało spowodowane następstwem spółgłoski nosowej (por. DejDial, s. 174).

Aktualne dane korygują zasięgi wyżej przedstawionych kontynuantów a w pozycji przed spółgłoską nosową. Trudno jest jednak wyznaczyć izoglosy nawet w obrębie jednej kategorii językowej. Procesy integracyjne gwar z językiem ogólnopolskim spowodowały, że nieomal we wszystkich poddanych eksploracji gwarach usłyszeć można obocznie występujące postaci z a jasnym w miejscu dawnych $\acute{d}$, o czy u . Najwięcej przykładów dokumentujących zastępowanie $\acute{d}N$, oN , uN przez aN pochodzi z 702, 703, 706, 707, 708, 710, 725, 726, gdzie zapisano, np.: *baran* 702, 703, 706–708, 710, 725, 726; *boćan* 702, 703, 706–708, 710, 726; *χśan* 708, *kśan* 702, 703, 706, 707, 710, 725, 726; *čekam* 708; *dam* 703, 726; *pařmentam* 707, 708, 725, *pamjentam* 703, *pařintam* 707, 726; *pytam* 702, 703, 708, 726; *rumanek* 702, 706, 708, 710, 725, 726, *rumjanek* 703, 707; *sagan* 702, 703, 706, 708, 725, 726, *sagan* || *sagun* 707; *zamek* 702, 703, 706, 707, 708, 710, 725, 726; *znam*, *gadam* 702; *nam*, *vam* 702, 703, 708, 725, 726. Do rozpowszechnienia się aN w miejscu dawnych kontynuantów $\acute{d}N$, oN , uN przyczyniły się również procesy wyrównawcze, np. w wyrazach *malovanka*, *pisanka*, występujących we wszystkich badanych punktach, gdzie a pojawiło się poprzez analogię do form inf. czasowników *malować* i *pisać*.

Obok rezultatów integracji gwar z językiem ogólnopolskim występują przykłady, w których doszło do rozwoju dawniej notowanego $\acute{d}N$ w kierunku oN . W części południowo-wschodniej badanego obszaru, gdzie utrzymywało się w latach pięćdziesiątych XX w. $\acute{d}N$ obecnie zanotowano:

$\acute{d}N$: *barān* 739, *boćān* 730, 739, *kśān* 738, *χśān* 739, *cekām* 738, *dām* 739, *kijāńka* 739, *maślāńka* 739, *nām*, *vām* 730, 738, 739, *pytām* 739, *pařetām* 739, *rumānek* 739, *sagān* 739, *vānek* 739, *zāmek* 738, *znām* 738, 739;

oN : *kśon* 734, 735, *baron* 730, 734, 735, *boćon* 720, 729, 738, *b^oćon* 734, *bont* 735, *godom*, *znom* 729, 730, 734, *kijonka* 730, 734, 735, *maślonka* 730, 734, 735, *nom*, *vom* 729, 734, 735, *pytom* 730, 734, 735, 738, *pařentom* 729, 730, *pořetom* 735, *rumonek* 734, 735, *sagon* 730, 735, *vonek* 730, 734, 735, *zomek* 729, 730, 734;

$\acute{o}N$, uN : *bunt* 729, 730, 738, 739, *kśun* 729, *kijunka* 720, 729, *maślunka* 729, *pytūm* 729, *pařentum* 720, *rumōnek* 729, *sagun* 729, *vunek* 729, *znum* 735.

W świetle przytoczonych przykładów, dN utrzymuje się przede wszystkim w punktach 738 i 739. W pozostałych gwarach, należących do dawnego obszaru występowania d , doszło do jego ewolucji w kierunku o i dalej do zwężenia i zaokrąglenia do u , najkonsekwentniej w 729. Dawne aN zostało zastąpione przez aN przede wszystkim w 720: *baran*, *χšan*, *dam*, *gādam*, *maślanka*, *nam*, *pytam*, *ruṃanek*, *vam*, *ṽanek*, *zamek*, *znam*; sporadycznie w 730: *kšan*, *ruṃanek*; 735: *zamek*; 738: *kijaŋka*, *maślanka*, *ruṃanek*, *ṽanek*; 739: *zamek*.

Na pozostałym obszarze kontynuantem aN jest zarówno oN , jak i uN . W dawnym zasięgu uN , na wschód od Skierniewic, Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta i Iłży, zapisano ten kontynuant $dN \geq oN \geq uN$ w wyrazach: *barun* 711, 712, 716, 721; *boćun* 712, 715–717, 725; *bunt* 703, 707, 708, 711, 712, 716, 717, 721; *cekum* 721, 725; *kšun* 712, 717, 721; *gadum* 707, *godum* 711, 712, 717, 725; *kijunka* 707, 711, 712, 715–717, 721, *kijunŋka* 726; *uoṗun* 712, 717, 721, 726; *maślunka* 711, 712, 715, 716, 717, 721; *mum*, *znum* 715, 716; *num*, *vum*, 707, 711, 712, 715–717, 721; *pytum* 707, 711, 712, 715–717, 721, 725; *paṃintum* 711, 715–717, 721; *ruṃunek* 712, 721; *sagun* 707, 712, 716, 717, 721; *ṽunek* 712, 717, 725; *zumeck* 715, 717, natomiast poza nim, w punkcie 706: *kijunka*, *maślunka*, *paṃintum*, *pytum*; 710: *maślunka*, *num*, *uoṗun*, *paṃintum*, *vum*; 719: *boćun*, *uoṗun*, *paṃintum*, *pytum*, *ṽunek*; 724: *bunt*, *num*, *pytum*, *vum*; 728: *barun*, *boćun*, *bunt*, *kijunŋka*, *maślunŋka*, *paṃintum*, *pytum*; 733: *uoṗun*, *paṃintom*, *pytum*; 737: *pytum*.

Wymowa oN ($\leq dN$) utrzymuje się w gwarach należących do dawnego obszaru występowania tej realizacji. Świadczą o tym przykłady: *boćon* 724, 733; *bont* 701, 719, 725, 737; *kšon* 701, 719; *nom*, *vom* 701, 706, 719, 733, 737; *paṃintom* 701, 737, *pytom* 701, 710, 724; *sagon* 701, 715. Nieco szerzej zapisano: *kijonka* 701, 703, 719, *kijonŋka* 724, 725, 733, 737; *maślonka* 701, 707, *maślonŋka* 724, 725, 733, 737; *ṽonek* 701, 706, 724, 733, 737.

Przed półotwartą L doszło do zwężenia a w 3. sg. praet. masc. Kontynuantem stp. $\bar{a}$ w tej pozycji jest z reguły o , co potwierdza MAGP, rejestrując na mapie 163 oboczne formy 3. sg. praet. masc. z $-o-$ i $-d-$ na terenie objętym badaniami. Stan taki panuje w punktach 701, 703, 706, 710–712, 717, 719–721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738. W 733 obok postaci z $-d-$ np. *ṽay* zanotowano również przykłady z $-o-$ $\leq -d-$. Brak przykładów z $-ou$ odnotowano w 708, 725, 726. Używa się tam obecnie form literackich. Obocznie występują postaci ogólnopolskie i gwarowe w punktach 707 i 715: *ṽay*, *soy*.

W formie 3. sg. praet. fem. czasownika *śaya* prawidłowy rozwój $\bar{a}$ ($\leq *-\bar{e}ja-$) $\geq d \geq o$ dokonał się w gwarach na południe od Łodzi, Skierniewic, Rawy Mazowieckiej i Grójca. Formę *soya* zapisano bowiem w punktach 706, 712, 715–717, 719–721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738. Na północ od

wyznaczonej granicy zjawiska doszło do wyrównania tematu praeteriti tego czasownika na wzór *miał – miała*, por. *śaua* 701, 702, 703, 707, 708, 710, 711. W zestawieniu z danymi pochodzącymi z Kiel, mapa 44 i MAGP, mapa 98, obserwuje się w tej formie w punktach 720, 729, 730, 734, 735, 738 ewolucję dawnego *-ǫ-* do *-o-*. W 725, 726 i 739 dawne, potwierdzone w Kiel (mapa 44) *-ǫ-* i *-o-* (*śǫua* 725, 739, *śoua* 726) zostały zastąpione przez ogólnopolskie *-a-*.

3.1.8. Kontynuanty stp. *ě*

Kontynuantem stp. *ě* w badanych gwarach, podobnie jak w języku ogólnopolskim, jest przednie i średnie *e*. Występujące odstępstwa spowodowane zostały wyrównaniami analogicznymi i zmianami, których genezy doszukiwać się należy w dialektalnych różnicach artykulacyjnych w zakresie wokalizmu. Najczęściej dotyczą one zagadnień związanych z rozwojem jerów i tzw. przegłosem polskim.

Wynikiem wyrównania analogicznego jest ujednolicona postać tematu w obrębie paradygmatu wyrazów *bes – besu* i *mex – mexu*. Bieg izoglosy tego zjawiska, wyznaczony w MAGP, mapy 209, 210, dowodzi, że w przeszłości obejmowało ono cały badany teren. Obecnie zauważa się pojawienie, wzorowanej na wymowie ogólnopolskiej, realizacji *bes – bzu* w 702, 703, 706, 710, 711, 715, 725, 737, 739, *mex – mxu* w 702, 706, 710, 711, 715, 739. Oboczne postaci wystąpiły w 703: *v mexu* || *v mxu* oraz w 716, 726: *besu* || *bzu*.

Na wzór odmiany *ogień – ognia*, *pies – psa* doszło w gwarach opoczyńskich do powstania formacji *oğer – ogra* w 702, 703, 708, 712, 715, 716, 721, 725, 728, 729, 733, 734, 737, 738 i wyjątkowo w 716 – *gżuńžel, do gżondla*. Samogłoska *e* w tych wyrazach nie pochodzi z jeru, w związku z tym postaci te mają charakter hiperyzmów.

Wtórne, dysymilatywne *e* pojawiło się w wyrazach *vater, meter, liter*, w których rozbija trudną do wymówienia wygłosową grupę spółgłoskową. Największy zasięg posiada postać *vater*, która występuje na całym obszarze poza częścią gwar północno-zachodnich, tzn. 701, 702, 706, 710, 711, 719. Nie zarejestrowano jej również w 726. W punktach 724, 738, 739 pojawiła się obocznie do niej postać *vatr*, a w 721 *vatš*. W badanych gwarach wystąpiły również wyrazy: *liter* 701, 710, 719, 724–726, 729, 730, 734, 738, 739, *l'iter* 702, *liter* 703, 715, *l'iter* 706 oraz *meter* 706, 710, 719, 724, 739; *šf'irek* 'świerk' 701, 715, 724, 729. Z dysymilatywnym pojawieniem się samogłoski *e* zetknięto się również w wyrazie *žžebu* 701, 708, 712, 717, 720, 721, 724, 728, 734, 738, 739.

Zapobieganie tworzeniu się skłonnych do asymilacji i spłynięcia grup *ss*, *zz*, *žž*, *vv*, *vŵ*, *ff*, *ff'* spowodowało pojawienie się wtórnego *e* w przyimkach

ze, *ve* w wyrażeniach typu *ve voże*, *ze sokem*. Wymowa taka charakteryzuje gwary wielkopolskie, śląskie i częściowo małopolskie (MAGP, mapa 211).

Dane aktualne potwierdzają zasięgi wyznaczone w MAGP (mapa 211) i Kiel (mapy 84, 238), ale jednocześnie poświadczają wycofywanie się dysymilatywnego *e* z wielu form, co należy tłumaczyć wpływem normy ogólnopolskiej. Najlepiej zachowują się na badanym terenie wyrażenia *ve voże* 701, 710, 719, 724, 728, 733, 737 i *ze sokim* 701, 710, 715, 719, 720, 724, 728, 733, 737, *ze s'okem* 734; w mniejszym zakresie: *ze żimna* 701, 706, 719, 724, 728, 733 i *ve zboże* 701, 724, *ve zbozu* 719. Zastąpienie przyimków *z*, *v* przez *ze*, *ve* jest charakterystyczne dla zachodniej części badanego zespołu gwar (mapa 6). Zanotowanie zachodniopolskich przykładów: *ve voże*, *ze sokem*, *ze żimna* i *ve zbożu* w 719 koryguje dane o wymowie typu *z żimni*, pochodzące z okolic tego punktu, a zamieszczone w KamG, s. 49.

3.1.9. Kontynuanty stp. $\bar{e}$

Gwary poddane opisowi charakteryzują się występowaniem dwu tendencji rozwojowych $\bar{e} \leq \bar{e}$: zwężenia $\bar{e}$ do *y*, *i* oraz rozszerzenia artykulacji $\bar{e}$ do *e* jasnego. To ostatnie zjawisko nie wiąże się wyłącznie z procesem wypierania gwar przez język ogólnopolski. Brak $\bar{e}$ w Opoczyńskim został zauważony już przez K. Nitscha (NitDial, s. 104) i potwierdzony przez Kiel (por. mapy 103, 104, 111, 118–120). Zasięgi występowania $e \leq \bar{e}$ są różne w zależności od spółgłoski poprzedzającej. Aktualnie zebrany materiał dowodzi, że w omawianych gwarach między Skarżyskiem Kamienną, Przysuchą, Nowym Miastem, Opoczmem i Kielcami po spółgłoskach palatalnych $\bar{e}$ ($\leq \bar{e}$) $\geq e$ (mapa 7), co nawiązuje do wyznaczonych zasięgów tego zjawiska w Dejl, mapa 34, por. *beda* 720, 725, 729, 730, 734, 738, 739; *bedak* 720, 725, 730, *bedok* 729, 734, *bedak* 738, 739; *żeza* 725, 729, 734, 738, *żeża* 716, 739; *śnek* 716, 725, 729, 730, 734, 738, 739; *veso še* 716, 720, 735, *véssa še* 725, *po-vesayo še* 729, *ves'a še* 730, *véssa še* 734, 738, 739. Na obszarze tym rozszerzenie $\bar{e}$ do *e* dokonało się również po spółgłosce *l* $\leq$ stp. *l*, por. *chlep* 716, 720, 725, 729, 730, 734, 738, 739; *chlef* 716, 720, 725, 729, 730, 734, 739; *lekarstfo* 716, 720, 725, 735, 738, 739, *leki* 729, 730, *lekarstf'o* 734; *mleko* 716, 720, 725, 729, 730, 735, 739, *mlek'o* 734, 738; *pšylepka* 716, 720, 725, 729, 730, 734, 735, 739; *uleva* 716, 725, 729, 730, 735, 738.

W gwarach na zachód od Opoczna oraz na północ od Nowego Miasta i Skarżyska Kamiennej kontynuantem $\bar{e}$ ($\leq \bar{e}$) jest na ogół *i* (po *l* też *i*) por. *bida* 706, 707, 711, 712, 715, 717, 719, 721, 724, 726, 728, 733, 737; *bidok* 706, 707, 711, 712, 717, 719, 721, 724, 737, *bidny* 715, *bidak* 726,

kidota 728, 733; *χlip* 712, 715, 717, 721, *χl'ip* 719, 726, 737; *χlif* 707, 712, 715, 717, 721, *χl'if* 728, 733, 737; *żiza* 706, 707, 711, 712, 715, 717, 719, 721, 724, 726, 728, 733, 737; *lik* 707, 712, 715, 717, 721, *l'ikarstfo* 728, 733, 737; *mliko* 707, 712, 715, 717, 721, *ml'iko* 719, 724, 728, 737; *pšyl'ipka* 711, *pšylipka* 712, 717, 721, *pšyl'ipka* 726; *śnik* 706, 707, 712, 715, 717, 719, 721, 724, 728, 733, 737; *u'uliva* 712, 715, 717, 721, *u'ul'iva* 719, *u'ul'iva* 724, 728, 733, 737; *viso še* 706, 710, 711, 719, 721, 728, 733, 737, *višci še* 707, *visso še* 712, 717, *višsa še* 726. Spotyka się również wyrazy, w których kontynuantem *ě* jest *y*. Wystąpiły one w 710, np. *śnyk*, *byda* oraz 711: *śnyk*. Szerzej *-y* ≤ *ě* pojawiło się po spółgłosce *l* w gwarach leżących na wschód i południe od Łodzi i Skierniewic, tzn. w 702: *ml'yko*, *uul'yva*; 706: *χlyf*, *mlyko*, *pšyl'ypka*, *ulyva*; 710: *χlyp*, *χlyf*, *l'ykarstfa*, *mlyko*, *pšyl'ypka*; 711: *χlyp*, *mlyko*, jest to jednak związane z mazowieckim stwardnieniem *l'* przed samogłoską *i*.

Do zastąpienia dawnego *i* ≤ *ě* przez literackie *ě* (po *l* też *e*) doszło sporadycznie w 710: *uleva*; 711: *lekarstfo*, *uleva*; 715: *pšylepka*; 719: *lekaštfo*, *pšylepka*; 724: *χlef*, *lekarstfo*, *pšylepka*; 726: *lekarstfo*, *uuleva*; 733: *χlep*, *mleko*, *pšylepka*. Konsekwentniej zjawisko to występuje w najbardziej na północ wysuniętych punktach 701, 702, 703, 708, por. *běda* 701, 702, 708, *bjěda* 703; *bědok* 701, *bědak* 702, 708, *bjědak* 703; *χlep* 701, 702, 703, 708; *χlef* 701, 702, 708; *jezo* 701, *ježa* 702; *lekarstfo* || *l'ikarstfo* 701, *leki* 702, 703, 708; *mleko* || *ml'iko* 701, *mleko* 703, 708; *pšylepka* 701, 702, 708; *śnek* 701, 702, 703, 708; *uuleva* 701, 703, *uleva* 708; *vesa še* 701, *veša še* 702, 708, *vesso še* || *visso še* 703. Fakt ten należy traktować jako przejaw integracji gwar z polszczyzną ogólną. Wsie te położone są w pobliżu dużych ośrodków miejskich – Łodzi, Skierniewic i Warszawy.

Podobnie przedstawia się ewolucja *ě* po spółgłoskach twardych. Porównując dawne zasięgi występowania *e* (≤ *ě*), przedstawione w DejI, mapa 34, z dzisiejszymi, można zauważyć, że zwarty obszar utrzymywania się *e* nie uległ zmianie (mapa 8), por. *bžek* 706, 716, 724, 725, 729, 730, 733, 734, 738, 739; *pogžep* 706, 715, 724, 725, 729, 730, 738, 739, *pogžep* 733, 734; *požeccki* 706, 720, 725, 729, 730, 733, 734, 739, *podžeccki* 738; *žeka* 706, 715, 716, 720, 724, 725, 729, 730, 733, 734, 738, 739. W pozostałych gwarach doszło do zwężenia *ě* do *y*, por. *bžyk* 710, 711, 712, 715, 717, 719–721, 735; *pogžyp* 703, 710, 712, 716, 717, 719–721; *pužyccki* 701, 707, 715, *požyccki* 703, 710–712, 716, 717, 721, 724, 726, 728, 735, *podžyccki* 737; *žyka* 702, 711, 712, 717, 719, 721, 735, 737, *žyko* 707.

Konsekwentne zastępowanie dawnego *y* (≤ *ě*) przez *e* charakteryzuje punkty 702 i 708. W innych punktach przykłady tego zjawiska występują sporadycznie, np. 703: *žeka*; 707: *bžek*, *pogžep*; 711: *pogžep*; 726: *bžek*, *pogžep*, *žeka*; 737: *bžek*, *pogžep*.

3.1.10. Artykulacja *e* przed spółgłoską nosową, *eN*

Przed spółgłoską nosową *e* przybiera wartość *y*, *i* lub *e*. Potwierdzają to starsze dane, wyznaczając schematyczne zasięgi tych realizacji (por. Kiel, mapy 88–90, 146, 447; DejA, mapa 55). Względnie konsekwentne rozszerzenie stp. *ēN* do *eN* zachowywało się w latach pięćdziesiątych XX w. w południowo-wschodniej części badanego obszaru (punkty: 720, 724, 729, 730, 733–735, 738, 739), a także wyspowo w okolicach punktu 706 oraz 712 i 717 (DejA, mapa 55). Aktualny materiał poświadcza szerzenie się postaci ze zwężonym kontynuantem *ēN* w gwarach ówczesznie zachowujących *eN*. Trudno jest jednak mówić tu o konsekwencji. Zasięgi występowania poszczególnych wyrazów z *iN*, *yN* w miejscu dawnego *eN* nie są jednakowe.

Najbardziej podatne na zwężenie okazało się *e* występujące w otoczeniu dwu głosek palatalnych, co tłumaczyć należy względami artykulacyjnymi. Na całym obszarze spotyka się dziś wymowę: *ciń* 701, 702, 707, 711, 712, 715–717, 719, 721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737, *cyńok* 706, *cyń* 710, *cyń* 720, *ceń* 730, 738, 739; *žiń* 701, 707, 711, 712, 715, 717, 719, 720, 721, 724, 726, 728–730, 733–735, 737, 738, *żyń* 706; *ieśiń* 701, 706, 707, 710–712, 715, 717, 719–721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737, *ieśeń* 702, 738, *ieśyń* 716; *jecmiń* 701, *jincmiń* 706, 707, 712, 717, 719, 721, 724, 728, 737, *jencmiń* 711, 715, 716, 729, *jyncmiń* 720, *jenčmiń* 725, *jenčmiń* || *ijncmiń* 726, *jencmeń* 730, *jincmiń* 733, *jecmiń* 734, 735, *jenčmiń* 738; *kamiń* 701, 703, 707, 710, 711, 712, 715, 716, 717, 719–721, 724, 725, 728–730, 733–735, 737, 738, *kameń* 739; *kšymiń* 701, 702, 707, 715, *kšemiń* 703, 706, 710, 712, 716, 717, 719–721, 724–726, 728, 730, 733, 737, 738, 739; *siń* 701, 706, 707, 711, 712, 715, 717, 719–721, 724, 726, 728, 729, 733, 734, 737, *syń* 702, 710, 716, *šeń* 730, 739; *sinńik* 703, 707, 715, 716, 719, 726, 730, *sińńik* 706, 711, 712, 717, 720, 721, 728, 729, 733, 737, *śyńńik* 730, *šeńńik* 739. Wyjątek stanowi punkt 708, gdzie zawsze jest *ceń*, *žeń*, *šeń*. Nieliczne przykłady *eN* zapisano w 702: *žeń*, *jenčmeń*, *kameń*, *senńik*; 703: *ceń*, *žeń*, *jenčmjeń*, *ieśeń*; 706: *kameń*; 710: *jenčmeń*, *senńik*; 711: *kameń*; 716: *žeń*; 724: *šeńńik*; 725: *žeń*, *šeń*; 726: *ceń*, *ieśeń*; 730: *ieśeń*; 734: *šeńńok*; 735: *kšemeń*, *šeń*, *šeńńik*; 738: *šeń*, *šeńik*; 739: *jecmeń*, *ieśeń*.

W wyrazach *ćeńe*, *šeńe*, grupa *eN* zachowała się jedynie w 708, 734, 739: *ćeńe*, *šeńe*; 706: *šeńe*; 738: *ćeńe* (por. Kiel, mapy 99, 100). Pojawiła się również w 703, co tłumaczyć należy wpływem języka literackiego. W pozostałych gwarach doszło do zwężenia *eN* ≥ *iN*, por. *sińe*, *cińe*. W porównaniu ze starszymi danymi świadczy to o ekspansywnym charakterze tej zmiany.

Na obszarze dawnego utrzymywania się wymowy *eN* po spółgłosce twardej, między Opocznem, Przysuchą i Skarżyskiem Kamienną oraz w okolicy punktów 706, 712, 717, szerzy się zwężona do *ēN*, *yN* postać tej samogłoski,

por. *advynt* 706, 712, 717, *advent* 724, 729, 738; *bymbyn* 706, 712, *bembyn* 725; syn 'sen' 712, 717, 729, 735, *sen* 706, 738; *śedym* 706, 712, 717, 720, 735, 738, *śedem* 739 (mapa 9), obok wcześniejszego *eN*: *bymben* 720, *bemben* 729, 730, *beben* 734, 735, 738, 739; *sen* 720, 730, 734, 739; *śedem* 729, 730, 734. W gwarach na zachód i północ od Opoczna, Przysuchy i Skarżyska Kamiennej występuje zwężona do *ɛN*, *yN* wymowa *eN* por. *advynt* 701, 703, 707, 710, 711, 715, 721, 725, 726, 728, 733, *iadvynt* 716, 737, *iagvint* 719; *bymbyn* 701, 707, 715, 716, 719, 721, 728, 737, *bembyn* 726; syn 'sen' 701, 707, 708, 710, 711, 721, 724, 728, 733, *sen* 702, 715; *śedym* 701, 710, 711, 715, 716, 719, 721, 724, 725, 726, 728, 733, 737, *śedem* 703, 725, 726, 737. Przykłady zastąpienia dawnego *yN* przez literackie *eN* zapisano sporadycznie, przede wszystkim w okolicach dużych miast: *bemben* 702, 703, 708, 710, 711; *sen* 703, 716, 719; *śedem* 702, 707, 708.

Interesująco przedstawia się repartycja poszczególnych kontynuantów *eN* w pozycjach morfologicznych.

W końcówce instr. sg. rzeczowników obserwujemy szerzenie się zwężonej postaci samogłoski *e* przed spółgłoską nosową na południe i wschód od przedstawionego w Kiel, mapa 89, 90 obszaru występowania tego typu wymowy. W punktach 706, 712, 720, 729, 738, 739, w których nie notowano w latach pięćdziesiątych XX w. zwężonych kontynuantów *eN* w tej pozycji, pojawiły się postaci: *żupkim* 706, *żobym* 712, 720, 739, *żubym* 729, 738; *myotkim* 706, 712, 720, 729, *myotkém* 738; *puğim* 706, *puüğim* 712, 720, *puüğem*, *puüğém* 739; *zelaskim* 706, *zeloskim* 712, 729, *żelaskim* 720, *zelaském* 739. Dawna wymowa z *eN* ($\leq \epsilon N$) zachowuje się jedynie w punkcie 708: *żobem*, *mytkém*, *puüğem*, *żelaskem*; 730: *żubem*, *młotkém*, *plüğem*, *zelaskem*; 734: *żubem*, *myotkém*, *puüğem*, *zelaskem*; 735: *myotkém*, *puüğem*, *zeloském*. W pozostałych gwarach, zgodnie ze starszymi danymi, utrzymuje się *yN*, *iN* lub ϵN , ϵN ($\leq \epsilon N$): *żubym* 701, 719, 728, *żobym* 707, 710, 715, 716, 717, 721, 724, 725, *żobem* 702, 703, 726; *myotkim* 701, 707, 710, 711, 715–717, 719, 721, 724, 725, 728, 733, 737, *myotk'em* 703; *puüğim* 701, 702, 707, 710, 711, 715–717, 721, 724–726, 728, 737; *p'üğim* 719; *żeloskim* 701, *zelaskim* 707, 715, 719, *żelaskim* 710, 711, 716, 726, *zeloskim* 717, 721, *żelaském* 702. W 702, 703, 708 obserwuje się upowszechnianie literackiej wymowy końcówki instr. sg. rzeczowników *-em*.

W formach czasu przeszłego zmiana *eN* $\geq yN$, *iN* dokonuje się w 1. sg. Zwężenie samogłoski *e* przed spółgłoską nosową występuje w: *stųugym* 701, 724, 725, 728, 735, *potųukųym* 703, 711, *stugym* 706, 710, 720, *potųugim* 707, *sųugym* 712, 716, 717, 721, *stųugém* 737; *pšųsędym* 706, 726, *posędym* 707, *pšųsedyum* 710, *pšųsedyum* 711, 712, 715, 716, 717, 719, 720, 721, 724; *ześęgym* 701, 706, 710, 719, 720, 735, *śigym* 707, *śegym* 711, 716, *skośųym* 712, *śekųym* 715, *pośigym* 717, *śśigym* 721, *kośųym* 726, *pośygym* 728, *ześekųym* 737; *zmugym* 701, 712, 716, 717, 719, 720, 721, 735, 737, *zmokųym*

706, 710, 711, 715, *zmogym* 728. W punktach 702, 703, 708, częściej niż gdzie indziej, zapisano wzorowane na wymowie ogólnopolskiej formy: *kośi^uem* 702, *śikem* 703, *sśeku^uem* 708; *pśyśedu^uem* 702, *pśyśu^uem* 708; *potu^uuku^uem* 708, *stu^uukem* 703; *zmoku^uem* 702, 703, 708. Ślady dawniej panującej w gwarach między Opoczmem, Radomiem i Kielcami wymowy *eN* ($\leq \acute{e}N$) w tej formie fleksyjnej wystąpiły w 725: *pśyśedem*, *skośi^uem*; 729: *pśysedem*, *śegem*, *stu^uugem*, *zmok^uem*; 730: *pśysedem*, *sśegem*, *stlu^ugem*; 733: *stu^uuku^uem*; 734: *pośegem*, *s^uugem*, *zmugem*; 738: *pśyśed^uem*, *stu^uugem*, *ześegem* || *ześeku^uem*; 739: *pśysedem*, *śegem*, *stu^uugem*, *zmugem*.

Sporadycznie, na lewym brzegu Pilicy, zostały zapisane przykłady, w których grupa *eN* zostaje zastąpiona przez *aN*: *jinc^umanno* [kasza] 703, 711, 716, 717, *jutśanka* 701, *ży^umanno* 716. Wprawdzie gwary te, z racji położenia w północnej części badanego obszaru, znajdują się pod wpływem dialektu mazowieckiego, który charakteryzuje się występowaniem grupy *aN* $\leq eN$, przyczyną tego zjawiska jest raczej wyrównanie do analogicznie zbudowanych formacji z formantem *-anka* (*kijanka*, *maślanka*) i *-anna* (*szklanna*) (por. Strok, s. 69). Zdają się to potwierdzać materiały starsze, które notują występowanie postaci *jutśanka* również na prawym brzegu Pilicy w 729, 735 (Kiel, mapa 341).

3.1.11. Przejęcie *el* $\geq eu$ $\geq ou$

Następująca po *e* płynna głoska *u* ($\leq l$) wpłynęła w gwarach Wielkopolski, Śląska i częściowo Małopolski (DejDial, s. 178, mapa 35) na zmianę *-eu-* w *-ou-* w takich wyrazach jak *kukouka* 'kukielka', *osouka* 'osełka', *pudouko* 'pudelko'.

W badanych gwarach 721, 724, 735, w przeszłości doszło do takiej wymiany, co potwierdza Kiel, mapa 82. Aktualnie na całym omawianym obszarze występują formy z ogólnopolskim *-eu-* ($\leq -el-$), por. *uouseyka* 701, 702, 706, 707, 715, 716, 719–721, 724, 728, 729, 733–735, 737, 738, *ouseyka* 708, 710–712, 717, 725, 726, 739, *uoselka* 730; *peune* 701–703, 706–708, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737–739, *pelne* 726, 730; *pudeuko* 701–703, 706, 708, 712, 716, 719–721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737–739, *pudelko* 726.

Proces zmiany *el* $\geq eu$ $\geq ou$ wpłynął na szerzenie się w języku literackim mniej więcej od XVII w. (por. SiLinde) form *kożou*, *ośou*, wypierając ostatecznie z niego pierwotne, prawidłowe realizacje *kożeu*, *ośeu*. W badanych gwarach utrzymują się do dziś stare postaci tych wyrazów z *-eu*. Literackie *koćou* 702, 703, 708, 710, 739; *kożou* 710, 730; *ośou* 710 występują rzadko i można je traktować jako rezultat oddziaływania na gwary języka ogólnopolskiego. W relacji z powyższym ciekawie prezentuje się postać *djabou*

(literackie *diabeł*), która wystąpiła w punktach 701, 706, 708, 712, 716, 717, 720, 721, 726, 729, 733–735, 738, *djaboŭ* 703. W pozostałych zapisano *djabeu* 702, 707, 710, 711, 715, 719, 725, 728, 737, 739, *d'ioheu* 724, *djabel* 730. Duże nasycenie badanych gwar postacią *djaboŭ* może wydawać się dziwne z uwagi na brak w nich analogicznie zbudowanych formacji (wszędzie *koceŭ*, *oŭseŭ*, *kozeŭ*). Wyraz ten jest wtórny wobec pierwowzoru – *diabël*, zapożyczonego ze staroczeskiego (SławS, t. 1, s. 146). Jego popularność w języku potocznym i dialektach spowodowana jest unikaniem przez użytkowników języka dokładnej nazwy szatana w obawie przed jego złymi skłonnościami (SławS, t. 1, s. 146).

3.1.12. Rozwój nie stwardniałego *l' w grupę 'el

Kontynuanty *l' w pozycji po wargowej, miękczące poprzedzającą spółgłoskę, są według K. Nitscha (Nit, IV, s. 348) charakterystyczną cechą dialektu mazowieckiego. Zasięgi wyrazów z kontynuantem Pł' zarówno przed spółgłoskami zębowymi twardymi (*oł*), jak i pozostałymi (*el*) oraz form fleksyjnych od czasowników *mleć*, *pleć*, w których wskutek działania czynników analogiczno-wyrównawczych ustaliła się miękka spółgłoska przed *el*, *el*, różnią się w zestawieniu ze starszymi danymi.

Formy 3 sg. i pl. praet. czasowników *ml'ić*, *pl'ić*, posiadające w wyniku wyrównań analogicznych kontynuant nie stwardniałego *l' ($\geq$ *el*), utrzymywały się według starszych źródeł (MAGP, mapy 330, 331; Kiel, mapy 230–233) w części północno-wschodniej omawianego obszaru, sięgając na południowym zachodzie linii Skierniewice – Rawa Mazowiecka – Nowe Miasto – Przysucha – Starachowice. Aktualne dane świadczą o cofaniu się tej wymowy. Najdalsza izoglosa występowania 3. pl. praet. *melli*, *pell*i z miękką wargową przed *el* ($\leq$ *l') sięga obecnie Głowna, Skierniewic, Grójca, Nowego Miasta, Białobrzegów, Szydłowca i Starachowic (mapa 10). Na tak określonym obszarze zapisano przykłady: *meu*'li 702, 726, *miell*'i 703, *melli* 708, 712, 716, 717, 735; *pele*'li 701, *pel*'il'i 702, *p'elli*, *peuu*y 703, 708, *pell*i 716, 717, 735, *peu*'li 726. Egzemplifikacja wymowy 3. sg. praet. masc. i fem. *meu*, *peu*, *meu*ua, *peu*ua, występującej w tym samym zasięgu, jest jeszcze mniejsza: *meu* 702, 712, *meu*y 720; *me*'iua 708, *meu*ua 712, 716, 717, 735; *peu*y 701, 726, *pe*'iua 702, *pieu* 703, *pelu*y 708; *peu*ua 701, *pe*'iua 702, 708, *pieu*ua 703, *peu*ua 716, 717, 735. Jedyne z punktu 726 pochodzi zapis 3. sg. praet. masc. z mazowieckim kontynuantem l' $\geq$ *oł*: *mou*.

W gwarowej postaci wyrazu *vyvelga* 'wilga', rejestrowanej przez Kiel, mapa 784, w północno-wschodniej części badanego terenu, po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Nowe Miasto, Opoczno, Szydłowice, *el* ($\leq$ *l') zano-

owano aktualnie na mniejszym obszarze, nie przekraczającym linii Mszczonów – Rawa Mazowiecka – Nowe Miasto – Radom, w punktach 703, 712, 716, 721, 726 (mapa 10). Na uwagę zasługuje punkt 711, gdzie w formie *vyvougá* zapisano *ól* $\leq$ *l*.

3.1.13. Rozszerzenie artykulacji *i*, *y* przed spółgłoskami nosowymi, *iN*, *yN*

Omawiany zespół gwar leży na obszarze zachowywania fonetycznej różnicy między samogłoskami *i*, *y*. Izoglosa charakterystycznego dla Mazowsza i Kaszub występowania *i* ($\leq$ **y*) po spółgłoskach twardych biegnie poza badanym terenem (MAGP, mapa 557; DejA, mapa 25). Zmiany w artykulacji głosek *i*, *y* związane są w omawianych gwarach z ich pozycją w wyrazie i dotyczą sąsiedztwa półotwartych.

W pozycji przed spółgłoską nosową doszło do rozszerzenia artykulacji *i*, *y*, co w rezultacie spowodowało przejście *iN*, *yN* w *eN*. Ten małopolsko-mazowiecki rozwój *iN*, *yN* (DejDial, s. 155) nie został przeprowadzony konsekwentnie, czego dowodzą starsze dane przedstawione w MAGP, mapy 128, 290 i Kiel, mapy 146, 147. Stan aktualny wskazuje na recesywny charakter dawniejszych zmian przed spółgłoską nosową. W badanym zespole gwar przykłady rozszerzenia *iN*, *yN* do *eN* w śródgłosie i wygłosie rzeczowników zapisano w pojedynczych punktach, nie tworzących konkretnych zasięgów: *leńijo* 719, 729, 734, *leńija* 725, 735; *orzeń* 708, **orzeń* 735; *ślemak* 725; *verne* 'wymię' 730, 734⁷.

Najczęściej przykładami rozszerzonych do *eN* grup *iN*, *yN* są formy fleksyjne instr. pl. przymiotników i zaimków. Formy typu *z ńemi*, *s temi* *dobremi* utrzymują się przede wszystkim w południowej części omawianego obszaru (mapa 11), por. *z ńemi* 703, 724, 729, 730, 733–735, 737, *z ńemi* 738, *z ńemy* 710, 717, *s' ńemi* 720; *s temi* 703, 720, 724, 729, 730, 733, 735, 737–739, *s temy* 710, 717; *dobremi* 720, 729, 730, 733, 735, 737, 738, *dobremi* 724, co nawiązuje do danych przedstawionych w Kiel, mapa 147.

W porównaniu z wynikami wcześniejszych badań, aktualnie mieszkańcy wsi unikają wymowy instr. sg. *s tem dobrem*, *z ńem*. Takie postaci zapisano jedynie w 703 i 735. Wydaje się, że powodem zanikania wymowy *eN* $\leq$ *iN*, *yN* w tych formach jest nie tylko ogólnopolskie zjawisko niwelowania cech gwarowych, pozostające w związku z procesami integracyjnymi. Szerząca się wymowa *iN*, *yN* w instr. sg. rzeczowników typu *żobym*, *żelaskim* jest niewątpliwie czynnikiem wspomagającym wypieranie z gwar dawnych form *s tem dobrem* na rzecz ich literackich postaci.

⁷ Rozszerzenie *iN* $\geq$ *eN* w nagłosie wyrazów zostało omówione w rozdz. 3.1.1.

3.1.14. Rozszerzenie lub cofnięcie artykulacji głosek *i*, *y* przed półotwartymi, *iL*, *yL*, *iR*, *yR*

W gwarach opoczyńskich, w formach czasu przeszłego, głoski *i*, *y* przed płynnymi *l*, *l* (*u*) uległy obniżeniu i rozszerzeniu artykulacyjnemu, a we wsiach położonych na północny-wschód od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Radomia cofnięciu artykulacyjnemu.

Zakres występowania *eL*, *eL* $\leq$ *iL*, *yL* w poszczególnych gwarach różni się ze względu na pozycję tauto- i heterosylabiczną głosek *L*.

Samogłoska *eL* w miejscu *iL* wystąpiła, bez względu na pozycję spółtwarnej *l*, *l* (*u*) w sylabie, w punktach 701, 706, 725, 729, 730, 734, 735, 738, 739, gdzie zawsze *beu* 'bił', *bełi*, *chożeu*, *jeźżełi*, *nośeuam*, *zaprośeuo śe*, itd. Wpływ języka literackiego zaznaczył się w punktach 719, 724, 726, 733, 737, gdzie zawsze *iL* w formach czasu przeszłego ma wymowę ogólnopolską.

W części gwar północno-wschodnich doszło do cofnięcia *iL* do *uL*. Przed *l* (*u*), znajdującym się w pozycji tautosylabicznej, zapisano *u* w punktach 702, 703, 707, 708, 711, 712, 715, 716, 717, 721 (mapa 13) zarówno w czasownikach jedno-, jak i wielosylabowych. W 720 obok *buu* 'bił' występują postaci typu *biu*, *nośiu*. Przed *l* (*u*), *l*, znajdującymi się w pozycji heterosylabicznej, *u* pojawia się rzadziej. Wymowa tego typu panuje w 702, 707, 708, 711, 712, 717, 721 (mapa 13). Szczególną pozycję zajmują punkty 715, 716, 720, gdzie zapisano *buu*, *chożuu*, *prośuu*, ale *kryńcējuo*, *povrućeli*, *zrobejuo śe*, *zwożejuo śe*. Są to gwary, w których według Kiel, mapa 142 i MAGP, mapa 577, panowała wymowa *eL* lub *iL* bez względu na pozycję *L* w sylabie. Aktualny stan jest zapewne wynikiem zderzenia szerzącej się z Mazowsza i Wielkopolski wymowy typu *buu*, *biu* (Sob, s. 19–21) z małopolską, typu *beu*, *beu*.

Samogłoska *y*, podobnie jak *i*, posiada przez *L* niejednorodną realizację. Na obszarze występowania *uL* $\leq$ *yL*, wyznaczonym w Kiel, mapa 141 i MAGP, mapa 255, obejmującym północno-wschodnią część omawianych gwar, formy sg. pl. czasowników typu *buu*, *buuy* występują sporadycznie w mowie najstarszego pokolenia. Przykłady, jakimi dysponuję, pochodzą z 702: *skońcuuyym*; 707: *buu*, *buuyym*; 717: *buu*. W punktach: 703, 708, 711, 712, 721 panuje wymowa ogólnopolska. Na tym tle wyjątkowo prezentuje się gwara 716, w której według Kiel, mapa 141, występowało *eL* $\leq$ *yL*. Aktualnie zapisano tam oboczne postaci z *uL* i *eL*, np. *beu* || *buu*, *beuam* || *buuam*, *va beli v lasax*, *nakruu*, *suuzuuyym*.

Poza północno-wschodnią częścią terenu, *yL* wymawiane jest jako *eL*, bez względu na pozycję spółtwarnej w sylabie, por. *beu*, *bełi*, *beuam* w punktach: 715, 720, 725, 728–730, 734, 735, 739 (mapa 13). W punkcie 701 występują obok siebie postaci *beu* || *byu*, *beuam* || *byuam*, natomiast w 706, 710, 733, 737 zanotowano *eL* ($\leq$ *yL*) tylko w pozycji tautosylabicznej. W pozostałych gwarach funkcjonują ogólnopolskie *byu*, *byuam*, *byuem*.

Rozszerzenie iL , yL do eL eL pojawia się na omawianym terenie również w rzeczownikach.

Najszerzej $eL \leq iL$ występuje w wyrazie *lel'ija* 'lilia', który zapisano w 702, 724, 730, *lelija* 707, 712, 715, *lelijo* 721, *lelijo* 701, 706, 710, 733–735, *lelija* 703, *lelija* 728, *lelija* 729. W 716, 726 i 738 kontynuantem iL jest yL lub yL : *lylijo* 716, *lyl'ija* 726, *lyl'ija* 738. W pozostałych wyrazach zapisano w tym wyrazie samogłoskę i : *lilja* 708, *l'ilja* 711, 720, *lilijo* 717, *l'ilja* 719, *l'ilja* 725, 737, *l'ilja* 739 (mapa 12).

Mniejszy zasięg, ograniczający się do gwar południowo-wschodniej części omawianego terenu, posiada rozszerzenie iL do eL w wyrazach *peja* 'piła' 729, 734, 735, 738, *pela* 730 i *seja* 'siła' 729, 734, 735, 738, 739 (mapa 12). Sporadycznie zapisano *famel'ijo* 'rodzina' 701, 734, *famel'ija* 738.

Podobnie kształtuje się repartycja grupy $yL \geq eL$. Przykłady, w których doszło do rozszerzenia y do e przed płynnymi l (y), l pochodzą z punktów położonych na południe od Tomaszowa Mazowieckiego i Opoczna (mapa 12), por. *kobeja* 715, 719, 724, 725, 728, 729, 735, 738, 739, *kobeja* 733, 734; *motel* 715, 719, 724, 729, 733, 738, *motel* 734. Inne: *stelisko* 'trzonek siekiery' 701, 706, 711, 724, 726, 733, 737, 738; *stelvaga* 'waga wozu' 702, 703, 706, 711, 715, 720, 724, 726, 728; *teyek* 'pionowa część łóżka przy głowie i przy nogach' 720, 724, 725, 728, 729, 734, 738, zapisane zostały w gwarach nie tworzących zwartych obszarów.

Wpływ spółgłoski r na poprzedzającą samogłoskę i zaznaczył się w wyrazie *firanka*, por. *f'eranka* 701, *f'eranka* 719, 729, 734, 735, 739. Rozszerzenie yR w eR obserwujemy w gwarowych postaciach rzeczownika *dyrektor*, por. *derektur* 701, 712, 715, 725, 728, 733, 734, 737, *derektor* 707, 708, *derektur* 711, *dýrektor* 730, *derektur* 739 oraz w *verko* 'wyrko' w punktach 701, 706, 711, 716, 717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733, 734, 737, 738, a więc na obszarze zbliżonym do tego, który ukazano na mapie 109 w Kiel.

3.1.15. Rozszerzenie artykulacji samogłoski w grupie ir ($\leq *i$)

Rozwój grupy ir , irz , pochodzących z $*i$, dokonał się na tle opozycji dialektu mazowieckiego do gwar południowej i zachodniej Polski (DejDial, s. 148–149; NitDial, s. 32–33). Rozszerzenie artykulacji ir do er , do której doszło już po defonologizacji iloczasu i spowodowało identyfikację e w er ($\leq ir$) z kontynuantami $\acute{e} \leq \bar{e}$ (StR, s. 33), dokonało się później na Mazowszu niż w Małopolsce, Śląsku i Wielkopolsce. Fakt ten spowodował w konsekwencji dłuższe utrzymywanie się form z ir ($\leq i$) w dialekcie

mazowieckim. Izoglosa omawianej właściwości biegnie przez badany teren (por. MAGP, mapę 585; DejI, mapę 24), ale zasięgi poszczególnych wyrazów egzemplifikujących to zagadnienie nie wykazują zgodności. Wahania zostały zauważone już wcześniej (DejDial, s. 149; NitDial, s. 32–33). Aktualnie, z powodu wpływu polszczyzny ogólnej na gwary, stan notowany w starszych źródłach uległ zmianom.

Według MAGP, mapa 233 i Kiel, mapa 128 na północ od linii Koluszki – Rawa Mazowiecka – Białobrzegi występowała grupa *ir* ($\leq \text{ř}$) w wyrazie *śmirc* 'śmierć'. Obecnie w gwarach tego obszaru (poza punktem 711) zanotowano ogólnopolską postać tego wyrazu.

Wyraz *syrcę* zapisano w punktach 712, 717, 721, 724, w których starsze źródła (por. Kiel, mapa 127; MAGP, mapa 231) notują postać *serce*. Na większym obszarze utrzymuje się w omawianym zespole gwar wyraz *pirsi*, który zapisano w 707, 710–712, 717, 719, 720, 721 (por. Kiel, mapa 129; KamG, s. 57; StI, s. 37). W pozostałych punktach notowano postać *persi*.

Zasadniczą cechą gwar poddanych eksploracji jest mniej lub bardziej konsekwentne występowanie *er* $\leq$ *ir* ($\leq \text{ř}$) w tych spośród nich, w których doszło do rozszerzenia artykulacji *ě* ($\leq \text{ě}$) do *e*. Dotyczy to punktów: 716, 720, 725, 729, 730, 734, 735, 738, 739, gdzie zapisano: *żerzok* 716, 720, 725, 729, 730, 734, 738, *żerzdk* 739; *šešpym* 'sierpem' 716, *šerpym* 720, 725, 729, *šerpem* 730, 734, 738, *šerpaŋi* 735, 739; *šerpiŋ* 716, 720, 729, 730, 734, 735, 738, *šerpeŋ* 725, *šerpeŋ* 739; *šerś* 716, 720, 730, *šerć* 725, 729, 734, 735, 738, 739; *vežba* 716, 720, 725, 729, 730, 734, 735, 738, 739 (por. DejI, mapa 34). Wyjątkowo zanotowano w nich formy *višx* 'wierzch' 716, 720, *šfišp* 'świerzb' 720, *paširp* 720, 738, *žirzok* 735.

Wpływ języka ogólnopolskiego, powodujący usuwanie dawnych wyrazów z *ir* i zastępowanie ich odpowiednikami literackimi, obserwuje się przede wszystkim w gwarach położonych na północy, por. *żerzok* 701, *żerżak* 708; *šerpem* 702, *šerpym* 706, 707, 710, 711; *šerpeŋ* 703, *šerpiŋ* 706, 707, 715, *šerpeŋ* 708, *šerpyŋ* 710; *šerść* 701, 703, 710, 719, *šerć* 708, 712, 717; *vežba* 701, 706, 708, *vježba* 703, *vežba* || *vižba* 715; *zmešx* 708. Nieliczne przykłady występowania w tych gwarach form z *ir*: *žirzok* 702, 703, 706, *žiržok* 707, *žirzok* 717; *paširp*, *zmišx* 703, 707; *vižba*, *širść*, *šfišp* 707; *višx* 703, 706, 707; *širpeŋ* 703; *širp* 701, 717; *vižba* 717; *šfišp* 701, 702, świadczą o tym, że proces integracji gwar z językiem ogólnopolskim nie został tam jeszcze przeprowadzony do końca.

W punktach, położonych na południu, zastępowanie dawniej poświadczanego *ir* $\leq \text{ř}$ przez literackie *er* zachodzi w mniejszym stopniu. Potwierdzają to nieliczne przykłady, por. *żerzok* 726, *żerżok* 733; *šerp* 724, 726, 733; *šerpiŋ* 726; *šerć* 721, 726; *vešx* 725, 733.

3.1.16. Labializacja śródgłosowego -o-

Jednym z zagadnień dotyczących artykulacji kontynuantów stp. *o* w gwarach polskich jest labializacja. Na Mazowszu zaokrąglenie warg przy wymawianiu samogłoski *o* było „cechą nieistotną i bardzo słabo się zaznaczyło” (DejDial, s. 180), co spowodowało wyodrębnienie się tam *u* tylko w nagłosie wyrazów. W Małopolsce labializacja *o* dokonywała się nie tylko na początku, ale także w środku wyrazu, na południe od Opoczna, Ilży i Sandomierza (DejA, mapa 57).

Krótki niezgłoskotwórczy dźwięk *u*, wyodrębniający się przy artykulacji *o* w śródgłosie wyrazów, został zanotowany w omawianych gwarach przede wszystkim na obszarze leżącym w granicach wyznaczonych w DejA. Labializację -o- zapisano tam w pozycji po spółgłoskach:

– wargowych w 729: *b^oosco*, *kum^oora*, *m^oożef*, *m^oole*, *p^oot*, *p^ootrof*, *zâp^oole*; 730: *p^oot*; 733: *p^oogżep*; 734: *b^oosco*, *m^oole*, *m^ootel*, *m^oot^ooviduo*, *m^oożef*, *ob^oora*, *p^ood^ooruwać*, *p^oogżep*, *p^oolicek*, *p^ooreba*, *p^ooddyma*; 719, 725, 735: *ob^oorywać*; 737: *ob^oorywać*, *p^oot*, *p^ootraf*; 738: *b^oosco*, *m^oożef*, *m^ootoviduo*, *m^oodrâk*, *ob^oorywać*, *zâp^oole*. Nigdy labializacji nie ulega -o- po głosce *v*, na co zwrócił uwagę J. Łoś w studium o gwarze opoczyńskiej (Łoś, s. 151);

– tylnojęzykowych w 724: *g^oospodoś*, *k^ooleniŃo*, *k^oopyś*, *k^ooval*, *k^oovalka*, *prośnisk^o*, *ścernisk^o*, *tatacysk^o*, *zytnisk^o*; 729: *g^oospodoś*, *k^oolano*, *k^oot*, *k^ooza*, *nik^oogoi*, *sk^oobel*, *śk^oop*; 733: *k^oobeya*, *k^ooza*, *k^oolano*, *uok^o*; 734: *g^oorocka*, *g^oospodoś*, *k^oobeya*, *k^oolano*, *k^oopyś*, *k^oopyt^o*, *k^oot*, *k^ootno*, *k^oovol*, *k^oovolka*, *mlek^o*, *żork^o*; 737: *k^oopoc*; 738: *k^oolacio*, *k^ootno*, 739: *k^oopyto*, *k^ooza*, *mlek^o*, *prośnisk^o*, *źmocysk^o*.

Jedynie w punkcie 734 usłyszano uwargowione -*o*- po spółgłosce przedniojęzykowej w *k^oopyt^o*, *kun^oope*, *m^oot^ooviduo*, *p^ood^oorewać*, *pun^ooze*, *ze s^ookem*, *z^ooza*, oraz po płynnej *r* w *dr^oogęgo*, *gr^ooxoviskuo*, *mr^oovisko*, *śnur^oować*, *vr^oota*.

Na północ i na wschód od schematycznej granicy labializacji śródgłosowego -*o*-, wykreślonej w DejA, mapa 57, zapisano wyrazy: *k^ooza* 716; *ob^oorywać* 701, 706, 712, 715, 716, 726; *p^ootrof* 706. Te jednostkowe fakty mogą świadczyć, że cecha owa sięgała dawniej dalej na północny wschód.

3.1.17. Przesunięcie artykulacji *o* ku przodowi

Dysymilatywne przesunięcie uwargowionego *o* w kierunku *e*, spowodowane dążeniem do uniknięcia upodobnienia do *u*, ściśniającej się pod wpływem niezgłoskotwórczego *u*, tylnej samogłoski *o* (DejP, s. 155), było według starszych źródeł charakterystyczne m. in. dla gwar południowo-małopolskich po linię Jędrzejów – Końskie – Kielce – Sandomierz – Tarnobrzeg (DejA, mapa 58).

W leżącym na terenie objętym omawianą innowacją punkcie 734 zapisano kilka przykładów przesunięcia artykulacji ^{u} ku przodowi, np. *ho^utk^uo^u*, *iag^uo^uda*, *k^uo^uza*, *nik^uo^ugui*, *r^uo^usa*, *r^uo^usk*, *sk^uo^ubel*, *o^usk^uo^u*, *o^uś*. Na północny wschód od 734, w punkcie 726 zanotowano postać *nodel^uek* 'nadołek', która wydaje się być rezultatem przesunięcia ku przodowi i zmniejszenia zaokrąglenia warg przy artykulacji *o* ($o \geq ^u o \geq ^u e \geq e$). Należy w tym miejscu odnotować, że starsze źródła rejestrują występowanie $^u o$ w okolicach punktu 706 (Świd, s. 279), a nawet jeszcze dalej, na północny zachód od punktu 701 (Strok, s. 100). Nie zostało to jednak potwierdzone w czasie eksploracji.

3.1.18. Zastąpienie o ($\leq *eT$) przez e

Podobnie jak częste zastępowanie a przez e na Mazowszu, większe nasilenie procesu usuwania przegłoszonego o na rzecz e w Małopolsce „można wytłumaczyć dialektycznymi różnicami w zakresie systemu wokalicznego” (DejW, s. 189). Zjawisko to ma w południowo-zachodniej Małopolsce charakter systemowy i jest związane z występowaniem tam przedniej artykulacji o , powodującej zacieranie się wyrazistości opozycji $o : e$.

Najszerzej i najkonsekwentniej do zastępowania o ($\leq *eT$) przez e dochodzi w czasownikach dawnej koniugacji *-o-* || *-e-*. Formy *bere*, *ńese* są rezultatem wyrównania paradygmatycznego. Ich zasięg wykracza daleko poza obszar Małopolski (MAGP, mapa 95). Również najdalsze zasięgi gwarowej postaci *met^uya*, konsekwentnie występującej we wszystkich eksplorowanych punktach, biegną daleko w głąb Mazowsza (MAGP, mapa 94; Maz, mapa 375), co należy interpretować jako wpływ wewnątrzsystemowego zjawiska małopolskiego. Na mniejszym terenie zachowuje się postać *bedro*, gdyż w badanym zespole gwar funkcjonuje obecnie jej ogólnopolski odpowiednik *łodro*, który zapisano w 702, 703, 708, 710, 726, 739.

Bardziej zróżnicowane zasięgi obserwujemy w rzeczowniku *vesna* i formie *na vesne*. Według MAGP, mapa 92, postać *vesna* występowała przede wszystkim w południowo-wschodniej części omawianego terenu oraz wyspowo w okolicach punktów 710, 715 i 719. Ten stan został już skorygowany przez Kiel (por. mapę 55), przedstawiający znacznie szersze zasięgi tego wyrazu z e w miejscu o ($\leq *eT$). Na badanym obszarze tylko w punktach 708 i 711 Kiel notuje o . Aktualne dane potwierdzają zauważony przez A. Strokowską (Strok, s. 62) proces cofania się omawianej właściwości gwarowej. Przykłady *vesna*, *na vesne* wystąpiły zgodnie z oczekiwaniami w południowej, typowo małopolskiej, części badanego obszaru, na prawym brzegu Pilicy, w punktach 717, 720, 721, 724, 725, 729, 730, 733–735, 738 oraz w 712, 715, leżących na jej lewym brzegu. W 739 e w miejscu o zapisano tylko w wyrażeniu *na vesne*, a w punkcie 726, leżącym na prawym brzegu Pilicy,

tylko postaci ogólnopolskie: *vosna*, *na vosne*. W pozostałych gwarach lewobrzeżnych funkcjonuje literacka realizacja tego wyrazu.

Wyrazy: *peun*, *perun* występują w większości badanych gwar (por. Kiel, mapy 57, 58). Ich odpowiedniki z *-o-* (*poun*, *porun*) rejestrowano w kilku punktach rozproszonych na omawianym terenie, por. *poun* 708, 710, 716, 728, *poyn* 737; *porun* 702, 703, 708, 715, 716, 720, 725, 726.

3.1.19. Kontynuanty *stp. ǫ*

W gwarach pogranicza Małopolski i Mazowsza doszło do zrównania kontynuantów *ǫ* z *u* (DejA, mapa 61, WarchStęż, s. 51), a odstępstwa są rezultatem analogii oraz dawnych różnic iloczynowych.

Duża liczba przykładów, w których długość *ǫ* pochodzi ze wzdłużenia zastępczego, potwierdza jego prawidłowy rozwój. Na całym terenie mówi się *bur*, *sul* 701–703, 706–708, 710–712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739; *nus*, *pruk*, *ruk*, *vus* 701, 707, 710, 712, 716, 717, 721, 724–726, 729, 733–735, 737; *nuś* 702, 703, 706, 708, 711, 715, 719, 720, 728, 730, 738, 739; *nuf*, *nuj* 707. W punktach 710, 719, 733 zapisano wyrazy *brok* 'bróg' 733, *ugor* 'ugór' 710, 719 i *žuop* 719, w których głoska *-o-* jest wynikiem wyrównania formy nom. do przypadków zależnych.

Ciekawie przedstawiają się gwarowe odpowiedniki wyrazu *mól*. Według Kiel, mapa 67, na południowy zachód od linii Piotrków Trybunalski – Opoczno – Starachowice wyraz ten reprezentował prawidłowy z historycznego punktu widzenia rozwój, prowadzący do współczesnej alternacji głosek *o* : *u* w obrębie paradygmatu: *mul*, *mole*. Na pozostałym obszarze Kiel poświadcza wyrównanie form zależnych do nom.: *mul*, *mule*. Aktualnie, zapewne pod wpływem języka ogólnopolskiego, formy *mul* – *mole* zapisano nie tylko na dawnym terenie ich występowania, ale również w 701, 706 i 708. W pozostałych gwarach, oprócz rejestrowanych w Kiel przykładów *mul* – *mule*, które usłyszano w 703, 707, 711, 712, 717, 721, 725, 730, 735, doszło do wtórnego wyrównania formy nom. do literackiej postaci przypadków zależnych. W punktach: 702, 710, 715, 716, 719, 720, 726 formy te zarejestrowano w postaci *mol*, *mole*.

Dawnymi stosunkami intonacyjno-iloczynowymi (Strok, s. 105) tłumaczone jest występowanie kontynuantów *ǫ* w zaimkach rzeczownych *coś*, *ktoś*. Oboczność realizacji *coś* || *cuś*, *ktoś* || *ktuś* jest charakterystyczna dla omawianych gwar, choć trudno jest przedstawić dziś zwarte obszary występowania poszczególnych postaci. Ich rozproszenie rejestruje również MAGP, mapa 244 i Kiel, mapa 65. Postać *cuś* jako jedyną zapisano w 707, 708, 710–712, 716, 717, 724, 726, 728, 737; występującą obocznie do *coś* w 703, 720, 739, w pozostałych punktach tylko *coś*. Paralelne występowanie

gwarowych odpowiedników *ktuś* – *cuś*, *ktoś* – *coś* zaobserwowano w większości punktów: *ktoś* – *coś* 702, 706, *χtoś* – *coś* 701, 712, 721, 733, 735, 738, *χtoś* || *ktoś* – *coś* 715, *tkoś* || *tkuś* – *coś* || *cuś* 720, *tkoś* – *coś* 729, 730, *ktoś* || *ktuś* – *coś* || *cuś* 739, *ktuś* – *cuś* || *coś* 703, *ktuś* – *cuś* 708, 710, 711, 719, *χtuś* – *cuś* 716, 725, 726, *tkuś* – *cuś* 728, 737, *χt^uoś* || *c^uoś* 734. Brak analogii w zapisach wystąpił w 707: *ktoś* – *cuś*; 717, 724: *χtoś* – *cuś*.

Z dawnymi różnicami iloczasowymi związane jest również występowanie kontynuantu *ō* lub *ō* w takich wyrazach jak *czółnko* 'czółenka', *klódka*, *nózka*, *przednówek*. Zdaniem Z. Topolińskiej (TopS, s. 18–19, 21, 33, 41–42, 58), w formacjach odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych z dawnym sufiksem **-bka*, **-bko*, **-bkb*, na terenie Polski północnej, doszło do wzdłużenia zastępczego *-o-* w śródgłosie rdzeni zakończonych na spółgłoskę dźwięczną, a następnie do jej ścieśnienia. Brakiem takiego rozwoju należy tłumaczyć występowanie *-o-* w *coynek*, *kyotka*, *nośka*, *pśednovek* w dialektach południowopolskich. Izoglosa wyrazu *kyotka* (MAGP, mapa 11; Kiel, mapa 62) przebiega przez badany teren. Aktualne dane potwierdzają dawniej wyznaczone zasięgi (por. mapę 14). Postaci *kyotka*, *kyodek* zapisano na południe od schematycznej linii Tomaszów Mazowiecki – Nowe Miasto – Białobrzegi: *kyotka* || *kyutka* 717, *kyotka* 719–721, 724, 725, 728, 729, 733–735, 737, *kłotka* 726, 730; *kyotek*, *kyutek* 717, *kyotek* 719, 721, 734, 735, *kyodek* 725, 728, 733, 737, *kłotek* 726, *kyotkuf* 729, *kłotkuf* 730. W pozostałych *kyutka* – *kyutek* 701, 708, 712, 738, 739, *kyutka* – *kyudek* 702, 703, 707, 715, *kyutka* – *kutek* 706, 710, 711. Jedynie w punktach 729, 734, 738 zapisano wyraz *nośka* 'nózka' (por. Kiel, mapa 63). Na południu badanego obszaru zachowuje się *-o-* w *coynek*, *coynko* 715, *coynek* 719, 729, 733, 734, 735, *coyńik* 725, *cońek* 730 (por. Kiel, mapy 390, 391). Prawie na całym obszarze, poza punktami 703, 707, 711, 737, 739, zapisano *-o-* w *pśednovek*.

3.1.20. Zwężenie *o* przed półotwartymi, *oN*, *oR*, *oL*

Samogłoska *o*, podobnie jak i inne, przed spółgłoskami nosowymi ulega zmianom jakościowym. Rozwój *oN* przebiegał w gwarach na ogół analogicznie do rozwoju *ò* ≤ *ō* (DejDial, s. 185). Na badanym terenie jego rezultatem powinna być więc postać *uN* i właśnie taką rejestrował J. Łoś w końcu XIX w. w okolicy punktu 724 AGP (Łoś, s. 156). Jednak już w *Dialektach polskich* K. Dejna zwrócił uwagę, iż „na terenach po linię Sandomierz – Iłża – Opoczno – Miechów – Nowy Targ [...] spotykamy co najmniej często, nie ulegające opisanym zmianom *oN*” (DejDial, s. 185), tłumacząc to zjawisko tendencją do rozszerzenia zwężonych uprzednio kontynuantów *oN*. Aktualnie w omawianych gwarach można by doszukiwać się występowania

oN przejętego z polszczyzny literackiej. Dotyczyłoby to przede wszystkim północnej i północno-wschodniej części omawianych gwar, por. *brona* 703, 706, 708; *dońica* 708; *zvon* 707, 708, 711; *gonty* 701, 703, 708, 710, 711; *komora* 708; *konoŕe* 702, 703, 706, 708; *ogon* 702, 703, 708, *pożomka* 702, 703, 706, 708, 710, 711, 716; *strona* 708; *vrona* 710, 711; *zagon* 701, 702, 703, 707, 708, 715, 725, 726. Trudno jest jednak rozstrzygnąć, czy mamy tu do czynienia z procesem integracji językowej, czy też wewnątrzdialektalną tendencją do rozszerzania wcześniej zwężonej samogłoski. Oba zjawiska dają przecież ten sam rezultat. Niewątpliwie jest jednak, że upowszechnienie się w języku ogólnopolskim postaci *oN* sprzyja utrzymywaniu i szerzeniu się tej tendencji. Na terenach, gdzie wg DejDial, *oN* występowało częściej, zapisano: *brona* 729, 733, 738; *dońica* 720, 738; *zvon* 724, 729, 733, 735; *gonty* 719, 720, 724, 735, 738; *komora* 724; *konoŕe* 720, 729; *pożomka* 720, 730, 733, 738, 739; *strona* 724; *vrona* 733, 738, 729, 733, 735; *zagon* 733. W pozostałych punktach wyrazy te wymawiane są ze zwężonym kontynuantem $oN \geq uN$.

W formach dat. pl. rzeczowników typu *koniom*, *ludziom* do zwężenia *oN* do *uN* dochodziło, wg Kiel, mapa 73, na zachód od Przedborza i na północ od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Skarżyska Kamiennej. Obecnie zmiana ta została zanotowana w punktach 707, 712, 715–717, 719, 721, 728: *kuńum*, *łużum*; 703, 725, 730: *kuńum*; 711, 726: *końum*; 725, 726: *łużum* oraz na obszarze dawnej wymowy form dat. pl. z niezwięzoną głoską *o* w końcówce. Dowodzi to ekspansywnego charakteru rozwoju *oN* w *uN* w omawianych formach fleksyjnych (por. mapa 15).

Pod wpływem sąsiedztwa spółgłoski płynnej *r*, w badanych gwarach doszło do ściśnienia poprzedzającej ją samogłoski *o*. Na całym badanym obszarze występują formy: *doxtur* 701, 706, 707, 712, 715, 719, 721, 725, 728, 729, 733–735, 737–739, *doktur* 703, 710, 716, 720, 726, 730; *kocur* 'kaczor' 701, 707, 711, 712, 716, 717, 721, 726, 729, 730, 733–735, 737, *kacur* 706, 710, 719, *kocur* || *kacur* 720, *kacor* || *kacur* 728, *kačor* 738, 739; *scypŕur* 701, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 726, 728, 730, 733–735, 737, *scypŕur* 703, 707, *ščypŕur* 702, 708. Postaci tych wyrazów z *oR* wystąpiły sporadycznie: *doxtor* 708, 717, 724; *kačor* 702, 708, *kacor* 703, 715, 724, 725; *ščypŕor* 725. W innych przykładach $uR \leq oR$ zachowuje się mniej konsekwentnie, por. *klostur* 701, 717, 729, 733–735, *kłaštur* 706, 719, *kłoštur* 728, *klastur* 721, 724, 730, 738, *kłaštŕ* 737, *kłaštŕ* 739, w pozostałych *kłaštŕ* 702, 708, 710, 711, 716, 720, *klastor* 703, 707, 712, 725, 726. Podobnie: *derextur* 701, 712, 715, 725, 728, 733, 734, 737, *dyrektur* 710, 724, *dyrextur* || *dyrektur* 739 i *derektor* 703, 707, 708, *derextor* 711, 717, 721, 729, 735, 738, *dyrextor* 716, 719, 726, *dŕrextor* 730, *dyrektor* 720.

Do ściśnienia *o* dochodzi również przed spółgłoskami *l* (*u*), *l*, *i*, które podobnie jak *r* wpływają na zmianę artykulacji sąsiednich samogłosek

(KonCh, s. 67). Zmiana *oL* na *uL* zachodzi w wyrazie *żińcuu* 'dzięcioł' w punktach 701, 706, 707, 717, 719, 721, 733, 737, *żeńcuu* 716, 720, 734, *żeńcuu* 726. W przeszłości obejmowała ona cały badany obszar (por. Kiel, mapa 496), natomiast aktualnie w niektórych gwarach zapisano formy z ogólnopolskim *oL*: *żeńcou* 702, 708, 710, 724, 739, *żińcou* 703, 711, 712, 715, 725, 728, *żeńcol* 730, *żeńżou* 738, *żeńcou* 735 i *żeńceu* 729. Wpływ normy literackiej zaznaczył się także w wyrazie *kąkol*. W południowo-zachodniej części obszaru, gdzie dawniej powszechne było w tym wyrazie *uL* $\leq$ *oL* (Kiel, mapy 68, 168), dziś mamy *oL*, por. *kuńkol* 715, *końkol* 720, 730, 734, 739, *kōńkol* 725. Na północny wschód od dawnego terenu utrzymywania się wymowy *uL* w tym wyrazie, odnotowujemy w dwu punktach – 712 i 717 postać *kuńkul* (dawniej *kuńkol* – Kiel, mapy 68, 168), co świadczy mimo wszystko o żywotności omawianej zmiany *oL* w *uL*.

Przed tautosylabicznym *-i* doszło do zwężenia *o* $\geq$ *u* w zaimku *tamuj* 'tam'. Postać ta charakterystyczna jest dla północno-wschodniej części badanego obszaru, por. *tamuj* 702, 706, 707, 708, 711, 712, 716, 717, 721, 726, 735. Porównanie ze starszymi danymi (Kiel, mapa 757) dowodzi, że dościszczenia pierwotnego *o* doszło w wyrazie *tamuj* w okresie ostatnich dziesięcioleci w punktach 712, 721, 726, co należy uznać za przejaw ewolucji systemu.

3.1.21. Rozszerzenie artykulacji *u* przed spółgłoskami nosowymi, *uN*

Artykulacja samogłoski *u* w śródgłosie na terenie gwar opoczyńskich podlega niewielkim zmianom. Wpływ na jej wymowę, podobnie jak i na inne samogłoski ustne, ma sąsiedztwo spółgłoski nosowej, które powoduje niekiedy rozszerzenie *uN* do *òN*, *oN*, zwłaszcza w sylabie zamkniętej. Wyrazy *font*, *gront* wystąpiły w południowo-zachodniej części badanych gwar, por. *font* 729, 733, 735, 737, 738; *gront* 719, 729, 733, 735, 737, 738; *fònt*, *grònt* 724. W wyrazach *piołun*, *piorun* do rozszerzenia *uN* doszło w gwarach wsi 733, 735: *peuon*; 729, 738: *peuòn*; 711, 719, 733: *peron*. W punktach 719 i 737 nastąpiło zastąpienie *u* przez *y* w *peuyń*.

Na mniejszym obszarze występują przykłady zmiany *uN* $\geq$ *oN* w pozycji heterosylabicznej. Stosunkowo często do rozszerzenia *u* do *o* dochodzi w wyrazie *struna*. Postać *strona* została zapisana w punktach 703, 720, 724, 729, 733, 738, *stròna* w 702, 737. Nie pojawiła się natomiast w punktach 706, 734, 735, 739, gdzie dawniej notowano *oN* lub *òN* (por. Kiel, mapa 79). Inne wyrazy, będące przykładami tego zjawiska, wystąpiły sporadycznie: *begony* 'bieguny kołyski' 729; *bronet* 702, 706, 719, 729; *romanek* 'rumianek' 724; *stromiń* 'strumień' 706, 724, 729; *tromna* 701, 729, 733, 735, 737, *tròmna* 702; *tronek* 706. Porównanie aktualnego stanu z zarejestrowanym

w starszych źródłach (Kiel, mapy 57, 58, 77, 78; KamG, s. 10) skłania do wniosku o wycofywaniu się tej małopolskiej innowacji, przede wszystkim pod wpływem języka literackiego.

3.1.22. Kontynuanty stp. $\bar{a}$, $\bar{q}$

Gwary, będące przedmiotem opisu, leżą na obszarze zróżnicowanym pod względem artykulacji samogłosek nosowych. Centralnym zagadnieniem dla tego terenu jest istnienie w przeszłości beznosówkowej wymowy, która według K. Nitscha była wynikiem niedokładnego naśladowania rozszczepionej artykulacji nosówek, szerzącej się od II połowy XVI w. poprzez Sieradzkie z Wielkopolski (NitZ). Materiały zawarte w pracach K. Dejny (Kiel), M. Kamińskiej (KamG), J. Łosia (Łoś), Z. Stieberta (StI), H. Świdorskiej (Świd), A. Strokowskiej (Strok) dotyczących całości lub części badanych gwar, a powstałych przed kilkunastu czy kilkudziesięciu laty, są dla aktualnych danych punktem odniesienia, umożliwiającym obserwowanie zmian zachodzących w wymowie samogłosek nosowych, zarówno w wyniku ewolucji systemów gwarowych jak i procesu ich integracji z językiem ogólnopolskim.

3.1.22.1. Wartość ustna

Gwary opoczyńskie wraz z przyległymi posiadają zróżnicowaną wartość ustną samogłoski tylnej $\varphi \leq \bar{q}$. Notowane przez Kiel, mapy 155–175, 361, sporadyczne występowanie pośredniego między a i o nosowego lub odnosowionego $\bar{a}$, w naszych punktach 720, 729, 734, 735, 738, 739 nie znalazło w aktualnym materiale potwierdzenia. Tylina samogłoska φ przybiera obecnie wartość ustną o i u oraz niekiedy pośrednią $\bar{o}$, $\bar{u}$. Analizując repartycję poszczególnych realizacji, nie zawsze można wyznaczyć ich ściśle zasięgi. Ingerencja polszczyzny literackiej spowodowała znaczne terenowe zróżnicowanie kontynuantów stp. $\bar{q}$, prowadzące nawet do funkcjonowania w jednej gwarze obocznych postaci w tym samym wyrazie. Biorąc pod uwagę częstość występowania w gwarach poszczególnych wartości głoski φ , można jedynie w przybliżeniu określić tereny względnego ich utrzymywania się.

Wartość o samogłoski φ ($\leq \bar{q}$) w śródgłosie wyrazów charakteryzuje większość gwar, położonych na południe od linii Radomsko – Przedbórz – Sulejów – Tomaszów Mazowiecki – Poświętne – Opoczno – Szydłowiec – Ilża (por. mapę 16). Mówi się tam: *bonk*, *χumonto*, *żosua*, *gouomp*, *gouop*, *konkol*, *kokol*, *kšonc*, *pauonk*, *stamtot*, *vps*, *vpska*, *vontek*, *vontroba*, *vontur*, *votek*, *zomp*. Porównując ten materiał z zarejestrowanym stanem w latach

pięćdziesiątych XX w. (Kiel), zauważa się, obok zachowania postaci wcześniejszych, rezultaty ewolucji systemów gwarowych oraz ich integracji z polszczyzną literacką. Zjawiska te dotyczą wyrazów, w których na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci $\bar{a} \leq \bar{q}$ rozwinęło się w *o* lub zostało zastąpione przez *o*. Na przykład, notowana w punkcie 729 postać *żásua* (Kiel, mapa 157) dziś realizowana jest jako *żosua*, w 720 *zǎp* (Kiel, mapa 165) – dziś *zomp*. Obok nich, w niektórych wyrazach, obserwuje się występowanie na tym terenie wartości *u*. Najczęściej pojawia się ona w gwarach 720 i 729, które wg Kiel posiadały beznosówkową wymowę $\bar{a} \leq \bar{q}$ w śródgłosie. Przyczyną tej zmiany jest proces ewolucji gwar, który doprowadził do przejścia $\bar{a}$ w *o* i następnie jego pochylenia w stronę *u*⁸, por. 720: *dokunt*, *gouump*, *gżuńżel*, *jaščump*, *kacuntko*, *kšunc*, *kšunŋka*, *kuńżel*, *kurcuntko*, *pauunŋk*, *pospšuntać*, *srump*, *stuska*, *stamtunt*, *vys* 'wąż', *zŋyżać*; 729: *goruncka*, *gušor*, *jažumbek* 'jarzębina', *jaščump*, *kurcuntko*, *na lezuncki*, *uobžundek*, *uokrunŋuy*, *požundek*, *runcka*, *stamtunt*, *vys* 'wąż', *vyska*.

Barwę *o* posiadają kontynuanty stp. $\bar{q}$ również w gwarach leżących w północno-zachodniej części badanego obszaru (por. mapę 16). Nie jest to zjawisko konsekwentne (wyjątek stanowi 701, gdzie zawsze *o*). W odniesieniu do poszczególnych punktów ogólnopolskie *o* ($\leq \bar{q}$) przybiera tam oprócz wartości *o* również *u*, np:

702 – *boŋk*, *żosua*, *fstqška*, *gouomp*, *gżońżel*, *jaščomp*, *koŋkol*, *kšonc*, *uokrunŋuy*, *pajonŋk*, *pauonŋk*, *somsat*, *vps* 'wąż', *vpska*, *zomp*, ale: *povys* *zrump*;

703 – *boŋk*, *żosua*, *fstqška*, *gouomp*, *gżońżel*, *końżel*, *kšonc*, *pajonŋk*, *vontek*, *vps*, *vpska* || *vyska*, *zomp*, *zrump*, ale: *okrunŋue*, *pauunŋk*, *rumbe*, *runcka*, *vyska*;

706 – *żosua*, *kšonc*, *koŋkol*, *pauonŋk*, *roncka*, *vontek*, *vontroba*, ale np. *rumbe* 'rąbie'.

Wymowę ogólnopolskiego *o* z barwą *o* poświadcza na tym obszarze Kiel, (mapy 157, 164, 165, 168), StI (s. 16), KamG (s. 16).

W pozostałych punktach, leżących pomiędzy omówionymi powyżej zasięgami wartości *o*, panuje *u*. Pojawiające się tam odstępstwa na rzecz *o* mają charakter wtórny. Spowodowane są wpływem polszczyzny literackiej, za czym przemawiają starsze dane (Kiel), które rejestrują *u* w miejscu dzisiejszego *o* w takich wyrazach jak: *boŋk* (*buŋk*)⁹ 708, 725; *żosua* (*żysua*) 708, 715; *jažomp* (*jažump*) 'jarzębina' 707, *jažombek* (*jažumbina*) 726; *koŋkol* (*kuŋkol*) 708, 711; *końżel* (*kuńżel*) 708, 724, 725; *okrunŋuy* 708, *okrunŋuy* ((*o*)*krung*(*uy*)) 711; *pauonŋk* (*paunŋk*) 711, 733; *stamtont* (*stunt*) 708;

⁸ W pozycji przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi zwężenie ustnego elementu nosówki tylnej *o* do *u* może być spowodowane sąsiedztwem spółgłoski nosowej, pochodzącej z asynchronicznej wymowy $\bar{q}$ ($\leq \bar{q}$).

⁹ W nawiasach podaję formy starsze, pochodzące z Kiel.

vontek (*vuntek*) 707, 708; *vpska* (*vyska*) 708, 725; *zromp* (*zrump*) 708; *zvzpac* (*zvuzac*) 708, 716, 726. Nieliczne przykłady z wartością pośrednią *o* lub *u* również egzemplifikują zjawisko integracji językowej. Pojawiły się one w wielu formach w punktach 725 i 726 oraz sporadycznie w 702: *gorončka*; 724: *vpska*; 729: *rombe, f stronckax*; 733: *obžondek, vpska*; 737: *goruncka*; 738: *gouūmp*.

Osobnego omówienia wymagają kontynuanty ρ ($\leq \bar{q}$) w infinitiwie czasowników dawnej koniugacji *-no-* || *-ne-*. W zachodniej części badanego terenu zanotowano w miejscu ogólnopolskiego $\rho \leq$ stp. $\bar{q}$ samogłoskę *y*. Mówi się tam: *živignyc* 720; *opcongnyc, požvivignyc, vygarnyc* 710; *rosnyc* 710, 737; *zamknyc* 737; *žnyc* 710, 719, 737. Stan ten w zasadzie odpowiada zasięgowi tego zjawiska przedstawionemu w MAGP, mapa 260. W pozostałych gwarach nosowe ρ posiada w przyrostku *-nác* barwę *o* w ich południowej części (punkty: 724, 728–730, 733–735, 738, 739) i *u* w północnej, poza gwarami 701, 702, 708, gdzie pojawiły się formy ogólnopolskie typu *rosnońć, vygarnońć, zamknońć*.

Ustna wartość samogłoski przedniej $e \leq$ stp. $\bar{q}$, wyrażana jest w Opoczyńskim i gwarach sąsiednich wartościami *e*, *y* po spółgłoskach twardych oraz *e*, *i* po miękkich.

Starsze dane (Kiel, mapy 190, 191, 194, 195; Dejl, mapa 39) ilustrują istnienie w południowej części gwar poddanych eksploracji wartości *e* na zwartym obszarze, do którego należą punkty: 720, 729, 734, 735, 738, 739 oraz wyspowo w 706 i okolicy 708 i 712. Aktualny materiał wnosi do tego obrazu pewne zmiany. Jego analiza dowodzi, że ściśle granice występowania barwy *e*, *i*, *y* samogłoski e uległy w minionych dziesięcioleciach zatarciu, spowodowanym zarówno ewolucją gwar, jak i ingerencją polszczyzny kulturalnej (por. mapę 17).

Na dawnym terenie utrzymywania się barwy *e*, pojawiają się wartości *i* lub *è*, zwłaszcza jeśli samogłoska nosowa występuje w otoczeniu dwu spółgłosek miękkich, por. *žinću* 706, *žinco* 712, 738; *mintko* 738; *mįso* 706; *pińć* 720, 729, 730, 734, 738, *peńć* 739; *šfinto* 720; *vįžeńe* 720, *vįžiń* 725, 738; *žinćovi* 720, 729, *ženćovi* 738, 739.

W pozycji po twardych spółgłoskach, w gwarach dawniej mających kontynuanty stp. $\bar{q}$. z wartością ustną *e*, pojawia się *y* lub *ý*. Zjawisko to wystąpiło przede wszystkim w punkcie 720, leżącym dawniej na obrzeżach zwartego obszaru zachowywania się *e* oraz w punktach 706, 712, np. 720: *bymben, bymbništa, cyšto, dymbina, gymba, guymbina, gysty, gýś, lynnum se, uynći, pšyndum, v rynkax, syńža, tyndy, vyx, vyze, zakryncać, zymby*; 706: z *dymbu, kryzoűek, uobrynć, pyńćina, pšyndum, syńža, tyndy, zymby*; 712: z *dymbu, kryzoűek, obrynć, pyńćina, pšyndum, syńža, tyndy, zymby* (por. mapę 17). Proces szerzenia się zwężonych kontynuantów $e \geq$ *į, ý, iN, yN* na dawnych terenach występowania przedniej nosówki o barwie *e*,

wykazuje pewne podobieństwo do rozwoju grupy eN (por. mapę 9, też rozdz. 3.1.10). Na analogię ewolucji stp. $\tilde{q}$ do rozwoju grupy eN zwrócono uwagę już wcześniej (por. KarU; DejDial, s. 191; NitDial, s. 38–40; DejI, mapy 35 i 39), jest to więc potwierdzenie znanej prawidłowości.

Na obszarze wokół omówionych powyżej terenów starsze dane potwierdzają wymowę ϵ ($\leq$ stp. $\tilde{q}$) jako y , j , yN , iN (DejI, mapa 39; DejDial, mapa 39). Obecnie zauważyć można, że wartość ustna e , pod wpływem języka literackiego wypiera w wielu gwarach dawne y , i . Zjawisko to w dużym natężeniu występuje w punktach 702, 703, 708, których gwary z uwagi na położenie geograficzne wsi (w pobliżu Warszawy i Skierniewic) znajdują się pod wpływem polszczyzny kulturalnej. Świadczą o tym zapisane tam przykłady: *bemben*, z *dembu*, *gesty*, *pañmentam*, *peñcina*, *señża*, *ščęście*, *śfento*, *tenca*, *tendy*, *vęx*, *venjle*, *węzeń*, *węże*, *zareńcyny* 702, 703, 708. Zapisy z e w miejscu dawnych i , y , pojawiają się również w innych punktach, np. 707, 710, 715, 716, 724, 725, 726, ale w żadnym z nich w tak dużej liczbie.

Po spółgłosce j , samogłoska ϵ posiada barwę e w południowo-wschodniej i północnej części badanych gwar oraz i w pozostałych. Notowane przez M. Kamińską (KamG, s. 14) w gwarach sieradzkich, między Wartą a Pilicą, y w tej pozycji, wystąpiło jedynie w 720 w *ijncmiñ* oraz w 710 w wyrazie *ijncmisko*. Wartość y została również zanotowana w śródgłosie wyrazów: *pyñć* 706, *pynta* 710, *sfynto* 707, 710 i *vyncy* 710, 711. Wystąpienie $yN \leq \epsilon$ po miękkich spółgłoskach jest związane z ich asynchroniczną wymową, będącą właściwością mazowiecką. Zwróciła uwagę na to zjawisko A. Strokowska (Strok, s. 120), podając, że pojedyncze zapisy tego typu zdarzają się w okolicach Łodzi. Byłyby to więc ślady zmiany $\epsilon \geq y$, yN w pozycji po i .

Istotne zmiany w okresie ostatnich dziesięcioleci zaszły w artykulacji wygłosowego $-o \leq -\tilde{q}$. Według stanu przedstawionego w DejI, mapa 42, w formach 3. pl. praes. czasowników, na badanym obszarze, występowały dwie wartości: $-o$, $-om$, w części południowo-zachodniej po Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Przysuchę, Ilżę i $-um$ w części północno-wschodniej. Aktualne materiały potwierdzają inny obraz tego zjawiska. Realizacje z $-um \leq -om \leq -\tilde{q}$ wystąpiły obecnie na północy obszaru m. in. w punktach: 706: *idum*, *kf'itnum*, *pletum*, *tañcuñum*, *visum*; 710: *idum*, *kf'itnum*, *nesum*, *pletum*, *vezum*, *visum*; 719: *berum*, *idum*, *vezum*; 720: *berum*, *bydum*, *kf'itnum*, *nesum*, *pletum*, *vezum*, *visum*; 724: *berum*, *bydum*, *kf'itnum*, *nesum*, *vezum*; 728: *jidum*, *kf'itnum*, *nesum*, *pletum*, *tañcuñum*, *vezum*, *visum*; 729: *kf'itnum*, *pletum*; 737: *tañcuñum*, *visum*; 738: *kf'itnum*, *pletum*, dawniej posiadających wymowę typu *borom*, *idom*, *kf'itnom*. Zmianę tę tłumaczyć należy wpływem następującej po samogłosce o spółgłoski nosowej m , stanowiącej element wzmacniający artykulację nosówki w wygłosie. Rozwój $-\tilde{q} \geq -om \geq -um$, podobnie jak ewolucja $oN \geq uN$ w dat. pl. rzeczowników

(por. mapę 15), ma w badanych gwarach charakter ekspansywny, choć nie wszędzie te dwa procesy przebiegają analogicznie.

W instr. sg. rzeczowników żeńskich wygłosowe $-o$ ($\leq -\bar{a}$) było realizowane, wg Kiel (mapy 171, 173, 649), jako $-o$, $-om$ w części południowej – po Piotrków Trybunalski, Tomaszów Mazowiecki, Przysuchę i Radom – oraz wyspowo w 706 i $-um$ w części północnej badanych gwar. Artykulacja wygłosowego $-o$ jako $-um$ posiada obecnie szerszy zasięg. Formy egzemplifikujące to zjawisko wystąpiły bowiem w 706: *drogum*, *motykiem*, *puaxtum*; 720: *kosum*, *motykiem*, z *ńum*, *piyum*, ze *solum*; 724: *kosum*, *uutkiem*, z *ńum*, s *solum*; 729: *k'osum*, *uutkiem*, *peyum*, ze *solum*, których gwary charakteryzowały się dawniej wymową typu *drogom*, *kosom*, *uutkom*. W 701, 702, 703, 708, spodziewane zapisy z $-um$ w końcówce instr. rzeczowników, nie pojawiły się. Zostały one zastąpione przez wzorowane na języku ogólnopolskim formy z $-om$.

Samogłoska $-e$ w wygłosie zawsze brzmi jak odnosowione $-e$, np.: *berē*, *cerne*, *ńese*, *pase*, *prośe*, *rańe*, na *vesne vyńe*.

Zagadnieniem godnym omówienia są kontynuanty samogłosek nosowych przed spółgłoską półotwartą L . W 3. sg. czasowników dawnej koniugacji $-no$ || $-ne$ w formach czasu przeszłego rodzaju męskiego, samogłoska oL wymawiana jest jako yL w zachodniej części omawianych gwar: 701, 706, 710, 715, 720, 724, 728, 737. Występowanie yL w czasie przeszłym sięga dalej na wschód niż analogiczne y w bezokolicznikach tych czasowników, por. *żvignyy* 701, 710, 720, 737; *vygarnyy* 701, 706, 710, 715, 720, 724, 728; *zamknyy* 701, 710, 720, ale obok nich pojawiają się również formy z uL (706, 715) i z oL (724, 728). W rodzaju żeńskim, w wyniku wyrównania paradygmatycznego do form męskich, yL pojawiło się jedynie w 715 i 719 – *żvignyya*. W północno-wschodniej części badanych gwar (bez punktów 703 i 708) kontynuantem oL w tych czasownikach jest uL w rodzaju męskim: *vygarnuu* 707, 712, 716, 717, 721, 725, 726; *żvignuu* 707, 711, 712, 716, 717, 721, 725, 726; *zamknuu* 706, 707, 711, 712, 715–717, 721, 726. W 711, 712, 717, 721 pojawiły się formy rodzaju żeńskiego *żvignyya*, *vygarnyya*, *zamknyya*. W pozostałych gwarach, leżących w południowej części badanego obszaru oraz w punktach 702, 703, 708, oL wymawiane jest jako oL w formach męskich, np. *żvignou* 702, 703, 708, 724, 728–730, 733–735, 738; *vygarnou* 702, 703, 708, 729, 733, 734, 735, 737, 738; *zamknou* 708, 724, 728–730, 733–735, 737–739, zaś w żeńskich eL jako eL w 708, 730, 734, 735, 738.

W 3. sg. praet. czasownika dawnej koniugacji $-o$ || $-e$: *wziął* – *wzięła*, oL realizowane jest jako uN , por. *vzun* w punktach: 706, 707, 711, 712, 715, 717, 719, 720, 721, 726, 728, *vzun* || *vzuu* 710, 716, tworzących zwarty obszar pomiędzy Skierniewicami i Grójcem na północy, a Piotrkowem Trybunalskim, Opoczmem i Radomiem na południu. W pozostałych gwarach kontynuantem oL jest oN , por. *vzon* 701, 708, 724, 725, 729, 730, 733–735,

737, 739 lub *oL*, por. *vzou* 702, 703, 738. W 701, 702, 703, 708 występowanie barwy *o* należy interpretować wpływem języka ogólnopolskiego, gdyż Kiel (mapy 176, 200) i H. Świdarska (Świd, s. 289) notują tam postać *vzun*. Analogicznie do wartości *u* w formach męskich, dla form żeńskich występuje w gwarach zwężenie *e* do *i* – *vżina* 706, 711, 712, 716, 717, 721, 726, 728, 737, *vżino* 707, 715, *vżiua* 733 lub *y* – *vżyna* 710, 719, 720. Wartość *i* zapisano również w 701, 724, 737, gdzie brak zwężenia nosówki w formach męskich. W części gwar, leżących na południe od linii Przedbórz – Opoczno – Przysucha – Szydłowiec – Ilża oraz na północnym krańcu omawianego terenu, w formach żeńskich nosówka przednia posiada wartość ustną *e*, por. *vżeu* 702, 703, 738, *vżena* 708, 725, 729, 730, 734, 735, 739.

Zwraca uwagę fakt, iż w badanych gwarach formy typu *wziął* – *wzięła* mają postać *vżon/vżun* – *vżena/vżina*. Rozwój ustnej wartości samogłoski *ę* w formach żeńskich tego wyrazu, w związku z sąsiedztwem spółgłoski nosowej, wykazuje zbieżność z ewolucją grupy *eN* po spółgłoskach miękkich, choć trudno mówić o pełnym paralelizmie.

3.1.22.2. Wahania *o* i *ę*

Dotychczasowe opisy gwar poświadczają istnienie wahań w zakresie dystrybucji samogłosek nosowych *o* i *ę*. Ich wzajemny stosunek nierzadko jest inny niż w języku ogólnopolskim. Często w miejscu literackiej samogłoski przedniej pojawiają się kontynuanty samogłoski tylnej i odwrotnie. W większości zjawiska te są wynikiem działania praw analogii.

Do wyrównań w obrębie rodziny wyrazów doszło w derywatach od wyrazu *geś*. W większości gwar ustaliła się samogłoska tylna, np. *gęśok*, *gęśe*, *gęśe*, *gośe*, *gęska*, *gęśontko*, *gośotko*, *gęśur*, *gośur*, *gęśor*. Nigdzie jednak nie wystąpiła ona konsekwentnie we wszystkich pochodnych formacjach słowotwórczych. Świadczą o tym przykłady: *geśe* 'gąsień' 734, 735, *gęśe* 702, 710, 711, 712, 715, 717, 719, 720, 721, 728, 733, 737; *geśor* 'gąsior' 703, 728, 729, 738, *gęśor* 702, 707, 711, 715, 719, 733, 737; *gęśorek* 'gąsiorek' 728, 733, 737; *geśotko* 'gąsiątko' 734, *gęśotko* 702, 710, 711, 712, 719, 720, 728, 733, 737.

Jako wynik wyrównania między formą stopnia wyższego i stopnia równego przymiotników należy uznać postać *wpśy* 'węższy' 701, *vyśszy* 706, 707, 711, 719, 720, 725, *vosy* 734.

Często dochodzi do analogicznych wyrównań w obrębie paradygmatu fleksyjnego. Rezultatem tego procesu jest postać *poves* 'pawąz' 720, 735, *povys* 729 oraz formy: *pşyśc* 'przać' 710, *pşońżono* 701, *pşożuno* 734, *srymp* 'zrąb' 710. Na całym obszarze poddanym eksploracji, oprócz punktów 703, 708, 735, 739, występuje forma *mondlica* 'międlca' 701, 702, 706, 719, 720,

724, 726, 729, 730, 733, 737, 738, *modl'ica* 734, *mundlica* 707, 711, 712, 715, 716, 717, 721, *mondlica* || *mundlica* 728, *mundlica* 725.

Zapisano również formę przymiotnika *zajončy* 'zajęczy' 702, 720, 725, 729, *zajoncy* 724, 728 oraz staropolską postać liczebnika *pięciu* z nosówką tylną: *pońci* 720, 724, 725, 729, *puńci* 715, 719, 728, *pući* 725, której zasięg występowania w porównaniu z danymi przedstawionymi w Kiel (mapa 423) i MAGP (mapa 497) zmniejszył się i obecnie ogranicza się do kilku gwar leżących na zachodzie badanego obszaru – na lewym brzegu Pilicy oraz na prawym – w okolicach Opoczna.

3.1.22.3. Wartość nosowa

W większości badanych gwar realizacja rezonansu nosowego samogłosek nosowych w śródgłosie wyrazów przebiega dziś zasadniczo zgodnie z wymową ogólnopolską. Przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi dochodzi do ich rozłożenia na samogłoskę ustną i spółgłoskę nosową o tym samym miejscu artykulacji co następująca spółgłoska, a przed szczelinowymi zachowuje się rezonans nosowy.

Wahania synchronicznej i asynchronicznej wymowy samogłosek nosowych zaobserwowano w gwarach opoczyńskich w pozycji przed szczelinowymi palatalnymi. W infinitiwie czasowników doszło do dekompozycji samogłoski ρ ($\leq \tilde{q}$). W 725 zapisano: *pšońś*; w 706, 720: *pśuńś*; w 702: *pšońś* z wyraźnym komponentem spółgłoskowym.

Prefiks *sp-* w wyrazach *sąsiad*, *sąsiadka*, posiadający w gwarach rozwój podobny do wyrazu *sam*, wystąpił w postaci *-sum-* lub *-som-*: *somśot* 701, 724, 737, 738, *somśat* 703, 706, 708, 730, 734, *sumśat* 707, 715, 725, *sumśot* 717, 719, 721, 728, 733, *somśat* 729; *somśotka* 701, 738, *somśatka* 703, 708, 724, 730, 734, 737, *sumśatka* 706, 707, 715, 725, 733, *sumśotka* 712, 716, 717, 721, 728, *somśatka* 729, we wszystkich badanych gwarach, oprócz 702, 710, 711, 726, 739, gdzie zapisano realizację ogólnopolską. W punkcie 735 zarejestrowano beznosówkową wymowę *-p-* (*sośat*, *sośatka*), co w zestawieniu z danymi zilustrowanymi w Kiel, mapa 408 świadczy o dotarciu eksploratora do dawniejszej postaci tego wyrazu.

Starsze dane (Kiel, MAGP) notują na badanym obszarze istnienie gwar z północnomalopolską wymową beznosówkową. Denazalizacja samogłosek ρ , ϵ została zarejestrowana w Kiel, w punktach odpowiadających naszemu 720, 729, 734, 735, 739 (por. Dejl, mapa 41) oraz przed szczelinowymi (dotyczy kontynuantów ogólnopolskiego ϵ) w 706 (Kiel, mapy 190, 192, 645, 678). Jej ślady odnalazła również M. Kamińska (KamG, s. 19, 20) w okolicach naszych punktów: 719, 724, 728. Również J. Łoś w pracy *Gwara opoczyńska* podaje przykłady z brakiem rezonansu nosowego, pochodzące ze wsi Mikułowice,

leżącej 7 km na zachód od punktu 724 AGP, zaznaczając ich sporadyczny charakter (Łoś, s. 161). Dane te, pochodzące z końca XIX w., zweryfikowała M. Kamińska w latach pięćdziesiątych XX stulecia, podając w swoich *Uwagach o rozwoju gwary opoczyńskiej* (KamU) informację o zetknięciu się z zanikiem nosowości w mowie najstarszego pokolenia. Fakty te potwierdzają zawarte w pracach K. Nitscha (NitDial, s. 102) i Z. Stiebera (StI, s. 18) wnioski o istnieniu beznosówkowych wysp w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego. Poza tym, w pracy z 1929 r. *Dialekt Księstwa Łowickiego*, jej autorka – H. Świdorska podaje przykłady denazalizacji samogłosek nosowych, np. *ięcmiń*, *mесо*, *pekny* pochodzące z okolic punktów 701 i 706 (Świd, s. 286, 290). Analiza materiałów pochodzących z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. prowadzi do wniosku, że już wtedy ten typ wymowy znajdował się w regresie. Współcześnie przeprowadzone badania ukazują wyraźne cofanie się wymowy beznosówkowej. Przykłady potwierdzające zjawisko denazalizacji nosówek zostały zebrane od najstarszych informatorów, którzy często na co dzień unikają wypowiedzi typu *peta*, *moka*, wyśmiewanych przez młodsze pokolenie. Aktualne dane poświadczają konsekwentną denazalizację samogłosek nosowych jedynie w punkcie 735 – Tychów. Pojawia się ona dość często w punktach 729, 734, 738, 739, por. *χumoto*, *gυeψy*, *g^uouop*, *g^uorocka*, *įokaua*, *kšezyc*, *kšoc*, *legnom*, *obrec*, *obrocka*, *pajok*, *pauok*, *pavos* 'pawąz', *pexęš*, *rekaŋi*, *rocka*, *voska*, *vos* 'wąż', *vegeu*, *veχ*, *zeby*, *zop*, *zvozac* 734, 739; *cesto*, *geba*, *krezouek* 'część przęsłicy' 734, 738, 739; *žosua* 729, 734, 739; *z deba*, *kožel*, *pećina*, *votek*, *zop* 734, 738; *bok* 'bąk', *χšoko*, *gešotk^uo*, *gυebizna*, *gžožel*, *įašćop*, *įažobek* 'jarzębina' *ięcmiń*, *ięcminiško*, *ohžodek*, *okroguy*, *p^uoreba*, *robe* 'rąbie', *scešćo*, *stoska* 'wstążka', *f strokaχ*, *ulegouka*, *vecy* 'więcej', *vegle*, *veze* 'wężę', *zajecy* 'zajęczy', *zarečyny*, *zrop*, *žecovi* 734; *stamtot* 729, 734; *votur* 729, 738, 739; *vežidu* 729, 734, 739; *teca* 'tęcza' 738, 739; *beben*, *bebnista*, *geš*, *gesty* 'gęsty' 729, 738, 739; *ięcmeń*, *okroguy*, *scešća*, *vogle* 'węgle' 739; *gpošto*, *rzop* 'zrąb', *vegle* 738. Sporadycznie zapisano przykłady z denazalizacją samogłosek nosowych w 720: *gošuntko* || *gyšotko*, *poves*, *stuska* 'wstążka', *vežidu* i 730: *bebnista*, *žosua*, *geš*, *gošontko*. Wyjątkowo wystąpiły one także w 733: *beben*, *bebnista*, *geš*, *miso*, *pećina*; 716: *pećina* || *pyńćina* i 726: *pexęš*. W okolicach Piotrkowa Trybunalskiego, nielicznie zanotowane wyrazy w 728: *gesty* 'gęsty', *geš*, *miso*, *pećina*; 724: *legnom še*, można uznać za ślady dawnej wymowy (mapa 19).

Przed szczelinowymi w dwu wyrazach: *pexęš* 706 (por. Kiel, mapa 645) i *scešće* 710 (por. KamG, s. 20, 21), zetknięto się z brakiem nosowości w okolicy Łodzi i Skierniewic. W takiej samej pozycji *ę* wymawia się bez rezonansu nosowego w wyrazie *pšešćica* prawie na całym obszarze (oprócz 703 i 710). Jego duży zasięg, wykraczający poza teren objęty badaniami, notuje MAGP, mapa 266. Inaczej przedstawia się repartycja postaci *pšesuo* || *kšesuo* 'przešlo płotu', która według Kiel (mapa 679) i MAGP (mapa 59)

również występowała we wszystkich eksplorowanych gwarach. W punktach 706, 708, 715, 716, 720, 724 zanotowano w tym wyrazie nosowe kontynuanty stp. $\bar{q}$: ϵ , γ , $\bar{\gamma}$, co zdaje się być wynikiem procesów integracyjnych. Szerszy zasięg wyrazów z denazalizacją nosówek przed spółgłoską szczelinową zwrócił wcześniej uwagę językoznawców (por. StI, s. 18–19; KamG, s. 20–21; Strok, s. 132). Trudno jednak stwierdzić, czy zjawisko to należy wiązać z małopolską denazalizacją, czy też z zatrąą nosowości przed szczelinowymi, znaną gwarom wielkopolskim.

Na całym obszarze doszło do zaniku rezonansu nosowego w czasownikowym formancie *-nąć* (por. Kiel, mapy 175, 179) na wzór form osobowych – *živnuu*, *zamknuu*. Zapisy z wymową asynchroniczną – *živnońć*, *živnuńć* pojawiły się w gwarach pod wpływem języka ogólnopolskiego. Wystąpiły one w 702, 706, 711, 720, 724, 725, 728, 733, 737, 738 obocznie do form z odnosowieniem.

Przed spółgłoską półotwartą (*L*) w artykulacji samogłoski przedniej ϵ , w formie czasu przeszłego czasownika *wziąć*, doszło w badanych gwarach do przesunięcia rezonansu nosowego z samogłoski nosowej na następujące po niej przedniojęzykowe *l*, co doprowadziło do wytworzenia się w jej miejscu przedniojęzykowego nosowego *n* ((BąkO). Zarówno materiały starsze (Kiel, mapy 176, 200; KamG, s. 20; Świd, s. 289), jak i współczesne notują przykłady potwierdzające to zjawisko. W gwarach opoczyńskich i sąsiednich do dziś słyszy się *vzon* 701, 708, 724, 725, 729, 730, 733–735, 737, 739; *vzun* 706, 707, 710, 711, 712, 715–717, 719–721, 726, 728; *vzina* 701, 706, 711, 712, 716, 717, 721, 724, 726, 728, 737, *vzino* 707, 715, *vzyna* 710, 719, 720, *vzena* 708, 725, 729, 730, 734, 735, 739 (brak takich zapisów w 702, 703, 733, 738, gdzie *vzou*, *vzeua*, *vziua*), ale wśród młodszego pokolenia, przy starszej wymowie, używa się już postaci zgodnych z normą języka literackiego.

W wygłosie wyrazów, we wszystkich gwarach, samogłoska przednia ϵ ($\leq -\bar{q}$) wymawiana jest jako odnosowione *e*.

Do denazalizacji wygłosowego $-q$ ($\leq -\bar{q}$) doszło w kilku gwarach leżących na południowym krańcu badanego obszaru. Odnosowienie $-q$ dokonało się w końcówce 3. pl. praes. przy jednoczesnym rozłożeniu nosowości w instr. sg. imiennych form żeńskich. Taką wymowę zarejestrowano w punktach 734, 738 i 739, por. *jezo*, *kfitno* 734, 739; *ido*, *pleto*, *uño*, *viso* – *iguom*, *peuom* 734; *ido*, *uño* – *iguom*, *piuom* 739; *iido* – *iiguom*, *peuom* || *piuom* 738; *bero*, *jado*, *neso* – *drogom*, *utkom* 734, 738, 739. Na tym tle interesująco przedstawia się stan zaobserwowany w pobliskim punkcie 735, gdzie odnosowienie dotyczy zarówno $-q$ w końcówkach czasowników jak i rzeczowników. Panuje tam wymowa typu *iido*, *jado drogo* (por. mapę 18). Uderzające jest, że w czasie prowadzenia w latach pięćdziesiątych XX w. eksploracji do

Kiel, zarejestrowano tam wymowę *ido* (Kiel, mapa 169), *so* (Kiel, mapa 170), *visso* (Kiel, mapa 379), ale z *nom* (Kiel, mapa 173), *m^uotykom* || *motykôm* (Kiel, mapa 171), *puaxtôm* (Kiel, mapa 649). Aktualne dane wiążą punkt 735 z sąsiadującymi z nim na wschodzie gwarami, w których wygłosowe *-o* traci rezonans nosowy w końcówkach fleksyjnych czasowników i rzeczowników (por. Kiel, punkt 35, mapy 171 i 173).

W pozostałych gwarach samogłoska *-o* ≤ *-ā* wymawiana jest ze wzmacniającym komponentem spółgłoskowym jako *-om*, *-um* (por. mapę 18). Ta, według W. Kuraszkiewicza, właściwość wielkopolska, która pojawiła się dopiero w XVI w. (KurS, s. 139), w badanych gwarach wypiera cofającą się wymowę odnosowioną. Zapisane w 720 ogólnopolskie realizacje *ido*, *iado*, *uutko*, *šekero* są śladem szerzącego się procesu wypierania cech gwarowych przez język literacki.

3.1.22.4. Wtórna nosowość

W badanych gwarach występują wyrazy, posiadające wtórnie dołączony do samogłoski ustnej rezonans nosowy. Są to wypadki tzw. wtórnej nazalizacji, które nie są obce gwarom polskim.

Uzasadnione czynnikami artykulacyjnymi zjawisko unosowienia samogłoski po poprzedzającej ją spółgłosce nosowej (UŃO), obserwujemy w rzeczowniku *mentryka*, który zapisano w większości badanych gwar, oprócz 702, 708, 711, 735, 738, 739. Na mniejszym obszarze występuje rzeczownik *mentalik* 'medalik' 701, 710, 715, 716, 721, *myndol'ik* 'medalik' 712, 717, 719, 724, 729, 734, 738, ale w tym wypadku nie dysponuję pełnym materiałem porównawczym, gdyż w wielu punktach w czasie eksploracji uzyskano inny leksem, tzn. *skapleś*: 720, 725, 726, 728, 730, 733, 739. W gwarowych odpowiednikach rzeczownika *lemiesz*, kontynuanty unosowionego *e* notujemy w gwarach, leżących na północny-wschód od Skierniewic, Nowego Miasta i Radomia, por. 703: *lemęś*; 707, 721: *limjś*; 708, 717: *lemjś*, co zasadniczo zgadza się z danymi zamieszczonymi w Kiel (mapy 584, 585) oraz Maz (mapa 477). Inne przykłady wtórnej nosowości samogłosek w sąsiedztwie spółgłoski nosowej wystąpiły sporadycznie: *mūzgva* 'miazga' 706, *mōzga* 728, *mōzdra* 733, *vymjśić* 717, 726.

W większości gwar występuje ogólnopolska postać wyrazu *między*, będąca wtórną wobec XVI-wiecznej *mezy*. Obecne badania kwestionariuszowe wykazały zachowanie się archaicznej postaci *mezy* w punktach 701 i 711. Zapisane w 720, 734, 735, 738, 739 przykłady tego wyrazu z brakiem nosowości, mają raczej związek z północnomalopolską denazalizacją nosówek, gdyż leżą na terenie występowania tej cechy (por. Kiel, mapa 206).

Szeroki zasięg wyrazów z wtórnym unosowaniem samogłoski ustnej po spółgłosce nosowej, wykraczający wg Maz (mapa 477), Wójt (s. 136) poza badany obszar, prowadzi do wniosku, że wtórna nazalizacja jest w tym wypadku wynikiem procesów fonetycznych, związanych z sąsiedztwem spółgłoski nosowej i nie można przykładów tych traktować tylko jako hiperyzmów powstałych w związku z beznosówkową wymową.

W pozycji przed spółgłoską zwartą i zwarto-szczelinową¹⁰ najszerzej unosowanie samogłoski ustnej pojawiło się w wyrazie *angres* 'agrest', który wystąpił w większości gwar – oprócz 702, 706, 708, 725, 733, 735, 738, gdzie *agrest*. Nazalizacja w tej pozycji zaszła również w formach: *bembnoś* 721, *bembnoś* 726; *gorsynt* 716, 737, *gorsent* 719; *krynt* 721, 725, 737, *krynty* 721; *kryntońsko* 721, *kryntońina* 737. Genezę nosówki w wyrazie *kret* tłumaczy K. Nitsch adideacją do *kręty*, *kręcić* (NitK, s. 162–164), a jej utrzymywanie się na terenach beznosówkowych hiperpoprawnością językową.

Zmniejszył się w porównaniu z danymi przedstawionymi w Kiel (mapy 201, 202) zasięg występowania wtórnej nosowości w wyrazach *tompola* i *tompur*. Postaci te pojawiły się w 701: *tompola*; 715: *tumpol*; 719, 724, 729, 737: *tompul*; 719, 724, 729, 737: *tompur*; 728: *tumpur*; 719, 730: *tompożysko*.

Spśród przykładów z dawno dokonaną nazalizacją samogłoski przed spółgłoską zwartą, która została usankcjonowana przez normę polszczyzny kulturalnej, przytoczyć tu należy postać *ścęńka* 'szczeka' – do XVI w. *szczeka* (BSI, s. 543), która pojawiła się we wszystkich punktach, oprócz 720, 734, 735, 738, 739, należących do gwar beznosówkowych.

Przed szczelinowymi do unosowania doszło w formach *iżyny* 716, 721, 725, 728, 737, *iężyny* 730; *iżoro* 716, 717. W wyrazie *važoxef* 701, 702, 703, 711, *važuxef* 707, 708, 711 nazalizacja pojawiła się w gwarach północno-wschodnich (w pozostałych – *važexa*) (por. Kiel, mapa 205). Postać ta, wg KamG, s. 23, występuje również w gwarach sieradzkich na zachód od Tomaszowa Mazowieckiego i Piotrkowa Trybunalskiego.

Na uwagę zasługuje fakt, że występowanie takich wyrazów z wtórną nosowością jak *bembnoś*, *gorsynt*, *iżyny*, *krynt*, koncentruje się na obrzeżach terenu wymowy beznosówkowej (por. mapy 19, 20, także MAGP, mapy 199, 310). Jeśli traktować to jako wynik zderzenia północnomazowieckiej wymowy beznosówkowej z mazowiecką nosowością, należy przypuszczać, że gwary 716, 719, 721, 725, 726, 728, 730, 737, leżące poza wyznaczonym w Dejl, mapa 41 obszarem denazalizacji nosówek, znały beznosówkowy typ wymowy. Wyrazy: *angrest*, *iżoro*, *tompul*, *tompur*, nie mogą służyć jako fakty wymowy hiperpoprawnej, powstałej na tle zaniku nosowości, gdyż

¹⁰ Mechanizm powstawania wtórnej nosowości przed spółgłoską zwartą przedstawia m. in. S. Bunc w pracy *O genezie wtórnej nazalizacji* (Bunc), wyjaśniając jej przyczynę fizjologicznymi czynnikami, które prowadzą do przepływu powietrza również przez jamę nosową w czasie niedbałej artykulacji zwartych.

mają one już charakter zleksykalizowany. Są to wyrazy, w których nosowość występuje również w innych gwarach, leżących poza Małopolską, na co zwracano uwagę już wcześniej w wielu publikacjach, por. Fried, s. 195–196; Strok, s. 132; Cyr, s. 44, 63–64; (por. też MAGP, mapy 198, 313; Maz, mapa 477).

3.2. Konsonantyzm

3.2.1. Zastępowanie spółgłosek wargowych przez inne wargowe i tylnojęzykowe

Artikulacja twardych spółgłosek *p, b, m, f, v*, w gwarach opoczyńskich nie różni się od wymowy ogólnopolskiej. Mają one we wszystkich eksplorowanych gwarach artykulację dwuwargową (*p, b, m*) i wargowo-zębową (*v, f*).

Spółgłoski wargowe zwarte i szczelinowe ulegają na badanym obszarze wymianom zarówno między sobą jak i ze spółgłoskami tylnojęzykowymi. Wyjaśnieniem mechanizmu tego typu zmian zajmowali się w przeszłości H. Friedrich (FriedF) oraz W. Doroszewski (Dor). Obaj traktowali te zjawiska jako rezultaty podobieństwa artykulacyjnego *b – v* ($\leq w$), *p – f*. Zwracano uwagę na związek tych wymian z dłuższym utrzymaniem się dwuwargowego *w* (por. KamG, s. 73; FriedF, s. 56). Powodem wymiany *v* na *b* może być również kompensacja braku w systemie konsonantycznym głoski dwuwargowej *w*. Po przejściu *w* $\geq v$, pierwotna głoska dwuwargowa zmieniła swoje miejsce artykulacji na wargowo-zębowe i w związku z tym zaczęto wymieniać ją na inną dwuwargową głoskę – *b*.

W zebranych materiale, przykłady wymian spółgłosek dwuwargowych i wargowo-zębowych występują w niewielkiej liczbie i nie mogą służyć jako dowód istnienia na badanym obszarze wpływów mazowieckich, czy małopolskich.

Zamiast zwartego *b* pojawiło się szczelinowe *v* jedynie w wyrazach: *viskup* 'biskup' 730, 733; *vižmovaŋe* 'bierzmowanie' 733, *vežbovaŋe* 730. W większej liczbie przykładów doszło do wymiany *v* na *b*. Najszerzej wystąpiła ona w wyrazie *bżeżona* 'wrzód, wrzedziana', który został zapisany w 707, 711, 712, 715, 716, 719, 721, 725, 726, 730, 735, co potwierdza również Kiel, mapa 784. Postać tę zarejestrowano dawniej także w okolicach Grodziska Mazowieckiego (Zdun, s. 10) i Łęczycy (Strok, s. 135). Pozostałe przykłady zastępowania *v* przez *b* pojawiły się sporadycznie. Wyraz *gżyba* 'grzywa' wystąpił jedynie w 719, *uzyzby* 'łyżwy' w 724, 728, 737, 738, zaś *knoŋe* 'knowie' w 707 i 719. Rejestrowana w zachodniej części badanego obszaru

(Kiel, mapa 323; KamG, mapa 13) postać *tšežby* 'trzeżwy', pojawiła się w 701, 711, 719, 724, 728 i w odległym od nich punkcie 730.

Z dłuższym utrzymywaniem się dwuwargowego w ($\geq u$) należy wiązać pojawienie się w 716 formy *g^uuść*, a w 724 *syžožen* 'sworzeń'. Pośrednim dowodem przejścia dawnego w $\geq u$ jest również postać *guść* 'gwóźdź' 708, 710–712, 715, 719, 721, 728, 729, 734 ze zredukowaną głoską *u* ($\leq w$) po spółgłosce tylnojęzykowej.

Jednostkowy charakter mają przykłady zastąpienia *v* przez *m*. Postać *smynt* ('swąd') zapisano jedynie w 706 i 728, gdy tymczasem Kiel (mapa 736) rejestruje ją znacznie szerzej w punktach AGP 724, 733, 738, 739.

W odniesieniu do wymian głosek *f* : *p* oraz *m* : *b* jedynymi przykładami są: *pertać* 'fartnąć', pochodzący z pkt 733 i *na strabaχ* 'na stramach' 717.

W miejscu *p* występuje *m* w dawnych postaciach wyrazu *pęcherz*: *pęcherzyna*, *pacherzyna* (BSI, s. 403) w gwarach na południe od linii Brójce – Opoczno – Nowe Miasto – Szydłowiec – Ilża: *maχežyna* 719, 724, 728, 729, 733, 737, 738, *maχera* 721, 725, *meχera* 730, 735, 739. Aktualny obszar występowania wyrazów z tą wymianą znacznie się zmniejszył (por. Kiel, mapa 645) i jego północna granica dochodzi do Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Radomia. Poza tym obszarem, podobną postać z wymianą *m* na *b* zapisano jedynie w 701 – *baχažyna*.

Z przykładów zastępowania głosek dwuwargowych i wargowo-zębowych przez tylnojęzykowe na uwagę zasługuje wyraz *gdova*, który funkcjonuje w polszczyźnie od XVI w (BSI, s. 605), a według MAGP, mapa 397 występuje m. in. w gwarach południowo-zachodniej Wielkopolski, Śląska i południowej Małopolski. W materiale pochodzącym z badanego terenu ten gwarowy odpowiednik wyrazu *wdowa* pojawia się w 706, 711, 716, 719, 733, co zgadza się ze starszymi danymi zilustrowanymi w Kiel, mapa 334. Inne przykłady wymiany spółgłoski wargowej na tylnojęzykową to: *na uoklek* 'na oklep' 720, 728, gdzie przyczyną zmiany może być asymilacja na odległość oraz *kšesuo* || *kšesuo* 'przešlo' 729.

3.2.2. Asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich

Charakterystyczna dla dialektu mazowieckiego asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, spowodowana trudnością artykulacyjną w zsynchronizowaniu ruchu warg i języka, prowadzącą do niejednoczesnego ich ruchu (Furd, s. 6), jest cechą gwar leżących przede wszystkim w północnej części Mazowsza (por. MAGP, mapy 351–353). W południowej części przeważa artykulacja synchroniczna, co poświadczają dane zawarte w Kiel (mapa 225–232), MAGP (mapy 351–353) oraz w pracy H. Zduńskiej (Zdun, mapy I i II). Badany obszar, w północnej części wkraczający na teren

Mazowska, charakteryzuje w zasadzie synchroniczna wymowa palatalnych spółgłosek wargowych. Niekonsekwentne zapisy¹¹, pochodzące z punktów najbardziej wysuniętych na północ, egzemplifikują istnienie w nich wyodrębnionej palatalności typu *pi*, *bi*, *vi*. Dekompozycja tych spółgłosek jest jednak słaba i często trudna do uchwycenia, i co znamienne nigdy nie występuje przed samogłoską *i*. Obok siebie funkcjonują w nich trzy realizacje palatalnych wargowych: synchroniczna artykulacja typu *p̃*, asynchroniczna typu *pi̯* z twardą spółgłoską i wyraźnym spirantem oraz typu *p̃ʲ* z lekko spalatalizowaną spółgłoską. Najczęściej zapisy z asynchroniczną wymową wargowych miękkich wystąpiły w materiale pochodzącym z 703 Ojrzanów i 707 Turowa Wola, np: *biauy*, *biedronka*, *grabie*, *konopie*, *niebiesko*, *piasta*, *piec*, *na pięty*, *piekli*, *na pieśo*, *pieżyna*, *popiuu*, *scypiur*, *wiatrak*, *vdowiec*, *vjosna* 703, 707; *babie uśy*, *biodro*, *obiat*, *piegaty*, *podobniadek*, *podwiecorek*, *viesuami* 703; *babie uśki*, *biedro*, *obiat*, *piegovaty*, *podobniadek*, *podwiecorek*, *viesuamy* 707; w gen: *jastšymbia*, z *jedvabiu*, *karpia* 703, 707; *gouembia*, z *ouoviu* 703; *gouymbia*, z *ouoviu* 707. Pozostałe zapisy, w większości ze słabo zaznaczonym spirantem, wystąpiły w 706: *p̃ʲasta*, *ṽʲatrac*, *ve ṽʲadže*; 710: *b̃ʲauko*, *b̃ʲauy*, *neb̃ʲesko*, *p̃ʲasta*, *p̃ʲana*, *p̃ʲec*, *vježa*, *vianek*; 711: *b̃ʲedronka*, *konop̃ʲe*, *piasta*, *ṽʲanek*, *ṽʲeža*. Z 711 pochodzi jedyny przykład uproszczenia grupy *vž* ($\leq v$), powstałej z rozłożenia wargowej palatalnej – z *ouožu*, co jest świadectwem występowania dawniej asynchronicznej miękkości spółgłosek w tej gwarze (mapa 21).

W wygłosie zawsze mamy do czynienia z twardą artykulacją wargowych. Jedynym śladem istnienia w przeszłości miękkiej wymowy wygłosowych głosek *-p̃*, *-b̃*, *-ṽ*, *-f̃* jest postać *nui* 'nów', pochodząca z 707, gdzie niezgłoskotwórcze *-i* jest wynikiem uproszczenia grupy *-vi* $\leq -ṽ$.

Asynchroniczna wymowa palatalnego *m̃* w badanych gwarach pojawiła się w pozycji przed samogłoskami (z wyjątkiem *i*), podobnie jak w wypadku *p̃*, *b̃*, *f̃*, *ṽ* niekonsekwentnie i z różną mocą wyodrębnionego spirantu. Przykłady tego zjawiska pochodzą przede wszystkim z punktów 703 i 707, gdzie zapisano: *jemjoua*, *kamieńasta*, *m̃jauki* 'drobny', *m̃jastovy*, *m̃jut*, *pum̃ietuo*, *ramie*, *rumianek*, *śm̃jeli se*, *vym̃je*, *zam̃jetać* 703, 707; *ćemie*, *m̃ietuom*, *um̃jom* 703; *ćim̃je*, *m̃ietuum*, *um̃jum* 707 oraz z punktu 706: *m̃ʲut*; 710: *pom̃ʲetuo*, *śm̃ʲali se*, *vym̃ʲatać*; 711: *m̃ʲut*, *śem̃ʲe*, *vym̃ʲe*.

Dekompozycja spółgłoski *m̃* na grupę *m̃n* wystąpiła jednostkowo w wyrazach: *m̃nęso* 703, *m̃naa* 707, *m̃nut* 710, *m̃nazga* 710, *vym̃na* (gen. sg.) 711. Ciekawiej przedstawia się repartycja postaci ze zredukowaną grupą *-m̃n-* $\geq$ *-ñ-*. W wyrazie (*podpl*)onik 'podpływ' doszło do tego typu redukcji

¹¹ Por. informacje S. Warchoła (WarchStęż, s. 81–82) nt. niejednorodnej wymowy spółgłosek wargowych miękkich na obszarze ziemi stężyckiej, położonej na pograniczu małopolsko-mazowieckim.

w północno-wschodniej części badanych gwar: *papuuńik* 703, *papuńik* 707, *popuuńik* 708, *popuńik* 711, *popuńik* 716. W porównaniu z Kiel (mapa 661) i Maz (mapa 288) obszar występowania tej postaci zmniejszył się i aktualnie nie przekracza Pilicy. Notowane w Sieradzkim (KamG, s. 74–75) i w okolicach Skierniewic (Strok, s. 152) wyrazy *śneći* 'śmieci', *śniecć* 'śmiecić', występujące według Kiel, mapa 267, w gwarach północno-wschodniej części badanego terenu, w czasie współcześnie prowadzonej eksploracji pojawiły się jedynie w 720 i 735. W pozostałych punktach wystąpiły realizacje ogólnopolskie. W żadnej z omawianych gwar nie zetknięto się z postacią *śniga* 'śmiga – skrzydło wiatraka', którą notuje Kiel (mapa 751) w punktach AGP 708 i 712.

Przeciwnie zjawisko, tzn. hiperpoprawne zastępowanie *ń* przez *m*, pojawiło się w wyrazach *mecka* 'niecka' 703, 708, 711, 721 (por. Kiel, mapy 262, 263); *mić*, *mitka* 708; *mizy* 'niżej' 708, 712, grupując je w północno-wschodniej części badanego obszaru. O znacznie szerszym w przeszłości zasięgu postaci *koumeś* 'kołnierz' (por. Kiel, mapa 265) świadczą nieliczne przykłady zanotowane w 702, 720, 734: *koumeś* oraz w 712, 715, 717, 721: *koumiś*. Nie zapisano natomiast wyrazów *suomečnik* i *śmodańe*, występujących, wg Kiel, mapy 314, 260, w okolicy Grójca i Białobrzegów. Na marginesie należy odnotować również postać *Mimce* 'Niemcy', zapisaną w 715 i 716.

3.2.3. Uproszczenie grup spółgłoskowych powstałych z rozłożenia *f'*, *v'*, *m'*

Jednym ze zjawisk różnicujących badane gwary jest występowanie grup *śf*, *ćf*, *źv* $\leq$ *śf'*, *ćf'*, *źv'*. Jako jedno z najkonsekwentniej przeprowadzonych w dialektach polskich (NitDial, s. 44), jest wynikiem uproszczenia artykulacji trójelementowej grupy, składającej się ze szczelinowej *ś* lub zwarto-szczelinowej *ć*, *ź*, wargowej *f*, *v* i miękkiego spirantu, który ulega redukcji: *śf* $\leq$ *śfi*, *śfχ* $\leq$ *śf'*; *ćf* $\leq$ *ćfi*, *ćfχ* $\leq$ *ćf'*; *źv* $\leq$ *źvi*, *źvχ* $\leq$ *źv'* (DejDial, s. 122). Tego typu artykulacja omawianych grup, związana z tendencją do zachowania grupy spółgłoskowej, która w wyniku uproszczeń mogłaby przybrać postać bez spółgłoski wargowej (*śf'* $\geq$ *śfś* $\geq$ *śś* $\geq$ *ś*) (KonO, s. 210), wystąpiła na badanym obszarze w różnych wyrazach.

Najdalej z nich na południe sięga skostniała postać *śfyńa*, która konsekwentnie występuje w północnej części badanego obszaru po linię Radomsko – Piotrków Trybunalski – Opoczno – Radom (por. mapa 56) w punktach: 701–703, 706–708, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 726, 728, co w zasadzie zgadza się ze stanem zarejestrowanym w Kiel, mapa 272 i MAGP, mapa 360.

Inne przykłady uproszczenia grup *śfi* ($\leq$ *śf'*), *ćfi* ($\leq$ *ćf'*), *źvi* ($\leq$ *źv'*) wystąpiły sporadycznie. K. Nitsch w *Dialektach języka polskiego* wyznacza izogłosę wyrazu *śfat*, której południowa część biegnie na omawianym terenie

„mniej więcej przez Sochaczew i na zachód od Grójca przekraczając Pilicę przy jej ujściu” (NitDial, s. 44). W obrębie tak wyznaczonego zasięgu tylko w punktach – 703 i 712 pojawiła się postać *śfat*. Tam również zapisano postać *śfatki* ‘świadkowie’. Inne przykłady omawianego zjawiska pochodzą z punktów położonych w północnej części obszaru. Obok zapisów typu *śfyl* 712, 716; *śfyce*, *śfyćayo* *śe* 712, gdzie występuje samogłoska *y*, świadcząca o twardej artykulacji *f*, pojawiają się tam zapisy typu *śfit* 701, *śfito* 702, 712, *śfice* 715, *śfićayo* *śe* 701, 703, *śficiayo* *śe* 707, 711.

Twarda artykulacja spółgłoski *f*, *v* w innych grupach: *ćf*, *źv* wystąpiła w 707 w wyrazie *ćfartka* i 703: *nęźvyc* (mapa 32).

Końcówki instr. pl. rzeczowników, przymiotników i zaimków *-ami*, *-ymi*, oraz formy enklitycznego zaimka *mi*, *mię* posiadają w gwarach opoczyńskich i sąsiadujących z nimi dwie postaci: *-ami*, *-ymi*, *mi*, *me*, oraz *-amy*, *-ymy*, *my*, *me* z uproszczoną grupą *mi* lub *mń* ($\leq m$), charakterystyczną dla Mazowsza. Wykreślony przez A. Furdal dość dokładny zasięg form typu *oćamy*, *uśamy*, (Furd, mapy 3, 4), obejmuje duży zespół gwar polskich, w tym również leżące w północnej Małopolsce. Wyznaczona przez niego południowa izoglosa tego zjawiska biegnie na omawianym terenie od miejsca poniżej Sulejowa, na wysokości punktu 728, w kierunku Opoczna, następnie mija od wschodu Szydłowiec i podąża dalej w stronę Ilży. Wyznaczony, na podstawie zebranego współcześnie materiału, najdalszy południowy zasięg tego zjawiska wykazuje niewielkie zmiany w stosunku do starszych danych (mapa 22). Formy instr. pl. typu *nogamy*, *vouamy* nie zarejestrowano w Mechlinie – pkt 725, gdzie Kiel, mapa 56 oraz A. Furdal (Furd, mapa 3 – pobliska wieś Gałki) notują tego typu realizacje. Wieś ta jest położona peryferyjnie w stosunku do granicy zasięgu omawianej właściwości i wpływ wymowy sąsiedniej, wspieranej przez normę ogólnopolską, mógł spowodować zanik dawnych realizacji. W niektórych z badanych punktów, należących do obszaru objętego uproszczeniem grupy spółgłoskowej powstałej z rozłożenia *m* w instr. pl. rzeczowników, brak konsekwencji w wymowie końcówki *-amy*. W gwarach 702, 703, 706, 708, 711, 719, 720, 724, 728, obok dawnych realizacji, pojawiły się wzorowane na języku ogólnopolskim postaci: **oćami* 711, 728, *oćami* 719, *oćami* 720, *uocyma* 724; *sańami* 706, 711; *usami* 711, 719, *uśami* 720, *uśami* 728, **usyma* 724; *vosyami* 702, 706, 708, *vięsyami* 703; *vouami* 706; (mapa 22).

Mniej konsekwentnie zachowała się na terenie objętym tą innowacją końcówka instr. pl. przymiotników oraz zaimków *ten*, *on*: *-ymy*. Nie wystąpiła ona bowiem w 702, 703, 706, 711, 720, 724, 725, gdzie zapisano literackie formy *z nimi*, *s tymi dobrymi* (por. Kiel, mapa 147). Zmniejszył się również zasięg występowania enklitycznych zaimków *my* ($\leq mi$), *me* ($\leq mię$). Według danych, zilustrowanych w Kiel, mapa 270 i MAGP, mapa 358, izoglosy tych form biegnęły na badanym obszarze wzdłuż linii Moszczenica

– Sulejów – Przysucha – Radom (*my*) i Piotrków Tryb. – Sulejów – Opoczno – Radom (*me*). Obecnie granicę ich występowania należałoby przesunąć na północ od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Radomia (mapa 22). Należy dodać, że również wewnątrz tak określonego obszaru utrzymywania się wymowy (daj) *my*, (widzisz) *me* występują gwary, w których funkcjonują już tylko formy z miękką spółgłoską *m*. Fakt ten zaobserwowano w punktach 702, 710, 711: *-mi* oraz 702, 710, 711, 719, 720: *-me*.

3.2.4. Ustalenie się wargowych twardych w tematach 1. sg. praes.

Z brakiem palatalności wargowych miękkich spotykamy się w badanych gwarach również w formach 1. sg. praes. czasowników typu *grzebać*, *klepać*, *rąbać*, *skubać*. Twarda spółgłoska tematyczna w formach *gżebe*, *skube* jest uznawana za archaizm, ponieważ została odziedziczona w tych wyrazach z języka prasłowiańskiego. Proces zastępowania twardej spółgłoski tematycznej jej miękkim odpowiednikiem dokonał się w okresie XVI i XVII w. (ŚmR, s. 31) i spowodowany był analogicznym wyrównaniem postaci tematu 1. sg. i 3. pl. do zakończonych spółgłoską miękką tematów pozostałych form osobowych. Ich realizacja z tematem palatalnym w 1. sg. charakteryzuje obecnie literacki język polski. W części gwar nie doszło do upowszechnienia palatalnej wargowej głoski tematycznej w tych wyrazach. W dodatku, na tym samym terenie, na wzór *grzebę*, *skubę*, w 1. sg. czasowników dawnej koniugacji *-jo-* || *-je-* typu *klepię*, *kopię*, *łamię*, *skrobię*, *złapię*, których miękko tematowość zaświadcza jest w XVI w. (ZdunF, s. 393), wtórnie ustaliła się w temacie twarda spółgłoska wargowa. Przyczyn tego zjawiska H. Świdarska dopatrywała się nie tylko w przejmowaniu archaicznych wzorów odmiany, ale również w potrzebie rozróżniania form 1. i 3. sg. praes., które wskutek zaniku wygłosowej nosowości brzmiałyby identycznie (Świd, s. 335). Jest to niewątpliwie cecha północno-małopolska, która ekspandowała na teren Mazowsza, zwłaszcza na tę jego część, która była z Małopolską związana administracyjnie (ZdunF, s. 396). Północno-wschodnia granica wymowy *gżebe*, *klepe*, *kope*, wyznaczona schematyczną linią: Kutno – Łowicz – Skierniewice – Nowe Miasto – Iłża – Opatów – Mielec (DejDial, s. 223; MAGP, mapa 458), biegnie częściowo przez badany teren, na odcinku od Skierniewic do Iłży (Kiel, mapa 257). Zebrany aktualnie materiał poświadcza w zasadzie utrzymywanie się w gwarach opoczyńskich twardo-tematowych form 1. sg. praes. w dawnym zasięgu, por. *drape* 701, 702, 706, 707, 710, 715, 716, 719, 720, 724, 725, 728–730, 733–735, 737–739; *gżebe* 701, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719, 724, 725, 728, 729, 733, 734, 737–739; *kuame* 701, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719, 720, 724,

725, 729, 734, 738, 739; *kope* 701, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719–721, 724, 725, 728–730, 734, 735, 737–739; *rombe* 706, 719, 720, 724, 730, 733, 737–739, *rumbe* 707, 710, 715, 716, 725, 728, *rõmbe* 729, *robe* 734; *skube* 701, 707, 710, 711, 715, 716, 719, 724, 725, 728–730, 733, 734, 737, 739, *sk^uube* 738; *zuame* 707, 710, 711, 719, 725, 734, 739 *zuome* 724, 738, *zlome* 730, *zuume* 701, 706, 715, 716, 728, 729, 733, 737; *zuape* 701, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719, 720, 724, 725, 728–730, 734, 737–739 (mapa 23). Wahania wymowy *klepe* || *klepe*, *skube* || *skube*, występują w punktach 702, 721, 730, położonych peryferyjnie w stosunku do granicy zjawiska. W formie *kuame*, miękka spółgłoska *m* pojawiła się w większej liczbie gwar, bo również w punktach: 724, 728, 733, 735, 737, należących do obszaru wymowy form 1. sg. praes. z twardą głoską wargową w temacie, co można tłumaczyć wpływem polszczyzny kulturalnej.

Do częściowego wyrównania tematu praes. czasowników *mel-ę*, *pel-ę* do tematu praet. *mell-*, *pell-* doszło w południowo-zachodniej części badanych gwar, gdzie zapisano formy 1. sg. praes.: *pele*, *mele* z twardą spółgłoską wargową. Zastąpienie w nich palatalnych *m̐*, *p̐* przez ich twarde odpowiedniki jest zjawiskiem obejmującym dużą część Wielkopolski, Małopolski i Śląska (MAGP, mapy 334, 584). Izoglosa form praet. *meu*, *peu*, według Kiel, mapy 228, 229 i aktualnych danych, biegnie na omawianym terenie od Brzezin w kierunku Szydłowca, a następnie Kielc. Aktualna repartycja form 1. sg. praes. tych czasowników przedstawia się jednak inaczej. Postać *pele* z twardą spółgłoską wargową wystąpiła nie tylko na obszarze utrzymywania się formy praet. *peuu*, ale również w 706 i 711, leżących na terenie występowania formy praet. *pluu*, która charakteryzuje północno-wschodnią część badanego zespołu gwar. Różni się również zasięg postaci *mele* (1. sg. praes.) w stosunku do odpowiadającego mu terenu występowania formy praet. *meuu*. Spodziewana w 715, 720 i 734, nie pojawiła się. Zapisano tam postać *mele* (mapa 23).

Wahania wymowy twardej i miękkiej spółgłoski wargowej w rdzeniach wyrazów *mele*, *pele* w stosunku do form praet. wystąpiły w punktach położonych w pobliżu granicy realizacji *mele* – *mele*, *pele* – *pele*, co świadczy o procesie mieszania się cech gwarowych, wspomagany wpływem języka ogólnopolskiego.

3.2.5. Zastępowanie w zakresie spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych

W wyniku wyrównań morfologicznych, upodobnień fonetycznych, czy też wtórnych skojarzeń z innymi leksemami, w gwarach opoczyńskich i przyległych do nich dochodzi w niektórych wyrazach do zastępowania przedniojęzykowo-zębowych przez inne spółgłoski.

Na miejscu etymologicznego *t* pojawia się *d* w wyrazie *destament* 'testament' 703, 707, 724, 734, 738, *destamynt* 701, 716, 737, *dystament* 725, 733, *dystamynt* 729, 735 (co być może jest wynikiem dysymilacji na odległość) oraz *ńedopeś* 'nietoperz' w 706, 712, 734, 735, *ńedopyś* 708, 716, 717. W ostatnim przykładzie powodem udźwięcznienia *t* może być wtórne skojarzenie do wyrazu *niedopierzony* (por. Zdun, s. 114).

Szeroko w badanych gwarach egzemplifikowana jest postać gen. pl. *kyutek* 'kłódek'. Nie można jednak określić zwartego obszaru występowania tej formy, w której *t* pojawiło się w miejscu etymologicznego *d* w wyniku wyrównania do postaci nom. *kyutka*. Gwary, w których zapisano *kyutka* – *kyutek* rozproszone są na całym badanym obszarze. Są to punkty 701, 706, 708, 710–712, 716, 717, 719–721, 724, 726, 734, 735, 738, 739. Do podobnego zastąpienia doszło również w wyrazie *mentalik* 'medalik' w 701, 710, 715, 716, 721.

Wymowa ogólnopolskiego wyrazu *cmentarz* z *s-* w miejscu *c-*, przez analogię do wyrazu *smęt*, *smutek* (BSł, s. 66), jest znana większości z eksplorowanych gwar. Postać *smentaś* nie wystąpiła w 702, 706, 708, 710, 711, 716, 720. W odniesieniu do części z wymienionych wyżej punktów (706, 708, 711, 716, 720) możemy mówić o wyparciu gwarowej postaci tego wyrazu przez jej odpowiednik literacki, gdyż Kiel, mapa 474, rejestruje w nich wyraz *cmentarz* z nagłosowym *s-*.

Ze zjawisk dotyczących artykulacji półotwartego *n* należy odnotować zastąpienie go przez przedniojęzykowe *t* w nom. i gen. sg. wyrazu *czosnek*, por. *costek* 701, 707, 711, 712, 715, 717, 719, 733, 735, 739; *costku* 701, 702, 707, 711, 712, 715–717, 719, 728–730, 733–735, 737–739. Obraz ten nieznacznie odbiega od danych przedstawionych na mapie 324 Kiel. W porównaniu z tym źródłem brak potwierdzenia postaci *čostek* w punktach: 706, 716 i 720, natomiast zanotowano ją w 711, 712, 715, 733, 739, gdzie Kiel rejestruje postać *cosnek*.

3.2.6. Zastępowanie *t* przez *c*, *ć*, *k* w grupach *tf* ($\leq$ *tv*), *tχ*

W grupach spółgłoskowych *tf* ($\leq$ *tv*), *tχ*, spółgłoska *t* zostaje zastąpiona albo przez tylnojęzykowe *k*, albo przez przedniojęzykowe *c* lub środkowojęzykowe *ć*.

W wyrazie *kfardy* 'twardy' doszło do rozpodobnienia pod względem miejsca artykulacji, prowadzącego do wymiany nagłosowego *t-* na *k-*. H. Skoczylas-Stawska przyjmuje możliwość wpływu na to zjawisko małopolskiej zmiany *χf-* ($\leq$ *χv-*) na *kf-* w takich wyrazach jak *chwila*, *chwała*, *chwalić* (GW, s. 62). Na omawianym obszarze postać z nagłosowym *k-* wystąpiła

w większości omawianych gwar po Brzeziny, Mszczonów i Grójec (punkty: 707, 710–712, 715–717, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738), co może świadczyć o małopolskim rodowodzie tej właściwości gwarowej. Różnica w jej repartycji, w stosunku do stanu zarejestrowanego w Kiel, mapa 342, polega na zastąpieniu dawnego *kfardy* przez postać ogólnopolską – *tfardy* w punktach 706, 719, 725, 726, 733, położonych wewnątrz określonego wyżej terenu utrzymywania się zmiany *tf-* ($\leq tv-$) na *kf-*.

Przyczyną zamiany ogólnopolskiej grupy *tf* ($\leq tv$) na *cf* w takich wyrazach jak *cforuk* 'twaróg' i *uacfo* 'łatwo' jest zapewne rozpodobnienie głosek pod względem stopnia otwarcia narządów mowy. Postać *cforuk* wystąpiła w 701, 707, 711, 715, 716, 729, *cfaruk* w 720. Brak takich zapisów w punktach 706 i 735, gdzie rejestrował ją Kiel, mapa 770. Postać *uacfo* charakteryzuje zwarty pas gwar, do którego należą punkty: 712, 717, 721, 724, 725, 729, 733, 737, 738. Poza nimi zanotowano ją tylko w 735, gdzie Kiel, mapa 321 rejestruje *-tf-*. W porównaniu z tym samym źródłem brak dziś potwierdzenia wymiany *-tf-* $\geq$ *-cf-* w *uacfo* w 707, 708, 711, 716, 726, 734, 739.

Badane gwary znały postać wyrazu *txuś* 'tchórz' z głoską *ć-* zamiast *t-*, co potwierdzają starsze źródła (Kiel, mapa 293; StI, s. 5; Świd, s. 304; KamG, s. 84). Pojawienie się *ć-* na miejscu *t-* w *ćxuś*, K. Nitsch tłumaczył przejściem grupy *tk-*, utworzonej pod wpływem małopolskiej wymiany $\chi \geq k$, w *ćk-*, na tle częstego w gwarach polskich unikania grup złożonych z dwu głosek zwartych (NitM, s. 335). Postać *ćkuś* wystąpiła na omawianym obszarze w 715, 719, 720, 728–730, 733, 734, 737, 738, czyli w jego części południowo-zachodniej. W pozostałych gwarach zapisano formę *ćxuś* (utworzoną według M. Kamińskiej w wyniku „kontaminacji formy gwarowej i literackiej”, KamG, s. 84): 701, 703, 707, 711, 712, 716, 717, 721, 726, 735, *ćfuś* 724 oraz ogólnopolską *txuś* 702, 706, 708, 710, 725, 739, która zastąpiła dawną postać gwarową z *ć-* w miejscu *t-*.

3.2.7. Reduplikacja i dysymilacja *s*, *ś* w *ss*, *śś*, *sc*, *ść*

Małopolskie podwajanie *s*, *ś* w *ss*, *śś* i dysymilacja na *sc*, *ść*, w związku z wpływem języka literackiego na gwary, wykazuje dziś tendencję do zaniku. Zwłaszcza w gwarach peryferyjnych w stosunku do granicy zjawiska pojawiają się ogólnopolskie realizacje wyrazów *boso*, w *lesie*, wisi itp., bądź jako jedyne, bądź jako oboczne do dawnych postaci z geminacją $s \geq ss$, $\acute{s} \geq \acute{ss}$. Obok tego zjawiska, wywołanego integracją gwar z polszczyzną literacką, współcześnie prowadzona eksploracja wydobyła przykłady podwojenia $s \geq ss$ również w punktach, w których, wg danych pochodzących przede wszystkim z Kiel, jej nie było.

Wymowa *bosso*, *bosco* występuje aktualnie na zwartym obszarze, zbliżonym do wyznaczonego w Kiel, mapa 384; Dejl, mapa 18; por. *bosco* 711, 721, 735, 737, *bosso* 712, 717, 720, 724–726, 730, 733, 739, *bosso* || *bosco* 716, *b^oosco* 729, 734, 738. Poza dawniej wyznaczoną izoglosą dla tego wyrazu, zarejestrowano postać *bosco* w 707 i *boso* || *bosso* w 703, 728. Brak natomiast dawnych realizacji w 715, gdzie obecnie wyraz ten wymawia się zgodnie z normą ogólnopolską (mapa 24). W odniesieniu do repartycji postaci tego wyrazu z geminacją *s* w *ss* i jego dysymilacją na *sc*, obserwuje się szerzenie formy *bosco*, która wypiera dawne realizacje z *ss*.

Obszar występowania reduplikacji *s* ≥ *ss* w: *v lešše*, *v lassax*, *do lassu* zmniejszył się i dziś obejmuje teren w południowo-wschodniej części omawianych gwar (mapa 24). Zasięgi poszczególnych przykładów nie wykazują zgodności.

Granica występowania wyrażeń *do lassu* 717, 725, 726, 734, 738, 739, *do lassa* 729, 735 i *do lasca* 730 obejmuje najdalej na północy i zachodzie punkty 717, 725, 729, 738. Brak potwierdzenia geminacji *s* na *ss* w punkcie 733, w którym Kiel, mapa 386, rejestruje postać *do lassa*.

Izoglosy *v lešše* i *v lassax* są ze sobą zgodne. Postaci te zapisano w punktach: 717, 724–726, 729, 734, 735, 738, 739: *v lešše*; 717, 724–726, 729, 730, 733–735, 738: *v lassax*, przy czym w 733 zanotowano obocznie *v lassax* || *v lasax* i *v leše*, zaś w 724: *v lassax* || *v lasax*.

W odróżnieniu od postaci wyrazu *bosco*, która zajmuje większy obszar niż to przedstawiono w Kiel, w wyrażeniach *do lasu*, w *lesie*, w *lasach* rozpodobnienie -*ss*- w -*sc*- występuje dość rzadko, podobnie jak w *Atlasie gwarowym województwa kieleckiego*. Formy egzemplifikujące to zjawisko pochodzą z 730: *do lasca*, *v lešće* oraz 735: *v lascax* (por. Kiel, mapy 282, 385–386, według których na badanym terenie jedynie w punkcie 735 mówiło się *do lascu*, *v lascax*, *v lešće* || *v lešše* oraz w 739 *do lascu*, *do lasca*).

Inne przykłady podwojenia *s* w *ss*, *ś* w *śś* ograniczają się do form czasownikowych i rzeczowników z tematem czasownika *wisieć*; por. *višši*, *višsom*, *viššelec*, z *zaveššeńem*, występujących, wg Kiel, mapy 379–381 i MAGP, mapa 362, w południowo-wschodniej części badanych gwar, po Żarnów, Opoczno, Nowe Miasto, Grójec. Analiza aktualnego materiału dowodzi braku konsekwencji występowania w tych wyrazach geminacji *s* ≥ *ss* w poszczególnych gwarach. Przykładowo w: 721: *v zovessyńu*, ale *viso še*, *viši*, *visum*, *višelec*; 729: *v zavessyńu*, ale *viši*, *visom*, *vešelux*, *po vesayo še*; 735: *v zavessęńu*, *višci* ale *veso še*, *višelec*; 738: *vesso še*, *višši*, *v zavešceńu*, ale *višelux*; 739: *višši*, *vesso še* || *veso*, *zavešciyem*, ale z *zavešęńem*.

Ten brak regularności świadczy o postępującym procesie rozchwiania gwar, których użytkownicy coraz częściej zastępują dawny typ wymowy normą ogólnopolską. W porównaniu z danymi zilustrowanymi w Kiel, mapy 362, 379, 381, 382, zasadniczą różnicą w repartycji przykładów typu *višši*,

viššelec jest ich wystąpienie w punktach 703 i 707, leżących na północ od wyznaczonej w DeJl, mapa 18, granicy zasięgu. Zanotowano tam: *višši*, *višso*, *višso še*, *višsom*, *viššelak*, *v zavješčeŋu*, *zavješćić* 703; *višći*, *višći še*, *višcum*, *povješćić*, *zavješsać*, *v zavješcyŋu* 707. Przesunięcie zasięgu wyrazów pochodnych od czasownika *wisieć*, posiadających zgeminowane *s* $\geq$ *ss* lub jego postać odpodobnioną, bardziej na północ, potwierdza obserwacje H. Zduńskiej (Zdun, s. 44–45) i jej wnioski o pierwotnym występowaniu postaci *višši* w całej południowo-zachodniej części Mazowsza.

Porównując starsze zasięgi (Kiel, mapy 378–382) wyrazów pochodnych od czasownika *wisieć* oraz jego form fleksyjnych ze zdysymilowaną grupą *ss*, *śś* $\geq$ *sc*, *śc* z aktualnymi danymi, należy odnotować pojawienie się przykładów typu *višći*, *v zavješčeŋu* nie tylko w punktach 735 i 739, gdzie Kiel potwierdza ich występowanie, ale również w wymienionych wyżej gwarach: 703, 707 oraz w 726: *v zavješcyŋu*; 730: *višći*, *z zavješcyŋem*; 738: *v zavješčeŋu* || *v zavješseŋu*.

Pozostałe zapisy wyrazów z podwojonymi *s*, *ś* $\geq$ *ss*, *śś* i zdysymilowanymi na *sc*, *śc* pochodzą z 726: *proś'o*; 728: *roś'a*, *po rośše*; 734: *mešso*, *mešco* 'mięso'; 739: *po rośše*.

Trudno doszukiwać się fonetycznego, czy historycznego wyjaśnienia zjawiska geminacji *s* w *ss*. Według K. Nitscha (NitGen) genezy jego powstania należy poszukiwać w stylu ekspresywnym: „wymawiając bowiem z naciskiem uczuciowym, nieraz [...] przedniojęzykowe szczelinowe przedłużamy, np. *massa pieniędzy*; z politowaniem: *idzie bosso*” (NitGen, s. 125). K. Dejna przypuszcza, że „wtórne ustalenie się grup *sc*, *śc* na miejsce ekspresywnie wdłużonego z jakichś względów *s*, *ś* jest przejawem wypierania [...] z obszaru Małopolski powszechnej tu tendencji do upraszczania tych grup” (DejDial, s. 138). W. Mańczak widzi natomiast w powstaniu form typu *bosso* wpływ analogii wyrazów, w których w wyniku mazurzenia doszło do pojawienia się *-ss-*, np. w comparat. *nišsy*, *vyšsy* 'niższy, wyższy' (MańP, s. 283).

3.2.8. Wymiana *s* na *c*

Gwary będące przedmiotem opisu stanowią część zespołu gwar, charakteryzujących się centralnopolską tendencją do zamiany *s* na *c* (LeszK, s. 56).

Wymianę *s* na *c*, *ć* zaobserwowano w gwarowych odpowiednikach wyrazu *borsuk*: *borcuk* 701, *borcuχ* 703, 707, 715, 716, 719, 720, 725, 726, 728, 737, *b*orcūχ* 724, 729, *borcuχ* 730, 734, *b*orcūχ* 733. W pozostałych gwarach wystąpiły realizacje z głoską *s*. Postać *borcuχ*, *borcuχ*, uznana przez K. Nitscha za rezultat hiperpoprawnego zastąpienia *s* przez *c* na tle wymiany wygłosowego $-χ \geq -k$ (NitM, s. 322–323), obejmowała pierwotnie (por.

Kiel, mapę 286) cały badany teren. Aktualne dane zawężają zasięg jej występowania, nie obejmujący północno-zachodnich i południowo-wschodnich peryferii badanego terenu.

Innym przykładem wymiany *s* na *c* jest wyraz *cfurka* 'wiązadło łączące bijak i dzierzak w cepach', uznawany za twór mazowiecki (StI, s. 42). Jego najdalsze zasięgi w badanych gwarach zbliżone są do terenu występowania postaci *borcuχ*, *borcuχ*. Wyraz *cfurka* z nagłosowym *c*- zapisano w 703, 715, 716, 720, 721, 724, 726, 728, 733, 734, 737, 738. W 725 pojawiła się hipercpoprawna forma *čfurka*. Okolicznością sprzyjającą zmianie *s* w *č* w tym wyrazie mogła być „bliskość brzmieniowa rzeczownika odliczebnikowego *czwórka*” (LeszK, s. 54).

W dość powszechnie występującym w Polsce centralnej wyrazie *syapka*, *syapiec* 'pułapka na myszy', ze zmazurzonym nagłosowym *s*- $\leq$ *š*- (LeszK, s. 56), dochodzi do wymiany *s*- na *c*-. Postać *cyapka* 719, 724, 728, 737, *cuapec* 738 wystąpiła w południowo-zachodniej części omawianego obszaru, natomiast w pozostałych punktach zapisano: *yapka* 701, 702, 707, 725, 729, 733, 734, 739, *syapka* 703, *puyapka* 708, 710–712, 715–717, 720, 721, 726, 730, 735. Pogląd K. Nitscha o możliwości zmiany *s*- w *c*- w tym wyrazie „poprzez adideację do *człapać*” (Nit, II, s. 87), został podważony przez Z. Leszczyńskiego, wiążącego tę wymianę z tendencją do przejścia *s* $\geq$ *c*, charakterystyczną dla gwar Polski centralnej (LeszK, s. 56).

Pozostałe przykłady zmiany *s* w *c* wystąpiły sporadycznie w 701: *zacyuńić* 'zasłonić', *zacyunka*; 716: *cyota* 'słota'; 719: *zacyońić*; 726: *zacrońić*; 729: *cpuna* 'spąga'; 726, 737: *zacyońka*; 737: *cyonecńik*.

3.2.9. Upodobnienie *n* do *k* ($\geq \eta k$)

Upodobnienie pod względem miejsca artykulacji spółgłoski przednio-językowo-zębowej *n* do następującej po niej tylnojęzykowej *k* na granicy morfemów jest właściwością gwar wielkopolsko-małopolskich i częściowo śląskich. Łączy się tę asymilację z powszechną w Małopolsce, Wielkopolsce i na Śląsku tendencją do częstego upadabniania i upraszczania w obrębie grup spółgłoskowych (Nit, IV, s. 493; DejDial, s. 135). Przez badany teren biegnie granica wymowy typu *pańenka* i *pańenka*. Współcześnie zebrany materiał zasadniczo nie koryguje zasięgów występowania grupy *-ηk-* wyznaczonych w DejI, mapa 15. Północna izoglosa *-ηk-* biegnie od Łodzi poprzez Opoczno, Radom w stronę Ilży (mapa 25). Na północ od niej zapisano *-nk-* w takich wyrazach jak: *budynki* 701, 706–708, 710, 712, 716, 717, 720, 721; *drabinka* 701, 703, 710, 715, 716, 720; *f'eranka* 701, 735, *f'iranka* 703, 707, 708, 710, 712, 715–717, 720, 721; *iutšynka* || *iutšanka* 701, *iučšenka* 703, 710, *iutšynka* 707, 712, 717, *iutšenka* 708, 716, 720,

iučšynka 715; *kijonka* 701, 703, 720, 735, *kijunka* 706, 707, 712, 715–717, 721; *mašlonka* 701, 707, 735, *maślanka* 703, 708; *maślunka* 706, 712, 715–717, 721; *uokinko* 701, 707, 716, 721, 735, *okinko* 703, 712, 715, 717, *okenko* 708, *uokynko* 710, *uokenko* 720; *sklonka* 701, 716, 717, 735, *sklanka* 703, 706, 710, 712, 715, 716, 720, *sklanka* 708. Na południu w tych samych wyrazach słyszy się *ŋk*: *budyŋki* 719, 724–726, 728–730, 733, 737, 739; *drabiŋka* 724, 728–730, 733, 738, *f'iraŋka* 724, 725, 728–730, 733, 737, 738, *f'eronka* 719, *f'eranka* 729, 734; *iutšenka* 719, 725, *iučšynka* 724, 733, *iučšenka* 728–730, 734, 739; *kijonka* 719, 724, 725, 730 733, 734, 737, *kijunka* 728, 729, *kijanka* 738; *maślanka* 719, 720, *mašlonka* 724, 725, 730, 733, 734, 737, *maślunka* 728; *uokinko* 719, 725, 728, 733, 737, *uokenko* 724, 729, 730, 738, *uokenk'o* 734; *sklunka* 719, 737, *sklanka* 724, 725, 728–730, 733, *sklonka* 734, 738. W kilku punktach w okolicach Łodzi i Radomia, gdzie panuje wymowa ogólnopolska, zanotowano przykłady występowania *ŋ* tylnojęzykowego. Zapisano je w 702: *budyŋki*, *drabiŋka*, *f'iraŋka*, *maślanka*; 706: *drabiŋka*, *iučšenka*, *okinko*; 710: *maślunka*; 711: *budyŋki*, *kijonka*, *maślunka*, *uokinko*; 726: *budyŋki*, *drabiŋka*, *f'iraŋka*, *iutšenka*, *kijunka*, *maślanka*, *uokinko*, *sklanka*. Articulację przedniojęzykowego *n*, zapewne pod wpływem języka literackiego, zaobserwowano w punktach 738 i 739: *maślanka* 738; *budyŋki*, *drabinka*, *f'eranka*, *iučšenka*, *kijanka*, *maślanka*, *okenko*, *sklanka* 739.

Tylnojęzykowe *ŋ* występuje również jako element nosowy samogłosek *o*, *ę* w tych gwarach, w których dochodzi do rozłożenia ich artykulacji przed tylnojęzykową zwartą.

3.2.10. Ewolucja stp. *l*

Zapoczątkowany w końcu XVI w. (DejDial, s. 115), proces przechodzenia przedniojęzykowo-zębowego *l* w tzw. *u* niezgłoskotwórcze spowodował w większości gwar polskich ustalenie się na miejscu *l* głoski, charakteryzującej się brakiem zwarcia przodu języka z zębami. Badane gwary leżą na obszarze, na którym stwierdzono w połowie XX wieku względne utrzymywanie się *l* zębowego (por. DejA, mapa 15; DejI, mapa 7). Aktualne dane korygują w znacznym stopniu stan zarejestrowany w starszych źródłach. Proces cofania się wymowy *l* na rzecz *u* pogłębił się tak znacznie, że w mowie informatorów urodzonych w pierwszej poł. XX wieku trudno dziś usłyszeć zębowe *l*. Sporadyczne przykłady, potwierdzające istnienie w systemach niektórych z badanych gwar tej głoski, pochodzą od najstarszych mieszkańców wsi, niejednokrotnie urodzonych w końcu XIX w.

Dawne *l* ($\leq$ **l*) zapisano w kilku spośród badanych gwar. Najwięcej przykładów pochodzi ze Skłob (pkt 730), od informatorów mających

dziewięćdziesiąt i więcej lat. Zanotowano tam *l* zębowe, m. in. w takich formach jak: *kłotka*, *łafka*, *łodyga*, *łopata*, *młockarńo*, *młockaś*, *młotkēm*, *“oltaś*, *plumiń*, *pulapka*, *tlucek*, *zastuńka*. W innych punktach przykłady zachowania *l* wystąpiły w znacznie mniejszej liczbie, por. 708. *młocek* ‘młockarz’; 712: *młocaś*; 726: *kłotka*, *kryzolek*, *metla*, *opalka*, *pełne*, *zactłonić*, *zactłuńka*, *zagłuvek*. O upowszechnieniu się *u* w miejscu dawnego *l* świadczą może również utożsamianie przez mówiących *u* $\leq$ *l* z labialną protezą samogłosek, por. przykłady: *odyga* ‘łodyga’ 711; *okeć* 703, *okeć* ‘łokieć’ 706, 711, 716, 719, 725, *ok’ec* 707; *“opata* 706, 725, *opata* 707, 711, 719; *ucyvo* 710; *upeś* ‘łupież’ 706, 710, 719, *“upeś* 711, 720, 730, z całkowicie lub częściowo pominiętą spółgłoską *u* ($\leq$ *l*).

3.2.11. Redukcja *u* ($\leq$ *l*) w śródgłosie i wygłosie wyrazów

Redukcja *u* w omawianych gwarach związana jest ze zjawiskiem silnej labializacji samogłosek. Dążenie do poprawnej wymowy, bez protezy labialnej, doprowadziło do usunięcia lub osłabienia artykulacji *u* ($\leq$ *l*) w wielu wyrazach po spółgłosce *a* przed samogłoską. Zjawisko to w badanych gwarach występuje niekonsekwentnie.

Po spółgłoskach wargowych *b*, *p*, *m*, dochodzi do częściowej lub całkowitej redukcji *u* w: *mućić* 706, 711, 739, *m“ućić* 707, 728, 737; *m“ocoś* 707; *mynoš* ‘młynarz’ 706, 707, 716, 719, 721, 725, 735, 738, *m“ynoš* 729, 730; *mynorka* ‘młynarzowa’ 706, 719, 721, *mynarka* 707, 710, 716, *mynażovo* 735, *m“ynorka* 729, 730, *m“ynażovo* 738; *p“ot* ‘plot’ 720; *puğim* 706, *p“uğim*, *do puga* 719; *pukać* ‘płukać’ 710, 719; *p“umyn* 711; *vyp“ukać* 738.

Po spółgłoskach tylnojęzykowych *k*, *g* zanika *u* bądź zachowuje się w postaci zredukowanej w wymowie wyrazów *guška* 710, 711, 719, 720, *g“uška* 738; *kutka* ‘kłodka’ 711, *kutek* (gen.) 706, 710, 711; *kuńica* 706, 710, 711, 715, 716, 717, 719, 721, 725, *k“uńica* 707, 715, 726, 734, 735, 739; *kuše* ‘kłosie’ 710.

Do redukcji *u* dochodzi również w zrostach typu *półskrzynek*, *półgębek* ‘policzek’, *półnoże* ‘pedał w kołowrotku’, *półkoszyk*, *półgrabek*. Zapisy typu *punoze*, *pugrabek* itp. pochodzą z punktów rozrzuconych na omawianym terenie, nie tworzących zwartych obszarów: *pugombek* 724, 729, *pugebek* 738; *pugrabek* 706, 734; *pukosek* 706, *pu“kosek* 738; *punoze* 715, 724, 728, 729, 738; *puskšynek* 701, 706, 717, 719, 739, *pukšynek* 711, 716.

We wszystkich eksplorowanych gwarach ginie wygłosowe *-u* w 3. sg. praet. czasowników, np. *umar* ‘umarł’.

3.2.12. Mazurzenie oraz procesy odmazurzania

Najistotniejszym zagadnieniem związanym z artykulacją spółgłosek szczelinowych *š*, *ž* i zwarto-szczelinowych *č*, *ž*, jest problem mazurzenia. Terminem „mazurzenie” określane jest zjawisko zredukowania szeregu fonemów dźwiękowych *š*, *ž*, *č*, *ž* i zastąpienie ich zębowymi *s*, *z*, *c*, *ž* (DejDial, s. 104).

Zjawisko to, datowane obecnie na czas nie wcześniejszy niż XIII w., występuje na zwartym obszarze, wyznaczonym przez linię łączącą miejscowości: Suwałki – Łęczna – Rzeszów – Żmigród – Jabłonków – Bytom – Syców – Ostrów – Biskupice (KlemH, s. 36; DejA, mapa 11), tzn. na terenie Mazowsza, Małopolski bez jej wschodniej części, Śląska północnego i ziemi łączycko-sieradzkiej oraz kilku małych wysp znajdujących się na obszarze niemazurzącym, koło Rawicza, Wolsztyna i Wielenia (KlemH, s. 35; DejDial, s. 104–105).

Gwary opoczyńskie wraz z przyległymi należą do gwar mazurzących, co dokumentują starsze dane (MAGP, Kiel, Maz, Łoś i inne). Analizując aktualny materiał egzemplifikujący to zjawisko, zauważa się coraz powszechniejsze wyzbywanie się tej cechy przez mieszkańców wsi. Proces odmazurzania zaobserwowano we wszystkich gwarach będących przedmiotem opisu, choć w różnym natężeniu, zarówno w odniesieniu do poszczególnych punktów, wyrazów, jak i głosek.

Największe nasycenie przykładami zastępowania dawnego *s*, *z*, *c* przez ogólnopolskie *š*, *ž*, *č* obserwuje się w kilku punktach, których położenie geograficzne sprzyja integracji gwary z językiem literackim. Są to: 702, 708, 725 i 726, w których zapisano wiele wyrazów egzemplifikujących realizacje ogólnopolskie, np. *čerešňa*, *čfartek*, *čfarty*, *gruška*, *kleščyny*, *kurčak*, *kurče*, *leży*, *mša*, *pšežuva*, *ružovo*, *ščupak*, *šefc*, *šnurovać*, *žonaty*, *žyto*, *žyce* i inne. Jednocześnie sporadycznie zanotowano je w 707: na *ležunco*, *olšyna*, *šarvaχ*, *šfađer*, *ze škua*, *šnurovać*, *žniva*; 712: *šefc*, *šefcovo*, *šešču*; 715: *šefc*, *šejš*, *žniva*; 716: *žeža*, *klaštór*, *leży*, *liχše*, *šefcovo*, *šefc*, *šfađer*, *večeža*, *žyce*; 717: *šefc*, *šešču*; 721: *šefc*, *šefcovo*, *šešču*; 729: na *lemešu*, *šefc*, *šefcovo*, *šešci*, *vežo*, *zašnurovać*; 730: *mša*, *šefc*, *šefcovo*, *ušami*, *žonaty*; 733: *bes čapki*, *jīnčmiń*, *f kapelušu*, *f košu*, na *ležonco*, *leżyć*, *ružovo*, *špulka*, *vežo*, *žmija*, *žyto*; 734: *s pšeńicy*; 735: *nešpur*, *šefc*, *šefcovo*, *šešču*. Analiza zebranego materiału dowodzi, że najczęściej spotykanymi przykładami zastępowania dawnych *s*, *z*, *c* przez *š*, *ž*, *č*, są wyrazy: *uupeš* 701, 702, 708, 716, 725, 726, 729, 734, 737, 738, *uupieš* 703, *upeš* 706, 710, **upeš* 711, 720, 730, *uupiš* 707, 712, 715, 717, 721, 724, 728, 733; *pšeńica* 701–703, 706–708, 710, 711, 715, 716, 719, 724–726, 728, 730, 733, 734, 737–739; *šefc* 702, 706, 708, 710, 712, 715–717, 721, 724–726, 728–730, 735, 737–739; *šefcova* 702, 708, 710, 737, *šefcovā* 739, *šefcovo* 712, 716, 717, 721, 725, 726,

729, 730, 735, 738, *šefcka* 724, 728, *šešću* 701–703, 708, 710, 712, 715, 717, 719–721, 724, 726, 728, 729, 735, 737–739; *šoś* 702, *šos* 703, 706–708, 710, 712, 716, 717, 719, 721, 725, 730, 733, 735, 737, 738, *šosa* 711, 724, 726, 728, 739, *šosa* 734. Na powszechność niektórych spośród nich (*šefc*, *šeść*, *šosa*) w gwarach okolic Siedlec zwrócił uwagę W. Cyran przypuszczając, że powodem ich szerokiego występowania jest częste używanie tych wyrazów przez ludność miejską przy zetknięciu z mieszkańcami wsi (wymiana handlowa, komunikacja) (Cyr, s. 149).

Należy zwrócić uwagę, że częściej dochodzi w badanych gwarach do zastąpienia syczących *s*, *z* ($\leq \text{ś}$, ż) przez szumiące *š*, *ž* niż w odniesieniu do relacji głosek *č* i *c*. Konsekwentne mazurzenie w zakresie afrykaty *č* i połączeń *šč* zaobserwowano w 701, 707, 712, 715, 717, 721, 729, 730, 733, 734, gdzie *becka*, *becy*, *coyo*, *cosnek*, *orcyk*, *pogžebac*, *scupak*, *tyucek*, itd., gdy w wypadku głoski *ž* zjawisko to wystąpiło jedynie w 712, 717, 721, 734, 735, a *š* tylko w 734. Utrzymywanie się mazurzenia w zakresie afrykaty *č*, przy jednoczesnym, szybko postępującym wyzbywaniu się tej cechy przez użytkowników gwary w odniesieniu do głosek *š* i *ž*, zostało już wcześniej zauważone przez dialektologów. Podobne zjawisko zaobserwowała np. H. Skoczylas-Stawska w gwarach ziemi wieluńskiej (GW, s. 73–74), wyjaśniając je tym, iż głoski *š*, *ž* znane były na terenach mazurzących jako kontynuanty pśł *r, więc ich szerzenie mogło przebiegać szybciej, natomiast głoska *č*, będąca elementem obcym w gwarach mazurzących, napotykała trudności w rozpowszechnianiu się.

W omawianych gwarach zachodzi również zjawisko tzw. „siakania”, czyli zastąpienia szeregu spółgłosek dźwiękowych *š*, *ž*, *č*, *ž* przez środkowojęzyczne *s*, *z*, *c*, *ž*. Jest to zjawisko niesystemowe, pojawiające się w gwarach mazurzących na terenie polskiego obszaru językowego. Zamiana ta zachodzi przede wszystkim w wyrazach obcego pochodzenia, co tłumaczy się wpływami obcojęzycznymi (FriedSiak, s. 6–13), ale również spotyka się ją w wyrazach rodzimych. Część z nich to archaizmy, zachowujące stan staropolski, w innych obecności palatalnych w miejscu dźwiękowych tłumaczyć można procesami asymilacyjnymi lub, być może, dążeniem ludności, wyzbywającej się gwary, do unikania wymowy mazurzącej (UrbZ, s. 31; Strok, s. 165–167).

Wśród zebranych przykładów, poświadczających to zjawisko, najobficiej prezentuje się grupa wyrazów pochodzenia obcego: *arkuśerka* 701, 710, 716, *akuśerka* 706, 719, 730, 739, *akuśijerka* 717, 721, 735; *areś(t)* 712, 715, 721, 724, 730, 734; *kaśket* 701; *kłaśtōr* 739; *nośelnik* 701, 710, 712, 716, 717, 721, *naśelnik* 703, 708, 720; *ruśt* 712; *ruśtovaŋe* ‘piętro nad klepiskiem’ 717, 721; *šarvaχ* 706, 715, 724, 728, 737, 738, *šarvak* 720, *šarvark* 739, *selvaχ* 733, *šalvaχ* 716, 733; *šelki* 710, 712, 716, 717, 729, *śla* 735, *śleje* 703, 721, *śely* 711; *siber* 710, 719, 728, 730, 734, *śuber* 701; *skapliš* 715, 739; *śkop* ‘baran’ 701, 715, 717, 728, 733, 737, 738, *śk*op* 729; *śmaja*

*mańkut' 701, 702, 703, 706, 707, 711, 728, 737; *śmolec* 707, 715, 717, *śmalec* 710, 711, 716, 719, 733, 735, 737; *śnurować* 701, 706, 712, 715–717, 720, 721, 724, 730, 733, 739, *śnur^oować* 734, *śnurać* 735, *śnurować* 737; *śpodel* 701, 707, 715, 719, 728, 733, *śpadel* 710, 739; *śprosy* 'ramki' 737, 739; *śprzyxy* 711, 719, 720; *śpulka* 701, 702, 707, 710, 715, 716, 717, 721, 724, 728, 729, 734, 735, 737; *śtaḡety* 703, 734, 737, 738; *śtelmaḡ* 711, 715, 716, 728–730, 737; *śfaḡer* 701, 706, 710, 712, 715, 717, 719, 721, 725, 730, 735, 737–739; *śfaḡerka* 701, 706, 710, 712, 715, 719, 720, 721, 725, 730, 737–739. Na całym badanym obszarze występują przykłady, w których doszło do zastąpienia głosek *ś*, *ż*, *ć* przez ich odpowiedniki miękkie w wyniku procesów asymilacyjnych. W większości eksplorowanych gwar, poza 702, 708, 726, 733, 739, zanotowano postać *źmija* 'żmija', która jest rezultatem upodobnienia spółgłosek. Podobnie w *śpiḡś* 'spichrz', występującym we wszystkich omawianych gwarach. Za wynik procesów asymilacyjnych należy także uznać postaci: *źniwa* 706, 710, 719, 724; *śeści*, *śuści* 733; *śeścōro* 706 oraz *ćpōnek* 'trzpienek – drucik w sprzążce' 701. Również w wyrazie *dysel* głoska *ś* wydaje się być rezultatem upodobnienia, jakie zaszło w grupie *śl* w gen. pl. *dysł'i*, które zostało następnie analogicznie przeniesione na cały paradygmat. Postać *dysel* wystąpiła w 701, 703, 706, 710, 712, 715–717, 719–721, 728, 729, 735, 737. Do asymilacji na odległość doszło w wyrazie *ścećina*, który zapisano w 712, 717, 721, 735.

Powszechnie w omawianych gwarach zachowują się postaci: *ze śkya*, *ślanka*, *ślłany*, kontynuujące stan archaiczny. Jedynie w punktach 707, 708, 726, 738 zapisano: *ze škya*; w 708, 711: *ślanka*; w 709, 726: *ślłany*. Również, uznawany za archaizm (BSł s. 664; Strok, s. 166) wyraz: *żelazo* i pochodne: *żelazna*, *żelasko*, występują w gwarach opoczyńskich. Oto ich lokalizacja: *żelazo* 701, 717, 737; *żelazno* 701, 720, 728; instr. sg. *żeloskim* 701, *żelaskim* 720.

Nieliczne przykłady, w których doszło do zastąpienia *ś*, *ż*, *ć* przez *ś*, *ż*, *ć* mogą egzemplifikować zjawisko pojawienia się wtórnych palatalnych na tle unikania mazurzenia. Są to wyrazy rodzime, których postaci nie można motywować wpływami obcymi, ani względami artykulacyjnymi. Do nich należą: *kaśanka* 701, 706, 728, 729; *kośula* 701, 706, 712, 717, 721, 735; *śpok* 701, 703, 711, 715, 737, *śpak* 710, 719, *ćpok* 707, 711, 717, 724, 728, 734, 737, *ćpāk* 738, *ćpak* 708, 726, 733; *żaba* 701, 706, 707, 711, 712, 715–717, 720, 721, 724, 726, 728–730, 733–735, 737–739; *żebro* 701, 706, 707, 711, 712, 715–717, 719, 721, 724, 725, 728–730, 733–735, 737 oraz *ścaḡ* 703, 707, 712, 715–717, 720, 721, 725, 726, 730, 735, 739, *ścaḡ* 710, gdzie zjawisko „siakania” pojawiło się w grupie *ść-*. Zamiana nagłosowej grupy *ćt-* ≥ *ćt-*, *śt-* w wyrazie *ćterex* 701, 702, 707, 710, 729, 737–739, *ćtyrex* 711 i *śtyrex* 712, 717, 719, 721, 735, *śterex* 715, 724, 733, 734 spowodowana jest zdaniem H. Konecznej naturalnymi tendencjami artykulacyjnymi, które „doprowadzają w gwarach ludowych do osłabienia pierwszej zwarto-szczelinowej w szczelinową” (KonCh, s. 186–187).

Z mazurzeniem związana jest również dość powszechna w badanych gwarach wymiana $\dot{z} \geq \dot{z}$, $\dot{s} \geq \dot{s}$ w loc. sg. miękkotematowych rzeczowników rodz. męskiego i nijakiego, spowodowana wyrównaniem deklinacyjnym do paradygmatu rzeczowników twar-dotematowych. W wyniku mazurzenia, w wyrazach typu *kosz*, *nóż*, *zboże*, ustala się wtórnie twardy temat, który wymusza w loc. sg. końcówkę *-e* (MŚWP, cz. II, s. 59), np. *f kapeluśe* 701, 703, 708, 711, 712, 715–717, 719, 721, 724–726, 728–730, 734, 735, 737–739; *f kośe* 703, 711, 712, 715, 717, 721, 724, 726, 728, 735, 738, *f k^ośe* 729; *pśy kśyże* 703, 711, 712, 716, 717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 738; *na lemeśe* 703, 711, 726, *na limiśe* 707, 715, *na limeśe* 716, *na lymieśe* 724, *na limiśe* 728, 737, *na lemiśe* 733; *na noże* 702, 703, 707, 711, 712, 715–717, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 737, 738; *v zboże* 701, 703, 712, 715–717, 721, 724, 729, 733, 735, 737.

Charakterystyczna dla terenów mazurzących zamiana $\dot{s}$ na $\dot{c}$ wystąpiła w gwarach opoczyńskich w wyrazie *szpak*. Postać *čpak* zapisano w punktach 707, 708, 711, 717, 724, 726, 728, 733, 734, 738. Postać tę potwierdzają w południowej części Mazowsza starsze źródła (Zdun, s. 65; LeszK), określając jej zasięg w centralnej Polsce „od linii Łęczycza – Olesno po linię Lublin – Siedlce” (LeszK, s. 55).

Nieliczne przykłady hiperpoprawnej wymowy $\dot{s}$, $\dot{z}$, $\dot{c}$ w miejscu ogólnopolskich *s*, *z*, *c*: *šcyżoryk* 728; *škol* 728; *škopek* 702, 737; *šmalec* 702, 703, 719, 720, 725, 728, 730; *šoś* 702; *šporys* 708; *štelmaχ* 706, *štalmaχ* 739, powstałe najprawdopodobniej pod wpływem chęci wyzbycia się cech języka ludowego przez ludzi mazurzących, potwierdzają utrzymujące się w badanych gwarach zastępowanie głosek $\dot{s}$, $\dot{z}$, $\dot{c}$, $\dot{ž}$ przez *s*, *z*, *c*, *z*.

3.2.13. Ewolucja $\dot{r} \geq \dot{r} \geq \dot{z}$ ($\dot{s}$)

Zatrata frykatywności głoski $\dot{r}$ ($\leq *r \leq *rj$, $*r'$), upodabniająca ją do $\dot{z}$ ($\dot{s}$), która rozpoczęła się na początku XV w. w Wielkopolsce (DejDial, s. 109), a z czasem objęła również język ogólnopolski oraz część polskich gwar, dokonała się również w Opoczyńskim. Kontynuantem stp. $\dot{r}$ w badanych punktach jest na ogół głoska $\dot{z}$ ($\dot{s}$ w sąsiedztwie bezdźwięcznych). Powszechne są w nich realizacje typu *bżytf*, *goški*, *gžbet*, *gžmi*, *gżyva*, *jażyna*, *peżyna*, *pogžebač*, *pokšyva*, *požečki*, *pšęsyo*, *vażyva*, *večeža* itp. Należą tu także przykłady z dawnymi grupami *tr*, *dr*, *rs*, *rz*, (zob. rozdz. 3.2.22 i 3.2.23).

Ponieważ dawna spółgłoska $*r$ w pewnych wyrazach zachowała swą miękkość przekształcając się w $\dot{r}$, a następnie w $\dot{z}$, w innych zaś stwardniała, w niektórych polskich gwarach doszło do wahań wymowy $\dot{z} : r$ ($\leq *r$), co jest odzwierciedleniem stanu panującego w staropolszczyźnie (KonCh, s. 75). W omawianych gwarach zachowują się staropolskie formy $\dot{z} : z$ ($\leq \dot{r} \leq *r$):

poceźnić 701, 712, 715, 717, 721, 725, 734, 735, *pocyźnić* 703, 728; *pašešp*, *šešpiń* 701; *šišp* 715, *šešp* 716; *šešxa* 'sierść' 706, co stanowi potwierdzenie dawnej wymowy, pod wpływem wzorca ogólnopolskiego znajdującej się obecnie w regresie (por. Kiel, mapy 124, 703; Łoś, s. 170; MAGP, mapa 405). Natomiast przykłady występowania *r* ($\leq$ *r) w miejscu literackiego *ż* pojawiły się w 703: *χroχo* 'chrząka', *grońžel*; 706: *bura* 'burza'; 708: *grońžel*; 717: *gruńžel*; 724: *verχ* 'szczyt góry'; 710, 711, 720, 734, 738: *χmura še* 'chmurzy się'; 733: *pryzba* 'przyzba'.

3.2.14. Stwardnienie *l'* przed samogłoską *i*

Gwary opoczyńskie leżą na obszarze, przez który biegnie izoglosa stwardnienia głoski *l'* przed samogłoską *i*, na przykład w takich wyrazach jak: *list*, *lipa*, *nieśli*. Według dotychczasowych danych, sięga ona na omawianym terenie do linii Łęczyca – Piotrków Trybunalski – Ilża (por. DejDial, s. 116; DejI, mapa 8; DejA, mapa 16; MAGP, mapa 594). Aktualnie zauważyć można pewne zmiany w artykulacji połączenia *li*. Obserwuje się zróżnicowanie stopnia stwardnienia *l'* przed *i* w poszczególnych punktach. W wielu gwarach zaobserwowano obecnie półmiękkie *l'* lub miękkie *l'* przed *i*. Analiza zgromadzonych przykładów dowodzi, że w punktach 703, 707, 708, 712, 715–717, 721, leżących w północno-wschodniej części badanego terenu, utrzymuje się twarda wymowa *l* w pozycji przed *i*, również pochodzącym z *è* (mapa 26). Mówi się tam: *čerlica*, *χlip* 712, 715, 717, 721; *glizda* 703, 707, 708, 712, 716, 717, 721, *glista* 708, 712, 721; *kelisek* 703, *Kelisek* 707, 712, 715–717, 721, *Kelišek* 708; *liχsy* 703, 707, 708, 712, 715–717, 721; *lin* 'len', *lipa*, *lis*, *liśće*, *listonoś*, *list* 712, 715, 716, 717, 721; *lyn* 703; *liki* 'lekarstwa' 707, 712, 717, 721; *mliko* 707, 712, 715, 717, 721; *pliska* 703, 707, 712, 715, 717, 721, *pliška* 708; *redlina*, *redlica* 703, 707, 708, 712, 715–717, 721. W pozostałych punktach, leżących w granicach dawnego zasięgu, obserwuje się wahania siły palatalności głoski *l'*. W punktach 702, 706, 710, 711, 719, 720, obok przykładów z twardym kontynuantem *l'*, występują zapisy poświadczające lekkie lub całkowite spalatalizowanie tej głoski przed *i*, por. 702: *čerl'ica*, *gl'izda*, *kel'iškim*, *liχse*, *redl'icka* – *l'yn*, *l'ynǵne še*, *l'ys*, *l'yist*, *l'ystonoś*, *ml'yko*, *zabiǵal'yśmy*; 706: *liśće*, *redl'ica* – *čerl'ica*, *gl'izda*, *liχše*, *l'in*, *l'ipa*, *l'is*, *l'yist*, *l'ystonoś*, *pl'iska* – *lymeś*, *lynǵnum še*, *mlyko*; 710: *gl'izda*, *Kel'isek*, *l'istonoś*, *liśće* – *čyr'l'ica*, *l'ikse*, *l'ykarstfa*, *l'ymeś*, *l'ypa*, *pl'iska* – *χlyp*, *lyn*, *lys*, *lyst*, *mlyko*; 711: *čerl'ica*, *pl'iska*, *l'ipa*, *l'is*, *l'ist*, *l'istonoś*, *liśće* – *χlyp*, *lyn*, *mlyko*; 719: *liχse*, *l'ipa*, *pl'iska*, *rydl'ina* – *χl'yp*, *čerl'ica*, *gl'izda*, *Kel'isek*, *l'imeś*, *l'is*, *l'ist*, *ml'iko*, *l'yn* – *kalysony*; 720: *gl'ista*, *Kel'isek*, *redl'ica* – *čerl'ica*, *l'ist*, *l'istonoś*, *l'ymeś* – *lyn*, *l'ypa*, *l'ys*, *pl'yska*.

W punktach, leżących peryferyjnie w stosunku do granic zasięgu, przykłady stwardnienia *l'* w pozycji przed *i* pojawiają się niezmiennie rzadko. Tak jest w 724, gdzie zapisano jedynie *χlyp*, *lymīs*, *lyst*, *lystonoś*, obok całego szeregu wyrazów poświadczających miękką wymowę *l'*. W materiale z punktów 701, 725, 726 występują przykłady wyłącznie miękkiej wymowy typu *l'is*, *l'ipa*, *mal'ina*.

Podobne zjawisko, współistnienia trzech odmianek *li*, *l'i*, *l'i*, w gwarach Mazowska obserwowała H. Zduńska, podając przykłady z kilku wsi (Zdun, s. 73–76) oraz W. Cyran w gwarach z okolic Siedlec (Cyr, s. 161). Zarejestrowanie tego faktu w gwarach opoczyńskich potwierdza wyzbywanie się twardej wymowy *li* na rzecz wzorca polszczyzny kulturalnej.

3.2.15. Zanik wygłosowego -ć w grupie -ść

W wyniku uproszczenia, w wygłosowej grupie -ść, na całym omawianym obszarze, ginie -ć w zakończeniach bezokoliczników. Konsekwentnie zjawisko to występuje w gwarach: 707, 710, 711, 716, 719, 724, 728–730, 733, 734, 737, 738, gdzie zapisano: *pleś*, 707, 716, 724, 728, 730, 733, 734, 737, 738, *plyś* 710, 711, 719; *pśpś* 707, 716, 724, 729, 730, 733, 737, 738, *pśyś* 710, *pśyś* 711, 719, 728, *pśoś* 734; *roś* 'rosnąć' 710, 711, 719, 730, *ruś* 728, 734; *spaś* 707, 710, 711, 716, 719, 724, 728–730, 733, 734, 737, 738; *zliś* 707, 716, *zl'yś* 710, *zliś* 711, *sl'is* 719, *sl'is* 724, 728, 737, 738, *zleś* 730, *śleś* 734; *zeiś* 733; *zmeś* 711, 716, 729, 734, 737, *śmeś* 719, 738. Na północ od Radomia, w punktach 708, 712, 717, 721, zaobserwowano osłabienie artykulacji wygłosowego -ć, por. *pleść* 708, *plisć* 712, 717, 721; *pśpść* 708, *pśyść* 712, 717, 721; *zleść* 708, *zliść* 712, 717, 721; *zmiść* 712, 717. W pozostałych gwarach zarejestrowano zarówno przykłady z redukcją wygłosowego -ć jak i z jego zachowaniem, np. 701: *pleś*, *pśpś*, *rość*, *zleść*, *zmeś* || *zmeść*; 702: *pleść*, *pśońś*, *spaść*, *zleś*; 703: *pleś*, *zliść*, *zmiść*; 706: *plyś*, *pśuńś*, *zl'is*, *zmeść* || *śmeść*; 715: *plis*, *zliść*; 720: *pleś*, *pśuńś*, *rość* || *ruść*, *śmeś*, *spaś*, *zleś*; 725: *pleś*, *pśońś*, *ruść*, *zleś*, *zmeś*; 726: *pl'is*, *pśpś*, *zeiś*, *zmeść*; 735: *pleść*, *pśość*, *spaść*, *zliść*, *zmeść*; 739: *pleś*, *pśpś*, *zleść*. Starsze źródła wyznaczają północną granicę występowania uproszczonej grupy -ś ≤ -ść w bezokolicznikach między Opoczmem, Przysuchą, Szydłowcem i Iłżą (por. Kiel, mapę 373; DejDial, s. 135). Analiza aktualnych danych dowodzi szerzenia się redukcji wygłosowego -ć w tych formach.

Podobnie w licznych rzeczownikach zakończonych na -ść dochodzi do zaniku wygłosowego -ć. Proces ten nie jest jednak tak konsekwentny jak w odniesieniu do czasowników. Analogia przypadków zależnych powoduje tu często przywrócenie końcowego -ć (Nit, IV, s. 49). Przykłady z całkowicie lub częściowo zredukowaną końcową grupą -ść ≥ -ść, -ś pochodzą z większości

punktów położonych na objętym eksploracją obszarze, por. *čeluš* 706, 733, *celuś* 717, 735; *čimnoš* 706, *čymnoš* 710; *duχnoš* 702, *dušnoš* 706, 728, *dusnoš* 729; *gorš* 730, *garš* 720; *guš* 'gwóždź' 719, 729, 734, *gvuś* 720, 733, 738; *kiš* 'kiść' 710; *kopyš* 'kopyść' 702, 707, 710, 715, 725, 728, 730, 733, *kʷopyš* 724, 734; *šerš* 710, 716, 719, 720, 724, 730, *teš* 'teść' 710, 739.

3.2.16. Redukcja wygłosowego -j w tautosylabicznej grupie -ej

Do redukcji wygłosowego -j w tautosylabicznej grupie -ej dochodzi w comparat. przysłówków, por. *davni*, *puźni*, *krucy*, *ńizy*, *puycy*, *vyzy*. Zjawisko to, występujące, wg MAGP, mapa 228, na terenie Polski południowej i centralnej, po Białą Podlaską, Piaseczno, bieg Wisły i Noteci, było powszechne w eksplorowanych gwarach w latach pięćdziesiątych XX w. (por. Kiel, mapy 131, 249, 250, 259, 321, 412, 414; MAGP, mapę 228). Aktualnie tego typu wymowa comparat. przysłówków występuje na całym obszarze, por. *dovni* 701, 706, 710, 712, 715–717, 719–721, 724, 725, 728–720, 734, 735, *davni* 703, 707, 708, 726, *dāvni* 737–739; *krucy* 706, 710–712, 717, 721, 726, 735, 739, *kruzy* 701, 703, 707, 715, 716, 724, 725, 728, 729, 734, 737, 738; *ńizy* 701, 703, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719, 721, 724–726, 729, 730, 733–735, 737–739, *ńiży* 728, *miży* 712, 717, *miży* 708; *puycy* 702, 706, 708, 710–712, 717, 721, 726, 729, 735, 739, *puzy* 703, 707, 715, 716, 719, 720, 724, 725, 728, 733, 734, 737, *plyzy* 730; *puźni* 701, 703, 707, 710–712, 715–717, 719–721, 724, 726, 728–730, *puźni* || *puźnik* 725; *vyzy* 701, 703, 706, 707, 710–712, 715–717, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739, *vyży* 708, choć w niektórych punktach wypierana jest przez normę ogólnopolską. Przykłady literackich postaci comparat. przysłówków najszerzej wystąpiły w 702, gdzie zapisano: *davnej*, *kruzej*, *uaf'ej*, *puźnej* oraz *ńiżej*, *vyżej*. Jedyne realizacje z uproszczoną grupą -ej ≥ -'ij, -yi ≥ -'i, -y, pochodzące z tej gwary, to *puycy* i *guembi*. W mniejszym zakresie podobne zjawisko wystąpiło w 708: *krucej*, *miżej* || *miży*, *puźnej*; 720: *kruzej*, *ńiżej*, *uaf'ej* || *uaf'i*, *vyżej*; 730: *kruc'ej*, *uaf'ej* oraz sporadycznie w 701: *puycej*; 706: *puźnej*; 719: *kruzej*; 733: *dovnij*; 737: *pervej*; 738: *puyzej*. Przykłady te świadczą o postępującym procesie unifikacji gwar z językiem ogólnopolskim.

3.2.17. Realizacja tylnojęzykowych k, g, χ przed samogłoskami przednimi

W gwarach wielkopolskich i małopolskich ustaliły się miękkie tylnojęzykowe *k*, *g* przed samogłoskami przednimi *i* ≤ *y, *e* ≤ *ɛ, *-oje-. W rezultacie przeprowadzonej w większości z nich wymiany stp. -ǵ ≥ -ɛ i następnie denazalizacji przedniej nosówki (-ɛ ≥ -e) doszło do wytworzenia się opozycji typu *polske* : *Polske* (DejDial, s. 127). W przeciwieństwie do dialektów

objętych tą innowacją, w gwarach mazowieckich i częściowo śląskich występują twarde *k*, *g* przed *e*, *i*. Zjawisko to zostało przez Z. Stiebera uznane za archaizm (StR, s. 68). Zdaniem K. Dejny (DejDial, s. 126) jest to rezultat stwardnienia lekko spalatalizowanych tylnojęzykowych (które były pierwotnie właściwe językowi polskiemu), czego przyczyn należy doszukiwać się w niefonologicznym charakterze miękkości w gwarach Mazowsza.

W omawianych gwarach, leżących na pograniczu Małopolski i Mazowsza, doszło do zderzenia dwu typów wymowy tylnojęzykowych w pozycji przed *e*, *i*, tzn. *ke*, *ge*, *ki*, *gi* – *ķe*, *ķe*, *ķi*, *ķi*. Ich granica biegnie na naszym terenie na wschód od Grójca, leżącego między punktem 707 i 708, w kierunku Kozienic (por. MAGP, mapa 596; DejDial, mapa 13). Rezultatem wpływu dialektu mazowieckiego jest występowanie w gwarach północno-wschodniej części badanego obszaru twardych lub lekko spalatalizowanych głosek *k*, *g*. Dotyczy to jednak tylko pozycji przed *e*. We wszystkich eksplorowanych punktach zapisano bowiem takie przykłady jak: (*dożyn*)*ki*, (*fajer*)*ki*, (*gorz*)*ki*, *ki*(*janka*), (*porzecz*)*ki*, (*sto*)*ķi*, (*szczę*)*ķi*, (*zacier*)*ķi*, z palatalnymi *ķ*, *ģ* przed *i*. Twarde lub półmiękkie *ke*, *k'e* pojawiło się w punktach 703, 707, 708, przy czym tylko w 703 wymawia się *ke* zarówno w nagłosie, jak i w śródgłosie wyrazów, bez względu na jego pozycję morfologiczną, por. *cuker*, *cukerķi*, *ķecka*, *ķedy*, *ķeliķ*, *ķelisek*, *ķeuzno*, *ķerkut*, *ķerovník*, *ķetke*, *ķeķ*, *ķeķużnać*, z *sokem*, *take*. W 707: *k'ecka*, *k'erovník*, *ok'eķ* i 708: *ķerkut* || *ķerkut*, *take* (mapa 27), przykłady wymowy *ke*, *k'e* wystąpiły sporadycznie. Równie rzadko zanotowano twardą lub zmiękczoną artykulację głoski *g* przed *e* w wyrazach: *puug'em*, *šfag'er*, *šfag'erka*, *vengeu* || *venģeu*. Wszystkie pochodzą z 703. Tam też zapisano jedyne przykłady hiperpoprawnych form: *ģeš* || *ģeš*, *stūķem* *šklanke*. Brak konsekwencji w realizacji połączeń *ke*, *ķe* jako *ke*, *ge* nie jest zjawiskiem nowym. Już w Kiel zarejestrowano w punkcie 3, odpowiadającym naszemu punktowi 708 formy: *ķeuzno* (mapa 776), *ķerovník* (mapa 540), *ķetke* (mapa 210), *muotķim* (mapa 90), *oķenko* (mapa 335), obok *brukef* (mapa 462), *ķjske* (mapa 183), *ķlaske* (mapa 327), *po(d)życki* (mapa 104), *vyske* (mapa 156).

Ograniczenie zakresu występowania *ķ*, *ģ*, wynikające z szerzenia się wpływów mazowieckich w północnej części omawianych gwar, dotyczy również form dat. sg., w których występuje końcówka *-ewi*. W punktach 701, 706, 707, 711 przyłączenie tej końcówki do tematów zakończonych na *k* nie powoduje zmiękczenia spółgłoski, por. *ķuopakevi* 706, 707, 711, *ķuopokeji* 701.

Głównym zagadnieniem związanym z artykulacją głoski *ķ* jest występowanie na Mazowszu, w większym zakresie niż w innych dialektach, tylnojęzykowego palatalnego *ķ*. Pojawia się ono zarówno w stp. grupie *ķy* ($\leq$ **ķy*, **-ķyb*) jak i przed *e* oraz jego kontynuantami. Z północno-wschodniej części gwar

będących przedmiotem opisu, pochodzą przykłady miękkiej artykulacji χ , por. *bożynek*, *chiha*, *muży*, *suży*, *troży* 703 oraz *troże* 707, *chiha* 717.

Aktualne dane i stan zilustrowany w Kiel poświadczają wpływ dialektu mazowieckiego na sposób wymawiania połączeń **ke*, **ge*, **xe*, **ky*, **gy*, **xy* w gwarach północno-wschodniej części badanego terenu.

3.2.18. Przejsie $-\chi \geq -k$, $-f$ w wygłosie wyrazów

Wyłącznie małopolską innowacją dialektalną, która dokonała się w średniowieczu (NitN, s. 14), jest zastępowanie słabo artykułowanego i skłonnego do zaniku $-\chi$ przez $-k$ lub $-f$. Już prowadzone na początku XX w. badania wykazały cofanie się tej cechy w kierunku południowym (NitM, s. 305; NitDial, s. 101). K. Nitsch wymienił tylko kilka wsi, leżących między Wisłą a Pilicą, z zachowaniem wygłosowego $-k$ ($\leq -\chi$). Późniejsze badania (por. StI, KamG), zwłaszcza prowadzone dla potrzeb *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego*, wykazały występowanie reliktyw przejsia $-\chi \geq -k$ ($-f$) w końcówkach fleksyjnych oraz w *ńek* w większej liczbie wsi, co pozwoliło wyznaczyć najdalszy północno-wschodni zasięg omawianej cechy (DejN), sięgający po linię Brzeziny – Nowe Miasto – Przysucha – Iłża – Ożarów – Kolbuszowa – Rzeszów – Jasło (DejN, s. 51; DejDial, s. 130). Izoglosa ta, wykreślona na podstawie zachowanych resztek przejsia $-\chi \geq -k$ w rzeczownikach oraz w formie *ńek* (która, jak wiadomo, utrzymuje się na większym obszarze niż inne przykłady poświadczające to zjawisko), nie zgadzała się z północno-wschodnią granicą przejsia $-\chi \geq -k$ w końcówkach fleksyjnych, która biegła wzdłuż linii Tomaszów Mazowiecki – Opoczno – Starachowice – Oleśnica – Mielec (Kiel, mapy 227–282; DejE, mapa IX).

Stan ten, zarejestrowany w latach pięćdziesiątych XX w., uległ zmianie. Aktualnie liczba zanotowanych reliktyw dawnej wymiany $-\chi \geq -k$ wyraźnie się zmniejszyła (por. DejE, s. 22–23). Dotyczy to również gwar, będących przedmiotem tego opisu (por. mapę 28).

Analogia do przypadków zależnych powoduje, że w nom. sg. masc. rzeczowników typu *dach*, *groch*, najszybciej dochodzi do wtórnego ustalenia się $-\chi$ w miejscu wcześniejszego $-k$ ($\leq -\chi$). W gwarach opoczyńskich i z nimi sąsiadujących resztki dawnej wymowy wystąpiły w 724, gdzie zapisano *dak* 'dach' i w 738 *grok* 'fasola' (por. MŚWP, cz. I, mapy 116 i 117). Postać *ńek* zapisano w punktach 715 i 716, leżących w granicach wyznaczonego zjawiska oraz w 701. Etymologiczną formę *zmešk* 'zmierzch' (dzisiejszy literacki *zmierzch* jest polską hiperpoprawnością słowiańskiego *mierzka*, *mierzkać* – BSI, s. 383) zanotowano w 703, 733: *zmišk*; 720: *śmešk*; 730: *zmešk*. W pozostałych gwarach wystąpiły postaci *zmešx* 708, 716, 735, 739, *zmišx* 712, 715, 724, 737. Szerzej występuje na omawianym obszarze forma *vešk* 701, *višk* 710, 711, 715, 719, 720, 724, 728, 737.

Do pośrednich śladów wymiany $-\chi \geq -k$ należą hiperpoprawne postaci wyrazów, w których etymologiczne $-k$ zostało zastąpione przez $-\chi$ na tle unikania, uważanych za gorsze, form gwarowych. Zapisano je w 716, 725, 734: *gyux* 'głóg'; 706: *mrox* 'mrok' oraz w 708: *polix* 'polik'. Szerzej w badanych gwarach występują zleksykalizowane już wyrazy *borcux* 'borsuk' i *šarvax* 'szarwark' z wygłosowym hiperpoprawnym $-\chi$ zamiast $-k$ (Nit IV, s. 332). Zasięg postaci *borcux* zmniejszył się nieznacznie w porównaniu z zasięgiem przedstawionym w Kiel, mapa 286, por. *borcux* 703, 707, 715, 716, 719, 720, 725, 726, 728, 737, *b^oorcux* 724, 729, *borcux* 730, 734, *b^oorcux* 733, *horsux* 711. Wyraz *šarvax* pojawił się w dwu zespołach gwar: leżącym na północ od Opoczna, do którego należą punkty 702, 703, 707: *šarvax*; 706, 715: *šarvax*; 711: *sarvarx*; 716: *šalvax* i na południowym zachodzie w 724, 728, 737, 738: *šarvax*; 729, 734: *salvax*; 733: *šelvax*.

Reliktowy charakter mają aktualnie przykłady zastępowania $-\chi \geq -k, -f$ w końcówkach fleksyjnych. Utrzymująca się, wg Kiel, w punkcie AGP 729 wymowa loc. pl. rzeczowników *v lassak, v nieckak, na reńkak, na stramak*, obecnie w żadnej z eksplorowanych gwar nie wystąpiła. W gen.-loc. pl. odmiany zaimkowo-przymiotnikowej przejście $-\chi \geq -k$ zanotowano jedynie w 720: *tyk staryk* (por. Kiel, mapy 277, 278). Podobnie w acc. liczebników $-k$ ($\leq -\chi$) wystąpiło tylko w 720: *čterek, dvuk*. W żadnym z badanych punktów nie pojawiła się resztką aorystyczna, np. w: *bylek* ($\leq$ *bylex*), charakteryzująca pograniczne gwary Śląska i południowej Małopolski (MAGP, cz. I, mapa 467; MŚWP, cz. I, mapa 117). Nie zanotowano żadnego przykładu z wygłosowym $-f$ w miejscu $-\chi$. Według danych z Kiel zjawisko przejścia $-\chi \geq -f$ występowało w 716 i 733 (por. Kiel, mapy 277–282).

3.2.19. Spółgłoski χ, k w grupach spółgłoskowych

Zastępowanie słabo artykułowanego spirantu χ przez k, f lub jego redukcja w grupach spółgłoskowych występuje nie tylko w Małopolsce, ale również w innych gwarach. Związane jest to z tendencją do unikania grupy dwu szczelinowych lub dwu zwartych, mającą na celu przeciwdziałanie daleko posuniętym uproszczeniom. Rezultatem tej dążności jest nie tylko wymiana χ na k, f w grupach spółgłoskowych, ale także k na χ .

Bardzo starą cechą mazowiecką i małopolską, bo występującą w zabytkach już od początku XIII w., jest uproszczenie grupy spółgłoskowej *chw* $\geq$ *chf* $\geq$ *f*. Już 30 lat temu formy typu *f'ila, fała* były relikami (ZdunZ, s. 305; por. Kiel, mapy 301, 305). Dziś raczej się już ich nie spotyka. Jedynie nazwy miejscowe, np. *Falków* poświadczają to dawne zjawisko fonetyczne. Do dzisiaj natomiast rejestruje się wzmocnienie artykulacji grupy *χf* ($\leq$ *χv*) poprzez zastąpienie słabej, bezdźwięcznej, skłonnej do zaniku spółgłoski

χ przez zwartą k . Formy typu *kfast*, *kf'ílka*, *okf'ara* (tu wtórna grupa $kf \leq \chi f$), *pokfa*, *pokfalony*, *zukfa $\ddot{u}$ y*, nie są obce gwarom poddanym eksploracji. Materiały starsze, zawarte w Kiel (mapy 301, 305, 657) i MAGP (mapy 337–338), Maz (mapa 486), Łoś (s. 166), są świadectwem dawnej wymiany $\chi f \geq kf$. Aktualnie prowadzone badania dowodzą, że cecha ta zachowuje się w poszczególnych wyrazach, lecz w różnym stopniu. Największy jej zasięg notujemy w gwarowych odpowiednikach rzeczownika *chvast*, por. *kfast* 706, 710, 725, *kfost* 707, 712, 716, 717, 719–721, 724, 728–730, 733–735 oraz rzeczownika *chwila*, por. *kf'íla* 702, 706, 712, 715–717, 721, 724, 728–730, 733–735, 737, 738. W śródgłosie grupa $-\chi f$ wymienia się na $-kf$ - również stosunkowo często. Wyraz *zukfa $\ddot{u}$ y* wystąpił w 706, 712, 716, 717, 720, 721, 725, 728–730, 733, 735, a *pokfalony* w 707, 710–712, 716, 717, 724, 728–730, 733, 734, 738. Wtórna grupa $-\chi f$ - ($\leq -f$ -) w wyrazie *okf'ara* przyjmuje aktualnie postać $-kf$ - w punktach: 712, 715, 717, 719, 721, 729, 730, 734, 735, 738, które nie stanowią zwartego obszaru (por. MAGP, mapa 338). Analizując repartycję poszczególnych przykładów wymiany $\chi f \geq kf$ zwraca uwagę większe nasycenie nimi gwar położonych w południowej części badanego obszaru, na prawym brzegu Pilicy. Na północy zaznaczają się wpływy dialektu mazowieckiego, w którym proces ten nie zaszedł konsekwentnie (Zdun, mapa 21; Maz, mapa 486). Niewątpliwy wpływ na ten stan posiada również język ogólnonarodowy, w którym brak wymiany $\chi f \geq kf$.

Z większą konsekwencją zachowują się w omawianych gwarach przykłady ze zdysymilowaną grupą $\chi\acute{s}$ na $k\acute{s}$ w nagłosie i wygłosie. Tylko w nielicznych punktach wystąpiły postaci ogólnopolskie: *χśan* 739; *χśćiny* 708, 729, 737 (wyraz *χśćiny* i pochodne A. Brückner uważa za wtórne wobec *kśćiny*, utworzonego od imienia *Krist* 'Chrystus' BSł, s. 185); *χśeśniak* 708, *χśeśnik* 729; *χśonka* 708, *χśunko* 715; *śpiχś* 707, 708, 715, 726. W śródgłosie wyrazu *likśy* grupę $-k\acute{s}$ - $\leq -\chi\acute{s}$ - notowano rzadziej, bo jedynie w punktach 710, 711, 720, 724, 728, 729, 733, 737, 738, które tworzą zwarty obszar w zachodniej części omawianych gwar. Zmiana $\chi \geq k$ w grupie $\chi\acute{s}$ nie jest zjawiskiem wyłącznie małopolskim. Występuje w Sieradzkim (KamG, s. 82) i na Mazowszu (Zdun, mapa 112; Maz 486).

Podobnie nie tylko małopolska jest forma 1. i 3. sg. praes. *kce*, notowana szeroko, np. przez Z. Stiebera, na terenie ziemi łeczycko-sieradzkiej (StI, s. 4). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* dokumentuje występowanie tej formy na naszym terenie w okolicach Kielc oraz w 708 i 716 (Kiel, mapa 297). Aktualne dane nie potwierdzają tego stanu. Postać *kce* wystąpiła w 701, 706, 710, 715, 720 i 724, co uzupełnia obserwacje M. Kamińskiej o jej obecności w gwarach sieradzkich, sąsiadujących od zachodu z omawianym obszarem (KamG, s. 82) (mapa 29).

Wymiana $\chi \geq k$ w wyrazie *ćkuś* 'tchórz', obejmująca swym zasięgiem, wg Kiel, mapa 293, południowo-zachodnią część omawianych gwar, zachowuje się z niewielkimi zmianami terytorialnymi (mapa 29). Dotyczą one punktów położonych w pobliżu granicy zjawiska. Brak potwierdzenia postaci *ćkuś* w 724 i 725, natomiast realizację taką zapisano w 720 i 738, gdzie Kiel rejestruje formę *ćxuś*, utworzoną w wyniku kontaminacji gwarowej postaci *ćkuś* z literacką *txuś* (KamG, s. 84). Zastąpienie głoski χ przez f w tym samym wyrazie, notowane w starszych źródłach w pkt 735 i 739 (Kiel, mapa 293), nie znalazło obecnie potwierdzenia. Jedyne przykłady tego zjawiska pochodzą z 724: *ćfuś*, *ćfoże*.

Wyraz *pchła* wymawiany jest w zasadzie z zachowaniem głoski χ . Jedynym przykładem małopolskiej tendencji do usuwania słabego χ w tym wyrazie jest zapisana w 711 forma gen. sg. *puy*, obok nom. sg. *pχya*. W 701 – punkcie położonym na północno-zachodnim krańcu omawianego terenu, wystąpiła wielkopolska forma *pkya*, *pkeu*, *pkuf*.

Tendencja do unikania trudnej artykulacji dwu spółgłosek zwartych, sąsiadujących ze sobą, a mających różne miejsca artykulacji, spowodowała znaną prawie w całej Polsce (NitM, s. 325) dysymilację grupy *kt* na *χt*. Na terenach małopolskich, gdzie głoska χ była słabiej wymawiana, wymiana *kt* $\geq$ *χt* mogłaby spowodować jej zanik. W związku z tym, by uniknąć grupy *χt* doszło w północnej Małopolsce do metatezy *kt* na *tk* (NitM, s. 327). Granica występowania zaimków *kto*, *który* w postaci *tko*, *tkury* wykazywała dużą zbieżność z zasięgiem resztek przejścia $-\chi \geq -k$ (por. DejI, mapa 12 i 14), co było jednym z argumentów wyznaczenia przez K. Dejnę zasięgu małopolskiego przejścia $-\chi \geq -k$ (DejN, s. 51–52).

W gwarach opoczyńskich i z nimi sąsiadujących funkcjonują obecnie trzy realizacje grupy *kt*: zdysymilowana *χt*, zmetatezowana *tk* oraz przejęta z języka literackiego *kt*. Postaci *tko*, *tkury*, *nitkury* z widoczną przestawką głosek w obrębie grupy *kt*, występujące według starszych źródeł (Kiel, mapa 294) na zachód od linii Skierniewice – Nowe Miasto – Przysucha – Iłża (mapa 30), obecnie skoncentrowały się na obszarze, na którego obrzeżach znajdują się miasta: Piotrków Trybunalski, Nowe Miasto, Opoczno, Przysucha, Szydłowiec, Skarżysko Kamienna, Przedbórz (mapa 30). W punktach 706, 715, 725, 735, 738, 739 zostały one już wyparte przez postaci *χto*, *χtury*, które, poza 702, 708, 710, 711, gdzie zawsze *kto*, *ktoś*, *ktury*, konsekwentnie utrzymują się w pozostałych eksplorowanych gwarach. Zjawisko ekspansji form z grupą *χt* ($\leq$ *kt*) obserwować można również na terenie utrzymywania się zmetatezowanego *tk*, o czym świadczą zapisane tam przykłady: *χtury*, *nixtury*, *χto* || *tko* 716; *χtury* || *tkury*, *nixtury*, *χto* || *tko* 719; *χtury*, *netkury*, *tko* 724; *tkury*, *netkury*, *χto* 733; *χtury*, *nexkury* || *netkury*, *χt^o* || *tk^o* 734; *χtury* || *tkury*, *nixtury*, *tko* 737.

W zaimku *nikt* wygłosową grupę $-tk$ ($\leq$ $-kt$) zapisano tylko w dwu punktach – 720: *nitk* i 734: *nitk* || *nixt*, leżących wewnątrz obszaru jej

występowania w wyrazach *tko*, *tkury* (mapa 30). W gwarach na zachód od linii Skierniewice – Rawa Mazowiecka – Tomaszów Mazowiecki – Opoczno – Końskie doszło do uproszczenia $-kt \geq -k$ w *ńik* 'nikt', por. *ńik* 701, 706, 710, 711, 715, 719, 724, 728, 733, 738, *ńik* || *ńixt* 729. Na pozostałym terenie wyraz ten występuje przeważnie w postaci *ńixt* poza 702, 708, 730, 739, gdzie zapisano realizacje ogólnopolskie.

W śródgłosie wyrazów *doktor* i *dyrektor* w większości badanych gwar grupa $-kt- \geq -\chi t-$. Ogólnopolskie realizacje występują sporadycznie, zwłaszcza tam, gdzie ze względu na położenie geograficzne wsi znaczący jest wpływ języka literackiego. Postać *doktor* zapisano w 703, 710, 716, 720, 726, 730, *dyrektor* zaś w 703, 707, 708, 710, 720, 724.

W gwarach opoczyńskich i sąsiadujących z nimi spotyka się rozproszone na całym obszarze postaci *duxt* i *traxt*, por. *duxt* 701, 703, 706, 707, 715, 720, 724, 728, 737; *traxt* 701, 707, 712, 715, 717, 719–721, 724, 726, 728, 729, 733–735, 737.

Do zastąpienia *k* przez χ dochodzi również w innych grupach spółgłoskowych, w przykładach: *ocχnoć śe* 'ocknać', który wystąpił niekonsekwentnie na wschód od linii Żyrardów – Nowe Miasto – Opoczno – Sulejów – Przedbórz w punktach 703, 707, 716, 717, 725, 726, 728, 729, 733–735, 738 oraz *χuopot*, *χuopotać śe* w 701, 707, 712, 716, 717, 719, 721, 728–730, 734, 735, 738. W obu wypadkach zasięgi wyrazów z rozpodobnionymi grupami, w których *k* wymieniło się z χ , są mniejsze od podanych w Kiel (por. mapy 309, 312, 484).

Ciekawą formą jest postać wyrazu *kciuk* ze zredukowaną nagłosową spółgłoską. Gwarowy odpowiednik – *ćuk* zapisano w 706, 710, 711, 733. Zanotowana w punkcie 739 postać *χćuk* świadczy, że jest to zjawisko związane ze słabą artykulacją spółgłoski χ , która pierwotnie zastępowała nagłosowe *k* na wzór *χto*, *χtury*.

3.2.20. Zmiany w zakresie występowania *k*, χ w nagłosie i śródgłosie wyrazów

Małopolska tendencja do zmiany $\chi \geq k$ uwidoczniła się również w wyrazach, w których głoska χ znalazła się w śródgłosie lub nagłosie, przed lub między samogłoskami. Przykłady takich realizacji są nieliczne, por. np. *komunt* 'chomąto' 708, *kumonto* 730, *kumoto* 739. W *rekotać*, *rekoce* 'rechoce' 701, głoska $-k-$ jest kontynuantem dawnego $-g-$ (por. StI, s. 5), a nie wynikiem fonetycznej zmiany χ . W wyrazie pochodzenia niemieckiego: *kierchów* (z niem. Kirchoff), używanym u nas na określenie cmentarza żydowskiego, dochodzi do wymiany $-\chi- \geq -k-$, która może być również spowodowana procesem asymilacji na odległość. Postać *kerkut* lub *kėrkuf*

występuje na całym badanym obszarze, poza skrawkiem północno-zachodnim w okolicach Łodzi i Skierniewic, gdzie wyraz ten przyjął postać *kirχol*, *kerχol*.

W gwarach opoczyńskich spotyka się hiperpoprawne zastępowanie głós *k* przez *χ* w pozycji śródgłosowej lub nagłosowej przed samogłoską. Na zwartym obszarze, do którego należą punkty 728, 729, 733, 734, 738, zapisano postaci *χyznać* 'kielznać' 728, *χeznać* 729, *χyznać* 733, *χeuznoć* 734, 738. Zasięg ich, w porównaniu z danymi zilustrowanymi w Kiel, mapa 285, zmniejszył się nieznacznie. Inne przykłady tego typu wymiany są rozproszone. Należą do nich: *χastrować* 'kastrować' 730; *puχy* 'póki' 712, 717, 721, 735 oraz *paznoχeć* 'paznokieć' 706, 715, 724, 725, 728, 730, 739, gdzie *χ* zastąpiło fonetyczne *k*, znajdujące się w miejscu etymologicznego *g* (BSI, s. 400).

Analogią do imienia *Chrustus* należy tłumaczyć szerzenie się, notowanych według Kiel, mapa 307, w pkt AGP 707 i 738, postaci *zaxrystyjo* 701, *zaxrystja* 707, 708, 710, 716, *zoχrystja* 717, *zaxrestyjo* 719, *zaxrystyja* 724, *zoχrystyjo* 734, 735, *zaxrystyja* 739. Pierwotna forma *zakrystja* utrzymuje się w 702, 703, *zakrystjo* w 706, 711, 726, *zokrystjo* 712, 720, 721, 725, 728, 737, *zakrestja* 715, *zokrystyjo* 729, 730, 733, *zakrystyja* 738.

3.2.21. Udźwięcznienie i ubezdźwięcznienie międzywyrazowe

Uważana przez K. Nitscha za ważną dla ugrupowania dialektów polskich izoglosa tzw. fonetyki międzywyrazowej, dzieląca Polskę na teren udźwięczniający i ubezdźwięczniający, biegnie przez badany teren. Wykreślona w monografii K. Nitscha, poświęconej temu zjawisku (NitP), przebiega na omawianym obszarze na wschód od Skierniewic, a następnie między Rawą Mazowiecką a Grójcem, Opoczmem a Radomiem, Kielcami a Opatowem (NitP, mapa). Późniejsze badania, prowadzone przez K. Dejnę na Kielecczyźnie, uściśliły te dane. Wykreślona na podstawie Kiel izoglosa zjawiska biegnie od Skierniewic w kierunku Iłży (Dejł, mapa 6).

Współczesny materiał, pochodzący z gwar opoczyńskich i sąsiednich, nie wnosi dużych zmian. Obserwuje się szerzenie z Mazowsza ubezdźwięczniającego typu wymowy. Uwidaczniają to niekonsekwentne zapisy pochodzące z 706: *brat matki*, *brat ojca* obok *laz rośne*, *sad rośne*, itp; 711: *pińć lat*, *upić mi χlyp* obok *laz rośne*, *navlyz mi iigue*; 715: *pińć lat* obok *brad matki*, *suuz mi ożex*; 730: *pińć lot*, *uupiec mi χlep* obok *brad ojca*, *iaq ras*; 735: *las rośne*, *naś uogrut* obok *iaq ros*, *sod rośne* oraz występowanie w 721 ubezdźwięczniającej wymowy w miejscu dawnej udźwięczniającej. Do różnic wobec

starszych danych należy również poświadczona aktualnie realizacja typu *sad_rosńe* w 726, gdzie dawniej notowano przykłady wymowy północnopolskiej (mapa 31). Zaobserwowane wahania udźwięczniającej i ubezdźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej na granicy wyrazów, dotyczą gwar położonych w pobliżu izoglosy zjawiska. Jest to zrozumiałe w sytuacji zetknięcia się dwu różnych typów wymowy.

Prawa fonetyki międzywyrazowej obowiązują również w 1. i 2. sg. praet. przed końcówkami ruchomymi *-em*, *-eś* (powstałymi z dawniej odrębnych wyrazów) oraz przed końcówką 1. pl. rozkaznika *-my* i końcową częścią końcówki 1. pl. praet. *-śmy* ($\leq$ *jesmь). Proces udźwięcznienia spółgłoski przed samogłoską lub półotwartą w tych formacjach zachodzi aktualnie z mniejszą konsekwencją. Dokładne omówienie tego zagadnienia z podaniem zasięgów geograficznych jest trudne, z uwagi na niejednorodny materiał, pochodzący z eksplorowanych gwar, w którym wielokrotnie zdarzają się zapisy różnych struktur morfologicznych, np. *biłimy* i *biłizva*, *zešekuem* i *zešigem*, *zašešmy* i *zašežva*.

W wyznaczonym w Dejl, mapa 6, zasięgu występowania dźwięcznej spółgłoski przed *-my* w 1. pl. praet. i imperat., którego zachodnia granica zgadza się z izoglosą fonetyki udźwięczniającej, dotyczącej połączeń dwu wyrazów, wiele gwar charakteryzuje niekonsekwencja występowania wymowy udźwięczniającej. Tak jest w 701: *biłizmy*, *nařizmy*, ale *zašešmy*; 706, 715: *nařizmy*, *zmokliřmy*, ale *zašešmy*; 711: *rubmy*, *šeřmy*, *zaviřmy*, ale *řicmy*, *nařismy*, *pořiřmy*; 719: *řizmy*, *neřliřmy*, *neřmy*, ale *nařismy*, *zašešmy*; 733: *nařizmy* ale *biłiřmy*, *zašešmy*. Poza wyznaczoną w Dejl, mapa 6, granicą tego zjawiska znajduje się pkt 726, gdzie zapisano formę 1. pl. imperat. *řizmy*, *nařizmy*, ale 1. pl. praet. *biłiřmy*, *neřliřmy*, *zašešmy*, *zmokliřmy* (mapa 31).

Podobnie nieregularnie występują przykłady udźwięczniania spółgłoski przed *-em* w 1. sg. praet. Na omawianym obszarze, północno-wschodnią izoglosę udźwięcznienia, K. Nitsch wyznaczył na wschód od Skierniewic, następnie między Rawą Mazowiecką a Grójcem w kierunku Kozienic (NitP, mapa). Późniejsze badania przesunęły ją na wschód i południe (por. Dejl, mapa 6) tak, że w gwarach będących przedmiotem opisu zjawisko to nie objęło naszych punktów 708, 712, 717. Aktualne dane wnoszą do tego obrazu pewne zmiany. Najdalej na północnym wschodzie formy *zešigem*, *zmogym* wystąpiły w 707, 712, 717, a więc poza granicą wyznaczoną w Dejl (mapa 31). Jednocześnie wewnątrz terenu objętego tą cechą, brak poświadczenia tego typu form w 738.

Różnice w zasięgach przykładów udźwięcznienia spółgłoski, zarówno na granicy dwu wyrazów, jak i w formach czasowników, w stosunku do starszych danych są niewątpliwie wynikiem cofania się tego zjawiska, spowodowanego wpływem mazowieckim oraz oddziaływaniem języka ogólnopolskiego.

narodowego, głównie normy ortograficznej, upowszechnianej w szkole. Nie bez znaczenia dla wychwyconych zmian pozostaje również dotarcie do innych informatorów, czego dowodem jest choćby współczesne wydobywanie punkcie 726 przykładów udźwięcznienia międzywyrazowego.

3.2.22. Asymilacja i uproszczenie grup *stř*, *tř*, *zdř*, *dř*

Badany obszar leży na terenie, gdzie dochodzi do daleko posuniętej asymilacji grup *tř*, *dř*, *stř*, *zdř* (MAGP, mapy 327–374), która w konsekwencji może prowadzić do spłynięcia się komponentów odpowiednio w *č*, *ž*, *šč*, *žž*. Zapisy realizacji tych grup nie są jednolite we wszystkich eksplorowanych gwarach. Wynik ich upodobnienia i ewentualnych uproszczeń zależy od staranności i tempa wymowy informatorów.

W większości punktów zetknięto się ze znaną z języka ogólnopolskiego wymową tych grup jako *tš*, *dž*, *stš*, *zdž* lub zasymilowaną pod względem miejsca artykulacji postacią *čš*, *žž*, *žžž*, *ščš*. Do uproszczenia i spłynięcia się grup *tř* ≥ *č*, *dř* ≥ *ž*, *stř* ≥ *šč*, *zdř* ≥ *žž* doszło w mniejszym zakresie, przede wszystkim w południowo-zachodniej części omawianego obszaru.

Najbardziej skłonną do daleko posuniętych uproszczeń jest w gwarach opoczyńskich i sąsiednich grupa *stř*. Jako *šč* zapisano ją w wyrazach **oščę* 706, 710, 726, 730, 738, *oščę* 720; *šoščęneć* 703, 711, 719, 720, 729, 739, *šoščunek*, *šoščýneć* 716, 724, *šeščýneć* 733, *šoščýneć* 737, *šoščýnić* 738; *ščaya* 'strzała' 724, 737; *ščęxa* 724, 726, 728, 729, 733, 737, 738; *ščýloc* 706, 711, 719, *ščelać* 710, 720, 724, 726, 733, 737, 738, *ščýlać* 728, 729; *ščýc se* 706, *ščes se* 'strzeż się' 728, 729, 738, *ščec se* 733, *vyščegej se* 737, w większości punktów, poza północno-wschodnim wycinkiem.

Wśród przykładów z kontynuantem grupy *tř* na uwagę zasługują realizacje wyrazów *trzcina* i *trzpionek* 'drucik w sprząnce'. Występujące w nich nagłosowe *tř*- prawie na całym obszarze spłynęło się w *č*-, które z kolei pod wpływem następującej po niej spółgłoski miękkiej zostało w wielu gwarach spalatalizowane *č*- (≤ *tř*-) ≥ *č*-. Obok sporadycznych form: *tščina* 708, 712, 717, 721, 726, 735; *tšpionek* 702, 708, 717, 721, 735, charakteryzujących wschodnią część omawianych gwar, słyszy się *čćina* 706, 710, 719, 720, 724, 728, 737; *čpionek*, *čpiń* 707, 711, 716, 719, 728, przede wszystkim w części zachodniej oraz *čćina* 701, 702, 703, 707, 715, 716, 725, 730, 733, 734, 738, 739; *čpiń* 701, 725, 734, 739 w pozostałych gwarach. W punktach 706, 715, 729, 730, 733, 738, poprzez skojarzenie semantyczne do *spinać*, wyraz *trzpionek* przyjął postać *špiń*, *špinok*. Inne przykłady uproszczenia grupy *tř* do *č*: *čeviki* 706, 729; *čežvy* 710; *čečef* 706, 710, 711, 719; *čymać* 710; *čysta* 'trzysta' 719 zapisano w kilku wsiach, w okolicach Skierniewic, Łodzi i Piotrkowa Trybunalskiego.

Nagłosowa grupa *dř-* w wyrazie *drzwi* uległa na całym obszarze uproszczeniu do *ž-* a następnie w większości gwar: 701–703, 710, 711, 712, 715–717, 721, 724–726, 728, 733–735 palatalizacji do *ž-*. W formie *žvički* miękkie *ž-* ($\leq \text{ž} \leq \text{dř}$) pojawiło się w 701, 702, 706, 710–712, 716, 717, 719–721, 724, 725, 728, 733, 735. Nagłosowa grupa *dr-*, kontynuująca dawną postać *dř-*, w wyrazach *drażnić* i *drewniana* przyjęła niekonsekwentnie postać *dž-*, *žž-* lub nawet *ž-* w punktach, leżących przede wszystkim we wschodniej części omawianego zespołu gwar: *džażnić* 711, 724, 725, *džoźnić* 712, 716, 717, 721, 726, 730, 735, *žžoźnić* 701, 729, *žžaźnić* 707; *dževana* 708, 726, *dževano* 716, 721, 725, 735, *dževana* 739, *dževnana* 730, *žževana* 738, *ževiana* 703, *ževano* 711, 720, *ževnana* 733. W innych wyrazach uproszczenie grupy *dř* $\geq \text{ž}$ jest sporadyczne: *žazga* 706, *možef* 716, 729.

Uproszczoną grupę *žž* ($\leq \text{zdř}$) zapisano tylko w wyrazie *nožža*, we wsiach, położonych w południowo-zachodniej części badanego obszaru, w punktach: 719, 720, 724, 728, 733, 737, 738 oraz na północy w 703 i 706.

Porównując przedstawione wyżej zasięgi realizacji grup *tr*, *dř*, *stř*, *zdř* z danymi przedstawionymi w MAGP, mapy 372–374, można wnioskować, że zasymilowana i uproszczona wymowa tych grup ma charakter ekspansywny. Jest to jednak stwierdzenie nieprecyzyjne, gdyż rezultaty tego zjawiska zależą m. in. od staranności wymowy informatorów, co stanowi przyczynę nie zawsze konsekwentnych zapisów realizacji poszczególnych grup.

3.2.23. Asymilacja i uproszczenie grup *rst*, *rsk*, *ršt*, *ršč*, *rz*, *rž*, *rśc*

Na południowo-zachodnim obszarze polskiego terytorium językowego, przez fazy pośrednie, dochodzi częściej niż gdzie indziej do daleko posuniętej asymilacji i uproszczenia w obrębie grup spółgłoskowych *rst*, *rsk*, *ršt*, *ršč*, *rz*, *rž*, *rśc*, polegającego na spłynięciu się spółotwartego *r* ze szczelinowymi *s*, *š* lub *z*, *ž* w *ř* (DejDial, s. 137). W gwarach poddanych eksploracji zanotowano różne realizacje tych grup.

Grupa *-rst-* najczęściej wymawiana jest w nich jako *-št-*. Najlepiej postać ta zachowuje się w wyrazie *nopašek* 'naparstek' w punktach: 701, 711, 712, 715–717, 721, 724, 728–730, 734, 735, 737, 738 i *napašek* 708, sięgając do Piotrkowa Trybunalskiego, Skierniewic, Grójca. W punktach 706 i 710 zanotowano postaci *nopastek* 706 i *napastek* 710, w których doszło do uproszczenia grupy *-rst-* $\geq$ *-st-*, natomiast w pozostałych – ogólnopolską realizację tej grupy.

W wyrazie *goštka* 'garstka' *-št-* ($\leq$ *-rst-*) wystąpiło we wszystkich punktach, w których tę deminutywną postać wyrazu *garść* zapisano, tzn. w 701, 708, 712, 715, 717, 721, 724–726, 728, 729, 733, 735, 737, 738. Zwarty obszar występowania wyrazu *vašta* 'warstwa' ograniczył się do

południowo-zachodniej części badanych gwar, por. punkty: 719, 724, 728–730, 733, 734, 737. O jego szerszym zasięgu w przeszłości (por. Kiel, mapę 372; MAGP mapę 74; Maz, mapę 496) świadczą zapisy z dwu wsi, położonych na północnym krańcu omawianego terenu – 701, 703: *vašta*.

Na terenie objętym badaniami, MAGP, mapa 381 rejestruje w okolicach Opoczna, Radomska i Tomaszowa Mazowieckiego rezultaty asymilacji grupy *-rst-* $\geq$ *-št-* i *-rsk-* $\geq$ *-šk-* w takich wyrazach, jak: *gospodaštfo*, *stolaški*. Aktualne dane potwierdzają na omawianym obszarze asymilację w tych grupach w wyrazie: *gospodaštfo* w 730, *gospodaški* 711, *lekaštfo* 719.

Różne są realizacje grup *ršč*, *ršt*, które najczęściej przybierają postaci:

- *rsc*, *rst*, np. *zmarscka*, *zmorstka*, *varstat*,
- *rš*, *ršt*, np. *barš*, *zmarštka*,
- *š*, *šč*, *št*, np. *baš*, *bošč* (lub *bosc*), *zmoštka*, *zmaščka*, *vaštat*.

Trudno jest mówić o zwartym obszarze występowania którejkolwiek z nich. W wyrazie *barszcz* grupa *-ršč* przyjmuje postaci *-rš*, *-š*, *-šč* lub *-sc*, *-rsc*, por. *borš* 702, *barš* 716, 725, 726, 730, 733; *boš* 729, 734, 737; *bošč* 702, 728, *bašč* 708; *bošč* 701, 712, 715, 717, 721, 735, *bosc* 706, 710, 711, 719, 720, 724; *barsc* 703, *bårsc* 738, 739. Różnie realizowana grupa *-ršč-* w gwarowych odpowiednikach: *zmaštka*, *zmaščka*, *zmaščka* została zanotowana przede wszystkim we wschodniej części omawianego obszaru, por.: *zmaščka* 708, *zmoščka* 712, 717, 721, 734, 735, *zmaštka* 725, *smoščka* 729. Zapisanie w 701, 715 uproszczonej postaci *zmoštka* świadczy o jej dawniej szerszym zasięgu występowania (por. Kiel, mapę 793 i Maz, mapę 496). W pozostałych gwarach zanotowano: *zmarscka* 702, 703, *zmorscki* 706, 707, 720, *smorscki* 724, 737, *zmårski* 739; *zmarstki* 711, *zmorstki* 716; *smorcki* 719, 728; *smarski* 738 oraz *zmarštki* 726 i *smorštki* 733, gdzie grupa *-ršt-* i *-rš-* wydaje się być przejściową wobec *-ršč-* i *-š-*. Wyraz *warsztat*, na określenie warsztatu tkackiego, wystąpił w gwarach na wschód od linii: Główno – Tomaszów Mazowiecki – Opoczno – Końskie – Kielce. Grupa *-ršt-* wymawiana jest w tym wyrazie jako *-št-*, por. *vaštat* w punktach: 707, 711, 712, 715–717, 730, 735 oraz *vastat* w 706, gdzie grupa ta uzyskała postać zmazurzoną. Ogólnopolską postać – *varštat* zapisano jedynie w 726, co jest związane z wpływem języka literackiego (por. Kiel, mapę 774). W punktach 702, 703, 708, 720, 721, 725, 739 zachowuje się zmazurzona forma grupy *-ršt-*: *varstat*.

Zmiany w grupach *rz*, *rž* egzemplifikują w zebranych materiale wyrazy: *dzierżak*, *dzierżawa*, *oskarżyciel*, *zmarzłak*. W wyrazie *zmarzłak* grupa *-rz-* wymawiana jest w większości gwar jako *r-z*, por. *zmarzłak* 707, 708, *zmarzłok* 710, 712, 725, *zmarzłux* 711, 715, 716, 717, 721, 724, 726, 734, 738, *zmarzłåk* 739. W punktach 701, 729 i 730 zarejestrowano spłynięcie się *-rz-* $\geq$ *-ž-* w *zmažłok* 701, 730, *zmažłux* 729, natomiast w 702, 703, 728 zapisano postać *zmarzłux*, w 706, 735: *zmarzłok*; 720: *zmarzłak*; 737:

smarżlux. Palatalność spółgłoski *ż* w grupie *-rż-* jest prawdopodobnie wynikiem upodobnienia pod względem miękkości w grupie *-rżl-*, jaka występuje w formacjach czasownikowych typu *zmarżli*, następnie przeniesiona na utworzony od nich rzeczownik.

Na całym omawianym terenie wyrazy *dzierżak*, *dzierżawa*, *oskarżyciel*, wymawiane są ze zmazurzoną postacią *-rz-* $\leq$ *-rż-*: *żerzok* 701, 716, 720, 725, 726, 729, 730, 734, 738, *żirzok* 703, 706, 711, 712, 715, 717, 721, 724, 728, 735, 737; *żirzawa* 701, 707, 715, *żirzova* 712, 717, 721, *żerzova* 729, *żerzawa* 730, 733–735, 738; *oskarżyćel* 701, 711, 715, 716, 721, 724, 726, 729, 730, 734, 735, *oskarżyćel* 703, 707, 712, 717, 739, *skarzuncy* 719 lub zgodnie z wymową ogólnopolską: *żirżok* 702, 707, 719, *żerżak* 708, *żerżok* 733; *żerżawa* 702, 703, 706, 708, 716, 719, 720, 724, 726, 739, *żirżova* 728, 737; *oskarżyćel* 702, 706, 708, 720, *oskarżyćel* 725, 737, 738. Brak spłynięcia się grupy *-rż-* w *-ż-* na badanym obszarze odnotowuje również MAGP, mapy 378, 380 i Kiel, mapa 122.

Charakterystyczną dla gwar małopolskich i mazowieckich (LeszK, s. 91) realizacją grupy *-rść-* w wyrazie *pierscionek*, *pierscień* jest *-śc-* (por. Kiel, mapa 98; MAGP, mapa 319). Postać ta, jako wyjściowa dla dalszych zmian (LeszK, s. 91), w odróżnieniu od starszych danych zachowuje się dziś sporadycznie w wyrazie *peśconek* w punktach 719, 730, *peścunek* 712, 715, *peścane* 717, 721, 735. Od tego obrazu nieznacznie odbiega repartycja formy *peściń*, którą zanotowano w 717, 719, 721, 729, 734, *peścień* 712, 730. W pobliskim 725 i 726 doszło, zapewne pod wpływem języka ogólnopolskiego, do ustalenia się postaci *-rść-*: *persciń* 729, *perscień* 726.

Grupa *-śc-* ($\leq$ *-ść-* $\leq$ *-rść-*), będąca wynikiem wstecznej asymilacji składników grupy *-ść-* co do miejsca artykulacji, występująca, wg Z. Leszczyńskiego, „częściej na Mazowszu i zasadniczo na terenach ekspansji mazowieckiej” (LeszK, s. 91), por. Maz, mapę 496, pojawiła się nie tylko w północnej części badanego terenu, która z racji położenia geograficznego bardziej narażona jest na wpływ dialektu mazowieckiego (por. *peścień* 701, 706, *peśconek* 706, 707), ale również sporadycznie na południu – zarówno na lewym, jak i prawym brzegu Pilicy: *peśconek* 728, 729, 734. Równie rzadko, uznana za wyjściową dla dalszych zmian, grupa *-ść-* przyjęła postać *ść*, por. *peśconek* 711, 724, *peścyn* 715, 720, *peścień* 724, 733, 735. Jest to rezultat przeciwnego do wyżej omówionego kierunku rozwoju grupy *-ść-*. Doszło tu do postępowego upodobnienia komponentów.

Obok wymienionych różnych przykładów ewolucji grupy *-rść-*, (*-ść-*, *-ść-*, *-ść-*) w wyrazach *pierscień*, *pierscionek*, w gwarach opoczyńskich i sąsiednich zaobserwowano występowanie jej ogólnopolskiej postaci: *perscunek* 702, 708, 710, 726, *pierscane* 703, *perscunek* 716, 720, 738, 739, *perscane* 725; *perscień* 702, 738, 739, *persciń* 703, 707, *persciń* 708, 711, 716, 737, będącej wynikiem integracji gwar z językiem literackim.

3.2.24. Asymilacja głosek na odległość

W wyniku upodobnienia głosek nie sąsiadujących ze sobą, w miejscu ogólnopolskiej spółgłoski *j*- pojawia się *l*- w wyrazie *leleń* 'jelen'. Postać ta występowała, według Kiel, mapa 328, we wszystkich omawianych gwarach. Obecnie jej zasięg ogranicza się do południowej części badanego zespołu gwar. Postać *leliń* zanotowano przede wszystkim na prawym brzegu Pilicy w 717, 725, 726, 730, 734, *leleń* 720, 738, *lelyń* 724, 729, 733 oraz w dwu punktach lewobrzeżnych: 728, 737: *leliń*.

Do podobnej asymilacji doszło w wyrazie *jelita*, gdzie nagłosowe *j*- zostało zastąpione przez *l*-. Formę *lelita* zapisano w kilku punktach położonych w centralnej części badanego obszaru: 711, 715, 720, 725, 729, 734, 739. Aktualne różnicowanie leksykalne (*flaki*, *kiszki*, *jelita*) oraz brak danych o zasięgu postaci *lelita* w starszych źródłach, dotyczących badanego terenu, nie pozwalają dokładnie określić terenu występowania zasymilowanej formy.

Innymi przykładami upodobnienia głosek na odległość są gwarowe odpowiedniki: *arkuśerka* 'akuszerka' 701–703, 710, 712, 716, 720, 726 oraz *syuńecnik* 'słonecznik' 701, 715, 721, *syuńecnik* 703.

Asymilacją na odległość należy również tłumaczyć wystąpienie zwartej głoski *-t* w miejscu szczelinowego *-f* w wygłosie wyrazu *kerkut* (z niem. Kirchhoff – 'cementarz', SiN, s. 80). Forma ta jest rozpowszechniona we wschodniej części omawianych gwar, por. *kerkut* 703, *kerkut* 707, 708, 712, 715–717, 720, 721, 725, 726, 730, 735, 737, 739, co potwierdza również Kiel, mapa 475.

3.2.25. Rozwój stp. grup *śř*, *źř*

Powstałe albo wskutek metatezy w psł. grupie **tert*, albo w wyniku wypadnięcia *jeru* (miękkiego lub twardego) z grupy *s(z) + ʲ(ʳ) + r* przed samogłoską przednią, prasłowiańskie grupy spółgłoskowe **śř*, **źř* różnie rozwijały się w poszczególnych dialektach. W Małopolsce kontynuantami stp. grup *śř*, *źř* ($\leq \text{śř}$, $\text{źř} \leq \text{*śř}$, *źř) są na południu: *śr*- w wyrazie *środa*, *śr*- || *sr*- w wyrazie *srebro*, *źr*- w *żrenica*. W *ujrzyć* i pochodnych mamy kontynuanty: *-źr*-, *-źrz*- || *-jźr*-, *-jźrz*-, *-jzr*- (Śmiech, s. 145). Na północy obszaru formowania się dialektu małopolskiego oraz na przyległym terenie pogranicza mazowieckiego stykamy się z metatezą grup *śr*, *źr* na *rś*, *rź*, spowodowaną tendencją przeciwstawiającą się asymilacji w obrębie tych grup. Według K. Dejny przestawka ta dokonywała się już od XVI w., po dysymilacji *śř*, *źř* na *śr*, *źr* (DejDial, s. 140).

W Wielkopolsce najdłużej utrzymywały się grupy *śř*, *źř*, które w wyniku upodobnienia lub ściągnięcia mogły osiągnąć postaci *šš*, *žž*, *š*, *ž*. Rezultaty

tych procesów, wg DejDial, mapa 20, występują m. in. w gwarach łączyczko-sieradzkich, graniczących z badanym terenem.

W gwarach objętych eksploracją, do asymilacji i uproszczenia grupy $\dot{z}\dot{z}$ ($\leq \dot{z}\dot{r}$) $\geq \dot{z}\dot{z} \geq \dot{z}$ doszło w wyrazie *żudyo* 'źródło' w punkcie 716 (por. Kiel, mapę 338) oraz w wyrazie *ożydle*, *ożyndle* 'oźredle', który wystąpił w punktach 701, 719, *użyndle*, *użydle* 712, 724, 728, *ożydle* 717, 721.

W gwarach 725 i 730, gdzie dawniej rejestrowano postaci z przestawką *źr* na *rż* (Kiel, mapa 352) oraz w 719 pojawiły się zapisy typu *dożżec*, *użżec*, *pśeżżec*, w których grupa -*żż*- jest wynikiem asymilacji -*źr*- $\geq$ -*żż*- $\geq$ -*żż*- i może świadczyć o wpływie gwar sieradzkich (por. MŚWP, cz. 1, mapę 123).

Przykłady zmetatezowanych grup *rś*, *rż* $\leq$ *śr*, *źr*, powstałych w rezultacie tendencji przeciwstawnej do asymilacji i uproszczeń na obszarze północnej Małopolski i przyległych terenów mazowieckich (DejDial, s. 141; Zdun, s. 96), pojawiły się w mniejszych zasięgach niż przedstawiają to starsze źródła (DejI, mapa 20; DejM, s. 277; MAGP, mapy 39-43). Grupa *rż*- ($\leq \dot{z}\dot{r}$ -) w wyrazie *rżebie* 'żrebie' i pochodnych oraz *rzeńica* nie wystąpiła w żadnym z eksplorowanych punktów. W gwarach opoczyńskich i do nich przyległych używa się dziś ogólnopolskich postaci tych wyrazów (por. DejI, mapa 20). Zmetatezowaną postać grupy *rż* $\leq$ *źr* zanotowano w wyrazie *rżudyo* 734, 739 i *urzędle* 734, 735 we wsiach położonych na południowo-wschodnim krańcu badanego obszaru, co w dużym stopniu zawęży zasięg ich występowania w porównaniu ze starszymi danymi, według których wymowa typu *rżudyo*, *orzędle* sięgała na północy Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Szydłowca i Ilży (DejI, mapa 20), por. MŚWP, cz. 1, mapa 123.

Lepiej, przestawka w grupie kontynuującej *źr, zachowuje się obecnie w innych wyrazach, przede wszystkim w formach czasownikowych: *dorzić*, *urzić* 712, 717, 721, 729, 733-735, 737-739 i w *nedorząuy* 719, 729, 739.

Metateza grupy *śr* na *rś* wystąpiła aktualnie w wyrazach: *orśudek* 716, 729, 737-739; *rśoda* 729, 730, 734, 739; *rśodek* 725, 734, *rśotkovy* 737; *versédni* 'średni' 716, 726 i *rśedni* 734 (mapa 32). Zmetatezowane postaci grup *rś*, *rż* $\leq$ *śr*, *źr* są obecnie, niejednokrotnie nawet przez najstarsze pokolenie, traktowane jako niepoprawne i dlatego bywają często zastępowane przez ich ogólnopolskie odpowiedniki. Obecny stan zachowania tej, znaczącej dla dialektu północnomałopolskiego cechy, świadczyć może o jej cofaniu się i zastępowaniu przez normę polszczyzny literackiej.

W wyrazach *środa*, *środek*, *środkowy*, w których nagłosowa grupa *śr* występuje przed tylną samogłoską *o*, doszło w części badanych gwar do jej dysymilatywnego rozbicia przez wtórne wstawienie samogłoski *i*. Postaci *śiroda*, *śirodek*, *śirotkovy*, charakteryzują zachodnią część omawianego obszaru po linię Skierniewice – Rawa Mazowiecka – Opoczno – Końskie (mapa 32), gdzie zapisano: *śiroda* 701, 706, 710, 711, 719, 720, 724, 728; *śirodek* 706, 710, 711, 720, 728, 729; *śirotkovy* 711, 715, 719, 720. Wy-

stępowanie rozpodobnionej grupy *sir-* $\leq$ *śr-* ma związek z tendencją, znaną gwarom małopolskim i mazowieckim, do unikania grup spółgłoskowych m. in. w *vater* czy *syroka* (DejDial, s. 142), por. MŚWP, cz. I, mapę 123.

3.2.26. Dysymilacja

Dysymilacją (inaczej rozpodobnieniem) nazywany jest proces językowy polegający „na powiększeniu różnicy fonetycznej między dwoma głoskami, bezpośrednio lub pośrednio sąsiadującymi w wyrazie” (EWJ, s. 77). Jego zasadniczą przyczyną jest zapobieżenie nadmiernej, prowadzącej często do daleko posuniętych uproszczeń, asymilacji głosek w grupach spółgłoskowych. Zjawisko to dokonuje się albo przez zmianę właściwości artykulacyjnej jednego z komponentów, albo w wyniku rozsunięcia grupy spółgłoskowej i wstawienia dodatkowej głoski.

Do rozpodobnień dochodzi najczęściej w grupach tzw. geminat, czyli dwóch identycznych pod względem cech artykulacyjnych głosek. Geograficzne rozmieszczenie w gwarach opoczyńskich zdysymilowanej grupy *-ss-* na *-sc-* w małopolskich realizacjach wyrazów *bosco*, *do lasca*, *wiści* zostało omówione w rozdziale 3.2.7. W tym miejscu zajmę się innymi grupami tego typu: *-kk-* i *-śś-*.

Ogólnopolski przymiotnik *lekke* wymawiany jest powszechnie w badanych gwarach ze zdysymilowaną pod względem miejsca artykulacji grupą *-kk-* na *-tk-*. Jedyny przykład zgodny z normą literacką zapisany został w Rudzie koło Skierniewic – pkt 702. W 717 obok postaci *letke* wystąpiła forma z uproszczoną grupą *-kk-*: *leki*.

Podobne zjawisko zdysymilowania grupy lub redukcji *k* w *-kk-* pojawiło się w gwarowym odpowiedniku przymiotnika *miękki*. Postać *meŋki* wystąpiła w 702, 706, *miŋk'e* 703, *miŋke* 711, 717, 725, 733, 738. Zapisy te są nowością na badanym obszarze, gdyż, wg Kiel, mapa 209 i MAGP, mapa 308, teren ten charakteryzowała w przeszłości rozpodobniona artykulacja grupy *-kk-* na *-tk-* w tym wyrazie. Starszy stan został potwierdzony w pozostałych gwarach: *mintke* 701, 715, 719, 721, 726, 728, 737, 738, *mientka* 707, *mentke* 708, 710, 712, 716, 720, 724, 729, 730, 739, *metke* 734, 738.

W odniesieniu do grupy *-śś-*, powstałej w wyniku upodobnienia w comparat. Przymiotników *duuśśy*, *drośśy*, dochodzi w badanych gwarach do zastąpienia pierwszego ze szczelinowych komponentów przez zwartą spółgłoskę *k*. Zasięg występowania przykładów *duukśy*, *drokśy*, *duuksy*, *droksy* ma charakter wyrazowy. Postać *duuksy* zapisano w gwarach położonych na pograniczu z Sieradzkim (706, 719, 724, 728, 737), gdzie postać ta, wg KamG, s. 87; StI, mapa 8; MAGP, mapa 382, była w przeszłości dominująca. Jej występowanie w zachodniej części omawianych gwar rejestruje również Kiel,

mapa 330. W odniesieniu do repartycji postaci *droksy* 'droższy', jedyny przykład takiej realizacji pochodzi z 711, co potwierdza również MAGP, mapa 218. W tym punkcie zapisano również formę *duujsy* 'dłuższy'. W pozostałych gwarach w wyrazie *droższy* zachowuje się grupa -šš- lub jej zmazurzony odpowiednik -ss-.

Do podobnej dysymilacji w obrębie grupy dwu szczelinowych dochodzi w formie *l'iksy* 'lichszy', która wystąpiła w 710, 711, 720, 724, 729, 733, 737, 738, *l'ikšy* 728 (zob. 3.2.19, s. 84).

W wyrazach *świadczyć*, *zaświadczenie* w większości eksplorowanych gwar doszło w grupie -dč- ≥ -tč- do przejścia *t* w *r*. Przyczyną tej zmiany jest przeciwstawienie się daleko idącemu uproszczeniu artykulacyjnemu, które mogłoby doprowadzić do zaniku *t* w grupie. „Poczucie pierwotnej grupy spółgłoskowej w wyrazie [powoduje, że] pierwsza zwarta spółgłoska *t* zostaje utrzymana [...] jako momentalne zderzenie brzegu języka z alweolami” (KonG, s. 21), co prowadzi do jej udźwięcznienia i przejścia w *r*. Wyrazy *śf'arčyc*, *zośf'arčenje*, które, wg Kiel, mapa 275, Łoś, s. 167, były w badanych gwarach powszechne, obecnie również wystąpiły na całym omawianym obszarze, ale w sposób rozproszony. Ich zapisy pochodzą z punktów 701: *zaśf'arcyńe*; 703: *zaśf'iarčenje*; 710, 734: *zaśf'orčenje*; 712, 717, 721: *zaśf'orcynę*; 715, 716, 725, 730: *zaśf'arcyńe*; 733: *zaśf'arcyńe*; 735: *zaśf'orceńe*.

Na całym badanym obszarze dochodzi do dysymilacji w grupach *dl*, *dl*, występujących w formach *mdły*, *mdli*, *zemdlec*. W wyniku rozpodobnienia przyjmują one postaci: *mgųy* 701, 703, 706, 707, 710–712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730, 733–735, 738, 739; *mgli* 701–703, 706, 707, 710–712, 716, 717, 721, 724, 728, 733–735, 737–739; *zymglić* 701, 707, 724, 737, *zemgleć*, *zemglić* 702, 703, 707, 708, 710–712, 715, 717, 719–721, 725, 728–730, 733–735, 738.

W gwarowym odpowiedniku wyrazu *trzeźwy*: *kšežvy* zaobserwowano dysymilatywne przejście grupy *tř-* w *kř-* w trzech punktach: 701, 702, 706, leżących w północno-zachodniej części badanego obszaru, w okolicach Skierniewic. *Atlas gwar mazowieckich* (Maz, mapa 488) rejestruje tę formę na większym terenie w południowo-zachodniej części Mazowsza, bo aż po Tomaszów Mazowiecki, Rawę Mazowiecką i Grójec, natomiast Kiel, mapa 332 w północnej części Kielecczyny nie notuje jej wcale.

Do dysymilacji doszło również w grupie dwu spółgłosek – szczelinowej i zwartoszczelinowej -sc- (≤ -sč-) w wyrazach *rozczapierzony*, *rozczapierzyl*. Druga z głosek, wchodząca w skład tej grupy, została zastąpiona przez zwartą głoskę *t*, co powiększyło między nimi różnicę artykulacyjną. Formę *rostaپیژy* i pochodne od niej zapisano w 707 oraz w gwarach na południe od Opoczna: *rostoپezuny* 725, *rostoپیژuny* 728, 733, *ųostoپezony* 729, *rostoپezy* 730, *rostoپezune* 738.

Sporadycznie, w nagłosowej grupie *sv-* $\geq$ *sf-* wyrazu *sworzeń*, doszło do jej rozpodobnienia poprzez wstawienie wtórnego, zwartego *t*. Postać *stfożeń* wystąpiła w 717, 738, *stfożyń* 719, 726, 730. Podobne realizacje rejestruje MAGP, mapa 83 na terenie Małopolski, Wielkopolski i Śląska.

Do znanych nie tylko gwarom opoczyńskim należą przykłady rozpodobnień na odległość. Według MAGP, mapa 43 i Kiel, mapa 366, wszystkie eksplorowane punkty leżą na obszarze występowania wyrazów *šrebuo*, *ze šrebuo*, gdzie druga głoska *r* została zastąpiona przez inną spółgłoskę spółotwartą *u* ($\leq$ *l*) o odmiennym dla *r* miejscu artykulacji. Aktualne dane świadczą o coraz częstszym pojawianiu się w miejscu dawnych gwarowych postaci tego wyrazu ich odpowiedników ogólnopolskich. Formę: *ze srebra* zapisano w 708, 711, 716, 726, 739, *ze šrebra* 710, *ze srybra* 720. Również niekonsekwentnie doszło do tego typu rozpodobnienia w wyrazie *muloš* 701, 711, 712, 716, 717, 721, 724, 728, 733–735, 737, *mulaš* 703, 706, 715, 725, 726, *mulāš* 739, *m'uloš* 729. Jego literacką postać – *muraš* zanotowano w 702, 707, 708, 710, 719, 720, 730, 738. Większy zasięg występowania posiada natomiast gwarowy odpowiednik wyrazu *rura*: *ruu*, który nie został zapisany jedynie w 702, 706, 710, 720, 739, gdzie używa się literackiej postaci.

3.2.27. Uproszczenie grup spółgłoskowych

Szybkie tempo i mniejsza staranność mówienia powodują, że często w grupie spółgłoskowej dochodzi do zaniku jednej z głosek. W czasie eksploracji omawianych gwar zetknięto się z przykładami, ilustrującymi wzmożoną tendencję do upraszczania grup spółgłoskowych¹².

Śródgłosowe i nagłosowe *v* zanika w grupach *-rstv-*, *-vst-*, *-rvš-*, *gv-* w wyrazach *varsta* 'warstwa', *stōska* 'wstążka', *peršy* 'pierwszy', *gušć* 'gwóźdź'. W liczebniku *pierwszy* uproszczenie w grupie *-rvš-* (*-rvs-*) dokonało się konsekwentnie, por. *peršy* 701, 716, 719, 720, 729, 730, 734, 735, 739, *peršy* 702, 725, 726, *pirsy* 703, 706, 707, 708, 710–712, 715, 717, 721, 724, 733, 737, co potwierdzają również starsze źródła – Kiel, mapa 234 i MAGP, mapa 503. Wyraz *stōska* 'wstążka', ze zredukowaną nagłosową głoską *v-*, znany jest w gwarach 701, 715, 730, 733, 737, *stūska* w 706, 712, 716, 717, 721, 726, *stuska* w 720, *stoska* w 734, 735 (por. Łoś, s. 168). Postaci z ogólnopolską grupą *fst-* ($\leq$ *vst-*) zapisano w kilku punktach w północno-wschodniej części badanego zespołu gwar, por. *fstōška* 702, 708, *fstōška* 703, *fstūska* 707, 711 oraz w okolicy Piotrkowa Trybunalskiego i Opoczna: *fstōška* 719, 738, *fstōška* 724, 725, 729, *fstūska* 728 (por. Łoś, s. 168).

¹² Część z nich została już zaprezentowana we wcześniejszych rozdziałach przy okazji omawiania innych zagadnień.

Z kolei częsta w omawianych gwarach postać *vašta* 'warstwa' (por. Kiel, mapa 372), ze zredukowaną głoską *v* w grupie *-rstv-*, pojawiła się aktualnie w 701, 703, 729, 733, 734: *vašta*; 716: *varšta*; 717, 726: *varsta*.

Uproszczoną nagłosową grupę *gv-* w wyrazie *guść*, *goźżik* 'gwóźdź, gwoździak' zapisano w punktach: 706, 708, 710, 712, 715, 719, 721, 724, 728, 729, 734, rozrzuconych na całym obszarze. Przedstawienie dokładnej repartycji tej postaci jest niemożliwe ze względu na brak pełnej dokumentacji realizacji wyrazu *gwóźdź*.

Zanikają głoski *d*, *t*, na skutek uproszczenia grup *dl-*, *dɹ-* ($\leq dl-$), *stɹ-* ($\leq stl-$), w wyrazie *guryo* 'gardło', *lo* 'dla', *nie syuc* 'nie stłucz'. Najszerzej egzemplifikowaną jest forma *garɹo*, występująca na większości obszaru, poza punktami 706, 710, 720, 738 oraz 734, 737, gdzie zapisano *garžel*.

Postać przyimka *lo* 'dla' pojawiła się na całym badanym terenie w 701, 706, 710–712, 715, 717, 719, 721, 725, 726, 728, 729, 733, 735, 737, 738, co świadczy o jej pierwotnie szerokim zasięgu.

Charakterystyczną dla procesu uproszczeń jest grupa *stl-* w wyrażeniu *nie stłucz*, która w poszczególnych gwarach podlega różnym przekształceniom. W zależności od staranności wymowy informatora, w omawianych gwarach słyszy się ten wyraz z zachowaną całą grupą lub też z jej uproszczeniem: *nie stuc* 706, 719, 720 lub *nie syuc* 720, 715–717, 721, 734, 735.

Do usunięcia spółgłoski *t* w grupach spółgłoskowych dochodzi również w wyrazach *astma*, *wszystko* i w gen. sg. *costku* 'czosnku'. Postać *asma* została zapisana we wszystkich eksplorowanych gwarach poza punktami: 706, 711, 719 skąd brak danych. Równie często redukowane jest *t* w grupie *-stk-* w wyrazie *wszystko*. Postać *fšysko* występuje na większości obszaru, poza jego częścią południowo-zachodnią, gdzie *-st-* $\geq$ *-č-*, por. *fšyćko* 724, 728, 729, 733, 737, 738. Ogólnopolska realizacja tego wyrazu wystąpiła jedynie w 702, 703, 725, 734; z 711 brak danych.

W gwarowym odpowiedniku gen. sg. rzeczownika *czosnek*: *cosku* 703, 710, 724, 726, *čosku* 706, 720 dochodzi do redukcji *t* w grupie *-stk-*.

Potwierdzona na całym omawianym obszarze w starszych źródłach (Maz, mapa 498; Kiel, mapa 457), znana już w staropolszczyźnie i szeroko reprezentowana w gwarach (por. BŚI, s. 32; SGPPAN), postać czasownika *uyskać* 'błyskać' z uproszczoną nagłosową grupą *bu-* ($\geq u-$), dość dobrze utrzymuje się do dzisiaj. Ogólnopolską postać *buyskać* zapisano jedynie w gwarach 703, 708, gdzie Maz, mapa 497, notuje jej występowanie obok uproszczonej formy oraz w 702, 711, 720, 725, 726.

Również z nielicznymi wyjątkami na całym badanym terenie doszło do redukcji *r* w grupach spółgłoskowych:

-brn- $\geq$ *-bn-* w formach: *šrehny* 701, 729, 730, 733, 734, *šrybny* 710, 717, 735, 737, *srehny* 702, 703, 707, 708, 715, 716, 719, 720, 724–726, 728, 738, 739, *srybny* 712, 721;

-rk $\geq$ -k w formach: *iar*mak 701–703, 706–708, 711, 712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730, 733–735, 737, 739; *sar*vak 701, *šar*vak 720, *šar*vak 725, *šar*vaχ 702, 703, 707, *šar*vaχ 715, 724, 728, 737, 738, *šal*vaχ 716, *sal*vaχ 729, 734, *šel*vaχ 733.

Z innych przykładów uproszczeń grup spółgłoskowych należy przytoczyć postaci: *dre*ṽana 702, 730, *žev*iana 703, *džev*ana 708, 726, *žev*ano 711, 720, *džev*ano 716, 721, 725, 735, *džev*ana 739, *žžev*ana 738, gdzie w grupie -vń- redukcji uległa głoska ń oraz formę *maś*nicka 710, 721, 725, 730, 734, 735, 738, 739, w której do uproszczenia doszło w grupie -śń- $\geq$ -śń-.

3.2.28. Metateza

Zjawisko metatezy, polegające na przestawieniu dwóch głosek bez zmiany ich artykulacji, znane jest w omawianych gwarach¹³. Dotyczy najczęściej spółgłosek, szczególnie półotwartych, na co zwrócili już uwagę m. in. H. Friedrich (FriedKurp, s. 128), H. Ułaszyn (UłS, s. 51–54), H. Zduńska (Zdun, s. 116).

Spośród zebranych przykładów jedynie w wyrazach *jedwab* i *procesja* metateza zaszła między innymi głoskami niż sonorne. Postaci *jed*baf, *ńed*baf, występujące, wg Kiel, mapa 333 i MAGP, mapa 195, w południowo-zachodniej części badanych gwar (por. Łoś, s. 171) aktualnie zostały zapisane w okolicy Tomaszowa Mazowieckiego, por. *ńed*baf 715, oraz na terenie między Opoczmem a Kielcami, por. *jed*baf 725, 729, *jed*bof 730, 734, 737, *jed*baf, *ńed*bof 738. Metateza w *prosecja* 'procesja' 728, *prosecyjo* 701, 733, 734 dokonała się wskutek analogii do innych wyrazów obcych funkcjonujących w gwarach, a zakończonych na -cja, np. *kolacja*. Zapisana w punkcie 707, a według Kiel, mapa 674, występująca dawniej w 711, 716, 717, 720, 725, 726, 735, postać *prosc*(y)ja, świadczy o tym, że częśćka -cja traktowana jest jako sufiks. Uwagę na to zjawisko w gwarach mazowieckich zwróciła H. Zduńska (Zdun, s. 116), przytaczając podobne realizacje, przede wszystkim z południowego Mazowsza.

Inne przykłady metatezy, to zarówno wyrazy rodzime (*powrósł*o, *purchawka*) jak i zapożyczone, w których przestawka głosek jest środkiem ułatwiającym ich istnienie w gwarach (por. CyrProc, s. 22–25; RudM, s. 100–104). Postać *porvus* 'powróż' wystąpiła jedynie w dwu punktach: 724 i 728, leżących na zachód od Opoczna. Inną przestawkę głosek w tym wyrazie: *provus* notuje na Mazowszu północnym i wschodnim Maz, mapa 499.

¹³ Charakterystyczna dla dialektu północnomazowieckiego metateza grup *śr*, *źr* na *rś*, *rź* została omówiona w rozdz. 3.2.25.

Zgodnie z zasięgiem formy *pruxafka* 'purchawka' i pochodnych od niej, wyznaczonym w Maz, mapa 499, w punkcie 701 zapisano *betka pruxova* || *pruxato*, zaś w 716 *pruxafka*. Zabrakło potwierdzenia postaci *pruxada*, notowanej przez Kiel, mapa 685 w punkcie 715. Inny przykład metatezy ilustrowany w Kiel, mapa 560 w punkcie 729 i MAGP, mapa 442 – wyraz *korovvotek* 'kołowrotek' wystąpił w 733.

Częściej w omawianym zespole gwar słyzy się zmetatezowaną postać wyrazu *karaluch* – *kalarux* 701, 717, 719, 728, 735, 738, 739 oraz formę *burkovany* 'brukowany' 702, 703, 707, 715, 724, 725, 728, 729, 733, 734, 737, 738.

4. MORFOLOGIA

4.1. Zastępowanie sufiksu neut. -ę przez -ak na oznaczenie istot niedorosłych

W rzeczownikach rodzaju nijakiego o dawnym temacie na -t-, nazywających istoty niedorośle, np. *cielę, jagnię, prosię, źrebie*, charakteryzujących się pierwotną wielopostaciowością tematu w obrębie paradygmatu (**tel-ę, *telet-e*), doszło do uproszczenia morfologicznego, polegającego na upowszechnieniu się krótszego tematu i zmianie kategorii nijakiej na męską przez wytworzenie się nowotworów typu *cielak, prosiak, źrebak* z przyrostkiem -ak.

Początkowo formy z -ak wyodrębniały z klasy wyrazów nazywających istoty niedorośle grupę oznaczającą stworzenia podrośle, w odróżnieniu od małych istot, które zachowały postaci z -ę (TaszP, s. A30). Takie rozróżnienie semantyczne obserwowano m. in. w Łowickiem (Świd, s. 311) i Wielkopolsce (TomGl, s. 54, 69).

Duża produktywność przyrostka -ak na Mazowszu, związana z jego funkcją tworzenia form hipokorystycznych (TaszP, s. A30–A31), doprowadziła na terenach prawobrzeżnego Mazowsza i dolnej Wisły do upowszechnienia się formacji z -ak, zarówno w znaczeniu bardzo małych istot, jak i istot podrosłych (DejDial, s. 208; Nit, IV, s. 70; TaszP, s. A31). Innowacja ta, szerząca się z Mazowsza na tereny przyległe, spowodowała m. in. w północnej części omawianego terenu niekonsekwentne usuwanie form z -ę na rzecz form typu *cielak, prosiak* (MAGP 274, 481; Kiel, 186). W gwarach leżących w zasięgu południowej izoglosy form *ćelak* || *ćełe*, wyznaczonej w MAGP, mapa 274 i Kiel, mapa 186, wystąpiły niekonsekwentnie formy z -ę obok form z -ak na określenie zwierząt dopiero urodzonych, por. 701: *ćełe, gęśok* || *gęśorek, jagne* || *jagnok, kurcocek* || *kurcontko, prośe, żrybje*; 702: *ćełe* || *ćelak, gęśocek, jagne, prośe* || *prośak, żrebe*; 703: *ćełe* || *ćelak, gęśak, kurčak, piskle* || *pisklak, prośe* || *prośak, żrebe*; 706: *ćełe* || *ćelok, jagne, kurcok, prośe, żrubok*; 707: *ćełe, jagne, kacok, prośok, żrybje*; 708: *ćełe, jagne,*

kurčak, prośak, żrebak; 710: ćelok, iąglok, kurce || kurcok, prośe || prośok, żrebok; 711: ćelok, gysocki, iągle, kurcok, prośe; 715: ćele, iągne, prośe, żrybe || żrubok; 716: ćele, iągle, prośe, żrebe || żrebok; 720: ćelontko, iąglontko, prośuntko || prośacek, żrebok. Nie znajdujemy przykładów z -ak w materiale pochodzącym z punktów 712 i 717, w których starsze źródła notują np. *ćeloki* (Kiel, mapa 186). Aktualnie zapisano tam postaci z -ę: *ćele, gysę, iągle, kace, kurce, prośe, żrybe*. Struktury z -ak pojawiają się również na południe od dawniej wyznaczonego obszaru ich występowania, por. *żrebok* 724, *prośak* 726, *ćelak* || *ćelontko, prośok* 730, *ćelđk, prośocek* 733 (mapa 33).

Ciekawie przedstawia się repartycja nazw istot podrosłych, bowiem we wszystkich eksplorowanych gwarach mówi się: *bliźńok* 701, 702, 710, 720, 721, 724, 728, 730, 733–735, 737, 738, *bliźńak* 703, 708, *bliźńak* 706, *bliźńok* 707, 712, 716, *bliźńak* 726; *prośok* 701, 710, 712, 716, 717, 721, 735, *prośđk* 739; *plevńak* 703, 725, *plevńok* 720, 724, 728, 734, 737, 738, *plevńocek* 729, 733; *varxłak* 702, 726, *varxłok* 706, 707, 711, 715, 730, *varxłđk* 739; *żrebok* 701, 716, 724, 735, *żrebak* 702, 708, *żrubok* 706, 711, 712, 715, 717, 719, 721, 728–730, 735, 737, *żrybok* 707, *żrubak* 725, 726.

Przytoczone przykłady zastępowania sufiksu neut. -ę przez -ak dowodzą nie tylko szerzenia się formacji z -ak na oznaczanie istot podrosłych, ale również wypierania przez nie postaci typu *cielę, prosię* nazywających stworzenia tuż po urodzeniu.

4.2. Wyrównania tematów nom. – gen. sg. rzeczowników rodzaju nijakiego

Rzeczowniki nijakie psł. deklinacji -n- tematowej typu **sěmę – sěmene* posiadały dwa tematy: krótszy w nom. (**sěm-ę*) i dłuższy w przypadkach zależnych (**sěmen-e*). Ta wielopostaciowość tematów spowodowała z czasem usunięcie jednego z nich i ustalenie się w wyniku wyrównań morfologicznych w gwarach Polski północnej (Nit, IV, s. 70) postaci typu *siemię – siemia* lub rzadziej *siemienie – siemienia*. Na podstawie danych przedstawionych w MAGP, mapa 309, 316, można zauważyć, iż krótszy temat rzeczowników *siemię, ciemię* upowszechnił się w całym paradygmacie na północ od Warszawy, Nowego Dworu Mazowieckiego, Kutna, Konina, natomiast formy typu *ramienie* wystąpiły w okolicy Łęczycy i Koła.

W omawianych gwarach obok regularnych form nom. – gen. sg.: *ćime, ćimeńa* 702, 726, *ćime, ćimeńo* 733, 735, *ćime, ćimińo* 706, 712, 717, 720, 721, 724, 728, 729, 737, *ćeme, ćemeńa* 708, *ćime, ćimińa* 710, 715, 725, 730, *ćeme, ćemińa* 734, *ćeme ćemińđ* 738; *rańe, rańińa* 701, 710, 715, 716, 719, 725, 729, 730, 734, 737, 738, *rańe, rańeńa* 702, *rańe, rańińo* 706, 711, 712, 717, 720, 721, 724, 728, 733, *rańe, rańeńa* 708, 726, *rańe,*

rameńo 735; *śeme*, *śemińo* 706, *śeme*, *śemińa* 708, 739, *śeme*, *śemeńa* 720, *śyme*, *śymińo* 710, *śimje*, *śimińo* 711, *śime*, *śimińo* 712, 716, 717, 721, 724, 725, 728, 729, 733, 737, 738, *śime*, *śimińa* 715, 730, *śime*, *śemeńa* 726, *śeme*, *śemińo* 734, *śime*, *śimeńo* 735, pojawiają się w północnej części badanego terenu formy *ćeme* || *ćime*, *ćimińa* || *ćima* 701, *ćemje*, *ćemja* 703, *ćimje*, *ćimja* 707, *ćime*, *ćima* 711; *ramje*, *ramja* 703, 707; *śime*, *śimo* || *śimińa* 701, *śeme*, *śema* 702, *śimje*, *śimja* 707, świadczące o upowszechnieniu się tam krótszego tematu tych rzeczowników, a tym samym związku gwar 701–703, 707, 711 z dialektem mazowieckim.

Wyrównanie tematu w *ćimińe* – *ćimińa* zanotowano jedynie w punkcie 716. Ten jednostkowy fakt nie stanowi podstawy do szerszego rozpatrywania zjawiska uproszczeń morfologicznych prowadzących do wytworzenia się w nom. neut. form z tematem dopełniacza.

4.3. Zanik opozycji *-ov-* do *-ev-* w końcówkach dat. sg. rzeczowników męskich

Na tle fonetycznej opozycji *ev* || *ov* doszło w centralnej Polsce, na pograniczu dialektów małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego, do powstania końcówki dat. sg. rzeczowników rodzaju męskiego *-eŵi* w pozycji po miękkich i twardych spółgłoskach. Innowację tę tłumaczy się dawnym wpływem gwar mazowieckich (w których do połowy XVI w. utrzymuje się *-eŵi* po miękkich spółgłoskach, *-oŵi* po twardych, w odróżnieniu od Małopolski, gdzie *-oŵi* panuje już w XIV w.) na podłoże małopolskie (Kur, s. 249; DejDial, s. 203). Schematycznie określony obszar jej występowania, ograniczony linią biegnącą od Łodzi poprzez Łęczycę, Kutno, Sochaczew, Błonie, Grójec, Nowe Miasto, Piotrków Trybunalski (Kur, s. 249), swą południową częścią sięga omawianego terenu (mapa 34). Kończówkę dat. sg. *-eŵi* po miękkich i po twardych spółgłoskach zapisano w północno-zachodniej części badanych gwar, por.: *χuopakeŵi* 706, 707, 711, 716, *χuopokeŵi* 715; *gospodażeŵi* 706, 711, 719; *kuńeŵi* 706, 707, 711, 715, 716, 719; *syneŵi* 706, 707, 711, 715, 716, 719; *vozeŵi* 716; *vujeŵi*, *żeżiceŵi* 707, 715, 716; *zińceŵi* 706, 707, 711, 715, 719, *żeńceŵi* 716, natomiast jej uproszczoną postać *-eji* (≤ *-eŵji* ≤ *-eŵi*) w punkcie 701: *χuopokeji*, *gospodożeji*, *kuńeji* || *kuńowi*, *zińceji*, co jest zgodne ze starszymi danymi zamieszczonymi w Kiel, mapa 61; MAGP, mapa 247; KamG, s. 94. W punktach 702 i 703 występowała, wg MAGP, mapy 247, 248; Strok, s. 207; Świd. s. 318, końcówka dat. sg. *-eji*, zaś w 712 *-eŵi* (Kiel, mapa 61), co w aktualnie zebranym materiale nie znalazło potwierdzenia. Używa się tam dziś form z ogólnopolską końcówką *-oŵi*.

4.4. Końcówki loc. sg. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego o temacie zakończonym na spółgłoskę zmazurzoną

W loc. sg. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego, po tematach zakończonych na spółgłoskę zmazurzoną, ustaliła się końcówka *-e* ($\leq *-\check{e}_2$) w zasadzie we wszystkich omawianych gwarach, np. *f kapeluśe* 701, 703, 708, 711, 712, 715–717, 719, 721, 724–726, 728–730, 734, 735, 737, 739; *f kośe* 703, 711, 712, 715, 717, 721, 724, 726, 728, 735, 738, *f k^oośe* 729; *pśy kśyże* 703, 711, 712, 716, 717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 738; *na lemeśe* || *na lemęśe* 703, *na limjśe* 707, *na lemęśe* 711, 726, *na limęśe* 715, *na l'imeśe* 716, *na lymięśe* 724, *na l'imieśe* 728, 737, *na lemieśe* 733; *na noże* 702, 703, 707, 711, 712, 715–717, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 737, 738 (por. MŚWP, mapa 103). W gwarach 701, 702, 706, 708, 710, 719 częściej niż gdzie indziej wystąpiła końcówka loc. sg. *-u*, zarówno w przykładach o temacie zakończonym na funkcjonalnie miękkie spółgłoski *ś*, *ż*, por.: *f kapeluśu* 702; *f kośu* 702, 708; *pśy kśyżu* 701, 702, 708, 710; *na lymięśu* 706; *na nożu* 706, 708, jak i ich zmazurzone odpowiedniki: *f kapelus* 706, 710; *f kos* 701, 706, 710, 719; *pśy kśyžu* 706, 719; *na l'imes* 701, *na limesu* 702, *na lemęs* 708, *na l'ymesu* 710, 719; *na nozu* 701, 710, 719.

4.5. Zastępowanie końcówki gen. sg. *-e* przez *-i* || *-y* w rzeczownikach rodzaju żeńskiego

Do usunięcia w dawnej odmianie rzeczowników żeńskich o temacie na **-ja-* końcówki gen. sg. *-e* i zastąpienia ją końcówką *-i* || *-y*, przeniesioną z paradygmatu rzeczowników spółgłoskowych typu *kości*, *nocy*, doszło w języku ogólnopolskim w ciągu XVII w. (DejDial, s. 215). W gwarach proces ten zachodził znacznie wolniej, co spowodowało, że do dziś nie wszędzie został on doprowadzony do końca. Konsekwentne ustalenie się końcówki *-i* || *-y* w gen. sg. odmiany rzeczowników zakończonych na *-a* objęło gwary mazowieckie, częściowo wielkopolskie i kaszubskie. Na Śląsku, w południowo-zachodniej Wielkopolsce oraz w południowej Małopolsce, po Radomsko, Jędrzejów, Kielce, Opatów, Kozienice, utrzymuje się dawna końcówka *-e* (por. MAGP, mapa 211).

W świetle aktualnych danych, pochodzących z gwar opoczyńskich i sąsiadujących z nimi, zastępowanie dawnej końcówki gen. sg. *-e* przez *-i* || *-y* objęło w zasadzie cały badany teren, bowiem zapisano tam przykłady: *do kuźni*; *z ofcy* 708, 712, 717, *z uofcy* 701–703, 706, 707, 710, 711, 715, 716, 719–721, 724–726, 728–730, 733, 735, 737–739, *z uófcy* 734; *do pívńicy* 701, 702, 703, 706–708, 710–712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730,

733, 739, *do pęwnicy* 734, 735, 738; *s psyńicy* 701, 712, 717, *s pseńicy* 702, 708, 729, 730, 734, 735, *s pśyńicy* 703, 706, 710, 719, *s pšeńicy* 707, 716, 720, 724–726, 728, 733, 737; *ze studni, do stajni* (poza 729); *ze ziemi* 701, 710, 715, 719, 724, 728, 733, 739, *z żerzi* 702, 703, 708, 720, 730, 734, 738, 739, *z ziemi* 706, 707, 711, 712, 716, 717, 721, 725, 726, 729, 733, 735, (por. MŚWP, mapa 127).

Archaiczną końcówkę *-e* w gen. sg. rzeczowników żeńskich miękkotematowych na *-a* napotkano poza obszarem jej utrzymywania się, wyznaczonym w MAGP (mapa 211) i Dejl (mapa 50), w okolicach Skierniewic – 706: *do luśnie* oraz Opoczna – 720: *do luśnie, do skśyńe*; 729: *ze studnie, do stajnie*.

4.6 Sufiksy przymiotnikowe *-ity* || *-isty, -aty* || *-asty*

Uważane za prasłowiańską innowację, zróżnicowanie dialektalne formantów *-ity* || *-isty, -aty* || *-asty*, omówione przez I. Winkler-Leszczyńską w pracy *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim* (Winkl), charakteryzuje również polski obszar językowy. Sufiks *-aty*, w ujęciu autorki, upowszechnił się w dialektach łżyckich i czeskich oraz przyległych do nich śląskich i wielkopolskich (Winkl, s. 66), sięgając na omawianym obszarze gwar okolic Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego, Radomska i Kielc (Winkl, mapa 6). Na terenach mazowieckich i małopolskich doszło do ustalenia się w jednych wyrazach sufiksu *-asty*, w innych zaś *-aty* (por. Winkl, mapa 5) tak, jak w innych językach wschodnio- i południowsłowiańskich. Postać przyrostka *-ity* ma zasięgi szersze, gdyż obejmuje nie tylko Łużyce i Czechy, ale również znana jest językom południowsłowiańskim. Na terenie Polski właściwa jest dialektom zachodnim po linię Jabłonków – Cieszyn – Katowice – Częstochowa – Łowicz – Płock – Rypin – Brodnica – Świecie – Chodzież oraz spotykana jest na Kaszubach i wyspowo w południowej Małopolsce (DejDial, mapa 44). Izoglosa omawianego zagadnienia przebiega przez badany teren na wschód od Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego i Radomska (Winkl, mapa 4). Na obszarze obejmującym to zjawisko, obserwuje się oboczności w poszczególnych wyrazach i słuszne wydaje się stwierdzenie I. Winkler-Leszczyńskiej o panującej tam „tendencji do występowania form *-ity*, która to tendencja istnieje w mniejszym lub większym nasileniu” (Winkl, s. 60).

W odniesieniu do objętych zakresem pracy gwar, aktualnie zgromadzony materiał jest zróżnicowany pod względem występowania konstrukcji morfologicznych przymiotników z interesującymi nas sufiksami. Pojawily się bowiem struktury tworzone od tych samych podstaw za pomocą jednego lub drugiego przyrostka, np. *każeńaste* i *każeńiste pole*, *muliste* i *mulaste dno*. Często informatorzy podawali również, w miejscu spodziewanych form

z sufiksami *-isty/-ity*, *-asty/-aty*, formacje słowotwórcze tworzone za pomocą innych sufiksów, np. *zeńa paskova* 726, *kańinne pole* 726, 733, *zamulone dno* 730, itp. Porównywalny materiał został zebrany dla przymiotników *gliniasty*, *kolczaste*, *liściasty*, *pasiastry*, *barczysty*, *wodnisty*.

Aktualne zasięgi form z *-ity* na ogół zgadzają się z ustaleniami I. Winkler-Leszczyńskiej (mapa 35). Postaci przymiotników *vodńity* i *barcyty* wystąpiły na omawianym terenie w okolicy Łodzi i Piotrkowa Trybunalskiego w 701 i 719, a w 737 zapisano obocznie *vodńity* || *vodńisty* (por. Winkl, mapa 1). Z innych przykładów, w zachodniej części omawianych gwar zapisano formy: *kameńito* 701, *kameńito* || *kameńisto* 719, *mulite* || *mulaste* 706, *pascyto* 710, 719, oraz w 724 i 725 – punktach leżących na prawym brzegu Pilicy, na wschód od wyznaczonej przez I. Winkler-Leszczyńską izoglosy – *poscyto* || *poscysto* 724, *pascyte* 725. Zauważyć należy, że we wszystkich gwarach, w których wystąpiły derywaty przymiotnikowe z *-ity*, napotyka się formy utworzone przez sufiks *-isty*. Poza wyżej wymienionymi przykładami są to: *muliste*, *pascyto* 701, *barcysty*, *kameńista*, *pascysta*, *vodńiste* 706, *barcysty*, *kameńista*, *muliste*, *vodńiste* 710, *bażysty*, *mulisty*, *vodńisty* 724, *bażysty*, *vodńisty* 725, *barcysty*, *kamińisty* 737. Zjawisko to wiązać należy z wpływem języka literackiego, w którym ustaliły się postaci z *-isty*. We wschodniej części omawianych gwar przymiotniki te zawsze realizowane są z sufiksem *-isty*: *barcysty* 702, 708, *bażysty* 703, 715, 729, 738, *barcysty* 711, 712, 716, 717, 720, 721, 726, 730, 733–735, 739; *kameńiste* 702, 708, 711, 720, 730, 734, 739, *kamińiste* 712, 717, 721, 728; *muliste* 708, 712, 717, 721, *muliste* 711, 720, *muliste* 726, 729, 734, 735; *paścyste* 702, 711, *pascysto* 707, *poscysto* 712, 715, 717, 721, 728, 729, 735, *pascysto* 716, 720, 733, *pascysta* 739, *pascyste* 730; *vodńisty* 702, 703, 707, 708, 711, 712, 715–717, 720, 721, 726, 728–730, 733–735, 738, 739, (mapa 35).

Zasięg form przymiotników *gliniasty*, *kolcaty*, *liściaty*, *pałaty* oraz *grałaty* obejmuje zachodnią część badanych gwar, po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Przysuchę, Kielce (mapa 36). W większości należących do tego obszaru punktów, wystąpiły obok nich, w różnej liczbie, formy z sufiksem *-asty*, por. *glinato*, *graństwo*, *kolcaty*, *liściasty*, *pałaty* 701, *glinasty*, *kolczaste*, *liściaste*, *pałaty* 702, *glinasto*, *graństwo*, *kolcasty*, *liściaste*, *pałaty* 706, *glinasto*, *graństwo*, *kolcasty*, *liściasty*, *pałaty* || *pałasty* 710, *glinasto*, *graństwo*, *kolcaty*, *liściaste*, *pałasty* 711, *glinasto*, *liściaste*, *pałaty* 715, *glinasto*, *graństwo*, *kolcaste*, *liściaste* || *liściaste* 720, *graństwo*, *glinato* || *glinasto*, *kolczaste*, *liściaste*, *pałaty* 724, *glinasty*, *graństwo*, *kolcaty*, *liściaste*, *pałaty* 725, *glinasto*, *graństwo*, *kolczaste*, *liściaste*, *pałasty* 728, *glinato* || *glinasto*, *k^oolcaste*, *liściaste*, *pałaty* 729, *graństwo*, *glinasto*, *k^oolcaty*, *liściaste*, *pałasty* 733, *glinasto*, *k^oolcasty*, *liściaty*, *pałasty* 734, *graństwo*, *glinasto*, *kolcaste*, *liściaste* || *liściaste*, *pałasty* 737, *glinato*, *kolcaste*, *kraństwo*, *liściaste*, *pałasty* 738,

glińska, grańska, kolcaty || *kolcasty, kraśata, liściste, paśasty* 739. Konsekwentnie *-aty* wystąpiło jedynie w 719: *glińato, grańato, kolcaty, liścate, paśaty*.

Na wschód od wyznaczonej wyżej granicy występowania *-aty* notuje się obecnie tylko formy z *-asty*: *glińska* 726, *glińska* 703, 708, *glińasto* 730, 735, *glińasto* 707, 712, 717, 721; *granska* 707, 708, 726, *granska* 703, 712, 716, 721; *kolcaste* 708, 716, *kolcaste* 703, 707, 712, 721, 726, 730, 735; *liścaste* 716, 726, 730, 735; *liścaste* 703, 707, 708, 712, 717, 721; *paśasty* 703, 707, 708, 712, 716, 717, 721, 726, 730, 735. Rejestrowana dawniej w pkt 716 forma *glińaty* (Kiel, mapa 409) nie znalazła obecnie potwierdzenia.

4.7. Przymiotnikowe sufiksy *-ni*, *-ny*

Sufiks *-ni* ($\leq$ *-*bnb*), który tworzył zdaniem M. Kucały (Kuc, s. 13–15) przymiotniki oznaczające położenie w przestrzeni i czasie, w polszczyźnie literackiej został wyparty z nielicznymi wyjątkami przed wiekiem XVI (Kuc, s. 23) przez bliski brzmieniowo przyrostek *-ny*. Sufiks *-ni* najdłużej zachował swoją produktywność w gwarach Mazowsza, Śląska a zwłaszcza Małopolski, czego dowodzi duża liczba przykładów notowanych w tych dialektach (Kuc, s. 24).

W omawianych gwarach do dzisiaj funkcjonują przymiotniki z *-ni*. Najszerzej spośród nich reprezentowana jest forma *tylni* 703, 708, 710–712, 715, 717, 720, 721, 724–726, 729, 734, 735, 737–739, *telni* 706, 719, *zadni* 'znajdujący się z tyłu' 701. Inne przymiotniki, zachowujące miękkie *-ń* w sufiksach, utrzymują się na znacznie mniejszych obszarach. Przymiotnik *dolni* został zapisany w południowo-zachodniej części badanego terenu w 719, 724, 729, 733, 737, natomiast *traćnia* (piła) w 707, 715, 716, 728, 738. W przymiotniku (*zeszło*)*roćni* przyrostek *-ni* pojawił się we wschodniej części omawianych gwar, por. *ześuroćni* 703, 708, *ześuroćni* 707, 712, 717, 721, *tagroćni* 735 oraz na południowym zachodzie w punktach: 724: *ześuroćni*; 728, 733, 737: *ześuroćni*; 738: *tagroćni*.

Proces usuwania z języka polskiego form przymiotnikowych z sufiksem *-ni* pod wpływem *-ny* doprowadził w pewnej jego fazie do mieszania obu postaci przymiotników. Wiąże się z tym przeciwny kierunek zmian, polegający na wypieraniu pierwotnego przyrostka *-ny* przez *-ni*. Przykładem takiego zjawiska jest forma przymiotnika *żytni*, która charakteryzuje przede wszystkim gwary wielkopolskie i język literacki, w odróżnieniu od Małopolski (Kuc, s. 26), gdzie np. Kiel, mapy 255, 256, notował *żytny* na południe od Radomska, Opoczna, Przysuchy, Skarżyska Kamiennej. Aktualnie obserwuje się wspierane przez normę ogólnopolską, szerzenie postaci *żytni*. Dowodzą tego współcześnie prowadzone badania, które na omawianym obszarze zarejestrowały tylko formy tego przymiotnika z sufiksem *-ni*.

4.8. Superlatywne prefiksy przymiotników i przysłówków

Występujący powszechnie przed XVI w. przedrostek stopnia najwyższego *nǎ-* ($\leq$ **nǎ-*), został usunięty z języka polskiego przez prefiks *naj-*, powstały w wyniku rozszerzenia *nǎ-* o partykułę uwydatniającą *i* (DejDial, s. 210). Uznawany przez niektórych językoznawców za innowację mazowiecką (JędSt), przez innych zaś za wynik wpływów obcych (UrbO, s. 28; CyrP, s. 150–151), przeniknął do języka kulturalnego i upowszechnił się w gwarach wschodniej Polski (por. DejDial, mapa 52), sięgając na terenie omawianych gwar Łowicza, Rawy Mazowieckiej i Garwolina. Na pozostałym obszarze polskojęzycznym utrzymuje się do dzisiaj przedrostek *nǎ-* obok literackiego *naj-* i prefiksu *nǎj-* pochodzącego z kontaminacji *nǎ-* $\emptyset$ *naj-* (por. MAGP, mapa 150).

Według Kiel, mapa 30, przedrostek *nǎ-* występował na omawianym terenie w punktach 717, 720, 725, 726, 738, 739, w pozostałych zaś rejestrowano postać *nǎj-*. Aktualnie formy z *no-* $\leq$ *nǎ-*: *noǎmǎoćszy*, *noǎstarsy* zapisano w 728 oraz w 733: *noǎstarsy*, *nǎpśut* 'najpierw'. W pozostałych gwarach superlatywy tworzy się za pomocą przyrostków:

nǎj- : *nǎǎmǎoćsy*, *nǎǎstarsy* 739;

noj- : *noǎmǎoćsy* 701, 706, 712, 717, 719, 721, 734, 735, 738, *noǎmǎoćszy* 724, 729, 737, *noǎmǎoły* 730; *noǎstarsy* 701, 706, 712, 717, 719, 721, 724, 729, 730, 734, 735, 737, 738;

naj- : *najǎmǎoćszy*, *najǎstarzy* 702, 703, 708, 725, 726, *najǎmǎoćsy*, *najǎstarsy* 707, 710, 711, 715, 716, 720.

Duża liczba gwar, w których doszło do upowszechnienia się literackiej postaci prefiksu *naj-* świadczy o znaczącym wpływie języka ogólnopolskiego.

4.9. Wyrównanie końcówek gen. sg. przymiotników męskich i nijakich -*ého* ($\leq$ **-a-jego*) i zaimków -*ego*

W omawianych gwarach doszło do wyrównania końcówek gen. sg. masc. i neut. pomiędzy odmianą przymiotników i zaimków. Historycznie uwarunkowana, pochodząca z odmiany złożonej przymiotników końcówka -*ého* ($\leq$ -*ého*), powstała w wyniku kontrakcji **-a-jego*, została zastąpiona przez końcówkę odmiany zaimkowej -*ego*, w większości z eksplorowanych gwar. Formy gen. sg. *dobrego*, *tańego* utworzone na wzór *tęgo*, *dońego* zapisano przede wszystkim w części południowo-wschodniej badanego obszaru, w punktach 701–703, 707, 708, 712, 715–717, 721, 724–726, 728, 729, 730, 733–735, 737–739. W części wymienionych wyżej gwar (punkty: 715, 716, 724, 725, 729, 730, 734, 735, 738, 739) -*ego* może być wynikiem nie wyrównania, lecz ogólnego tu przejścia *ě* w *e* (por. DejI, mapa 51,2). Regularne kontynuanty

dawnej długości *e* w końcówce przymiotników zanotowano w 706, 710, 711, 719: *dobrygo, tańigo* oraz w 720: *dobrygo*, leżących w zachodniej części omawianego terenu (mapa 37).

Dokonany przede wszystkim na Mazowszu oraz w wielu gwarach sieradzkich (DejDial, s. 217) odwrotny kierunek wyrównań, polegający na zastąpieniu końcówki gen. sg. niezłożonej odmiany zaimków *-ego* przez końcówkę pochodzącą z przymiotnikowej odmiany złożonej *-ëgo*, doprowadził w 706, 710, 711, 719, 720, do ustalenia się form: *mojigo* 706, 710, 711, 719, 720, *mygo* 706, 720, do *nygo* 710, 719, 720, *takigo* 711, *tygo* 710, 719. Starsze źródła (Kiel, mapa 132; MAGP, mapy 223–226; KamG, s. 99) przedstawiają na badanym terenie nieco różniący się od obecnego stan zachowania poszczególnych postaci końcówki gen. sg. masc. i neut. przymiotników i zaimków. Atlas językowy województwa kieleckiego notował formy typu *tygo dobrygo* w punktach 707, 708, co pozostawało w związku z wpływem mazowieckim. M. Kamińska (KamG, s. 99) zapisała przykłady wymowy *tygo dobrygo* w punktach sieradzkich na zachód od naszych gwar 719, 728, 737, MAGP natomiast rejestruje samogłoski różne od *e* w *tygo* w okolicach 710, 712, 726 (por. MAGP, mapy 223, 226), zob. MŚWP, mapa 131.

4.10. Zastępowanie końcówki *-i* liczebników '5–10' przez *-u* przeniesioną z *dwu*

Liczebniki główne '5–10' do schyłku XVI w. odmieniały się w języku polskim jak rzeczowniki o temacie na *-*i-*. W związku z tym, w gen., dat. i loc. przybierały, zgodną z psł. paradygmatem tych rzeczowników, końcówkę *-i*. W polszczyźnie literackiej na przestrzeni XVII i XVIII w. doszło do zastąpienia jej przez końcówkę *-u* przeniesioną z odmiany liczebnika *dwa*. Ustalenie się tej innowacji w języku ogólnopolskim dokonało się pod wpływem dialektu mazowieckiego, w którym upowszechniły się formy typu *seścu, śedmu* po Łowicz, Rawę Mazowiecką, Radom i Puławę (por. MAGP, mapy 497–500; DejDial, s. 221, mapa 60).

Gwary opoczyńskie leżą na obszarze, przez który biegnie wyżej przytoczona granica zjawiska. W świetle aktualnych danych, najdalszy zasięg występowania form typu *pińcu, seścu* w zasadzie nie uległ zmianie (mapa 38). Na południe i zachód od Skierniewic, Rawy Mazowieckiej, Nowego Miasta i Radomia zapisano *pońci* 701, 720, 724, 725, 729, 737, *puńci* 715, 719, 728, *pući* 735; *śudmi* 701, 719, 720, 728, 733, 737, *śedmi* 726, 729; *śuści* 701, 719, 720, 724, 728, 733, 737, *śuści* 733, *śeści* 717, 726, 729 na północ i wschód zaś *pińcu* 702, 706, 707, 710–712, 716, 717; *śidmju* 703, 707, *śedmu* 708, 710–712, 716, 717; *śeścu* 702, 708, 710, 712, *śyscu* 703, *seścu* 711, 716.

W odróżnieniu od starszych danych, formy: *pińcu*, *śedmu*, *śeścu*, wystąpiły również w 721, 738, 739; *pińcu*, *śedmu*, *śeścu* w 730, 734; *pińcu* w 717, 726, 733; *śedmu* w 717, 724; *śedmu*, *śeścu* w 725; *śedmu*, *śeścu* w 735 oraz równoległe do dawnych postaci z -i w 701: *pińcu*, *śeścu*; 715: *pińcu*; 717: *śeścu*; 724: *śeścu*; 733: *śedmu*, *śeścu*. Pojawienie się ich na tym obszarze może mieć związek także z wpływem języka ogólnopolskiego.

4.11. Występowanie sufiksalnego -k w przysłówkach i zaimkach przysłownych

W gwarach opoczyńskich pojawia się, uznawany za właściwość małopolską (Strok, s. 231), przysłówkowy sufix -k, zdaniem J. Bała będący przekształconą partykułą uwydatniającą -ć (Bał, s. 98–99).

Przysłówki i zaimki przysłowne z morfemem -k wystąpiły przede wszystkim w północno-zachodniej części badanego terenu, por. *dovńik* 725, 734; *ftedyk* || *ftedy* 724; *kruzyk* || *kruzy* 728, *kruzyk* 733; *kturendyk* 730; *leńik* 715; *nok* "znowu" 715; *pśudyk* 706; *puźnik* || *puźni* 725, *puźnik* 733; *tamtendyk* 707; *tutek* 716, 719; *tyndyk* 719, 725, 737, *tedyk* 734; *vincyk* 719, 737; *vyzyk* 719; *znovuk* || *znowu* 719, *znovuk* 724, 734, *znok* 729, 733, *znoχ* (hiperyzm na tle unikania $k \leq \chi$) 738, co potwierdzają starsze źródła (KamG, s. 107; Kiel, mapa 250, 259, 412–413).

4.12. Zanik r- w prefiksie roz-

W omawianych gwarach, jak wynika ze starszych danych (por. Kiel, mapy 410, 696; MAGP, mapa 28), nastąpił zanik r- w przedrostku *r^hoz-* $\geq$ *oz-*. Zjawisko to tłumaczy się dysymilacją „w tych wypadkach, gdy przedrostek *roz-* występował przed pniem zawierającym r” lub wyrównaniem do innych prefiksów z nagłosowym o- (DejDial, s. 212).

W materiale pochodzącym z badanego terenu można odnaleźć przykłady utrzymywania się formacji typu *ozvora*, *ozrucac* i innych. Ich zasięg aktualny wyznacza na północy linia Łowicz – Koluszki – Białobrzegi (por. mapę 55). Wśród zebranych przykładów najszerzej i najkonsekwentniej występuje postać *ozvora* 701, 710, 715, 716, 717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733–735, 737, 738. Inne przykłady pojawiły się mniej systematycznie i nie tworzą wyraźnych zasięgów, por. *oščyńić* 719, *oscynić* 729; *oscapeżony* 724, *ostopeżony* 729, *oscopeżuny* 734; *osporek* 716, 717, 721, 724, 729, 735, 737, 738; *ospurka* 724; *ozżucac* 719, *ozrucac* 729, 733, 738, *ożżucac* 734; *oščysac* 719, *oščpsac* 724, *oščšosac* 734; na *ozgun* 710.

4.13. Rozszerzenie rdzenia *-id- o końcową spółgłoskę prefiksu *sɔn-, *vɔn-

W wielu gwarach polskich doszło do rozszerzenia rdzenia *-id- w formach osobowych czasowników czasu przyszłego o spółgłoskę kończącą przedrostki *sɔn-, *vɔn- (*sɔn-id-ɔ, *vɔn-id-ɔ) i ustalenia się nowego podziału słowotwórczego (*sɔ-nid-ɔ, *vɔ-nid-ɔ). W wyniku tego procesu powstał nowy rdzeń -nid-, który stał się podstawą do tworzenia formacji prefiksalnych, np. *dońde*, *pśyńde*, *zańże* (DejDial, s. 222–223). Etymologiczne -jd- ($\leq$ *-id-) zachowuje się w tego typu konstrukcjach jedynie w dialekcie mazowieckim i wschodniej Małopolsce (por. MAGP, mapa 453). W Polsce zachodniej po okolice Ostródy, Nidzicy, Mławy, Grójca, Radomia, Sandomierza, Bochni i Nowego Targu podstawę tworzenia tych czasowników stanowi rdzeń -nid- (DejDial, mapa 62). Granica występowania form czasownikowych typu *pśyjde* i *pśyńde* biegnie przez omawiany teren, oddzielając część północno-wschodnią, związaną z wpływami mazowieckimi, gdzie zapisano *dojde*, *pujde*, *pśejde*, *pśyjde*, *vyjże*, *zajże*, w punktach: 702, 703, 707, 708, od pozostałych gwar, w których formy czasowników od *idę* tworzy się od rdzenia -nid-: *dońde* 701, 711, 712, 715–717, 721, 725, 730, 734; *puńde* 715, 716, 717, 725; *pśeńde* 701, 711, 712, 715–717, 719, 721, 724, 725, 728–730, 733–735, 737, 738, *pśyńde* 701, 706, 710, 711, 715–717, 725, 729, 730; *vzyńże* 701, 717, *vyńże* 706, 712, 715, 719, 720, 721, 724, 725, 728–730, 733, 734, 735, *vzeńże* 716; *zańże* 701, 706, 712, 715–717, 719, 721, 724, 725, 728, 729, 733, 735, *zońże* 730, 734. Proces integracji gwar z polszczyzną literacką sprawił, że w punktach położonych w pobliżu ośrodków miejskich, częściej niż gdzie indziej słyszy się ogólnopolskie formy, np. w 706: *dojde*, *pujde*, *pśejde*, *vejże* *śe*; 710: *dojde*, *pśejde*, *pujde*, *vejże*, *zajże*; 726: *dojde*, *pśyjde*, *pśejde*, *pujde*, *vejże*, *zajże*, ale *znańdux* 'dziecko nieślubne'; 720: *dojde*, *pśejde*, *pujde*, *zajże*; 737: *dojde*, *pśyjde*, *pujde*, *vyjże*, *zajże*; 738: *dojde*, *pśyjde*, *pujde*, *vyjże*, *zajże*; w 739 zanotowano je wyłącznie: *dojde*, *pśejde*, *pśyjde*, *pujde*, *vyjże*, *zajże*.

4.14. Zachowanie przedrostka/przyminka s-, z przed półotwartymi

W funkcji ogólnopolskiego przedrostka i przyminka z-, z w badanych gwarach można usłyszeć jeszcze archaiczne s-, s. Upowszechnienie dźwięcznego z-, z nie objęło bowiem na terenie Polski Śląska, dużej części Małopolski oraz częściowo peryferii Wielkopolski i Mazowsza (DejDial, s. 210–212).

Przyimek z zachował swą archaiczną postać s przed zaimkami osobowymi s *ńim*, s *ńimi* w kilku punktach między Skierniewicami a Piotrkowem Trybunalskim i Opoczmem: s *ńim* 706, 711, 719, 720, s *ńimi* 711, 720. Na uwagę zasługują zapisy pochodzące z 711 i 720 oraz 719, gdzie starsze

źródła (Kiel, mapa 147; KamG, s. 109) notują z. W pozostałych gwarach panuje wymowa zgodna z normą języka ogólnopolskiego: z *nim*, z *nimi*.

Prefiksalne *s-* wystąpiło niekonsekwentnie przede wszystkim w gwarach na południowy zachód od Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Końskich i Kielc, por. *syażi se* 719, 724, 728, 737, 738, *syażić* 719, 720, 733, 734, 737; *ślećić* 734, *slatuyać* 719, *slatovać* 720, 738, *slotać* 728; *sl'is* 719, 724, 728, 734, 737, 738. Na północ od wyznaczonej izoglosy formy tych wyrazów z prefiksальnym *s-* zapisane zostały sporadycznie w 701: *syażić*; 711: *sloto*; 706: *ślećić*.

Podobnie przedstawia się repartycja form: *smaršćki* 'zmarszczki', *smešx* 'zmierzch', *smešxa se* 'zmierzcha się', *smeść* 'zmieść', *smiuyi se* 'zmiął się'.

Sporadycznie zapisano postać *smeść* w 706, 719, 720, 738. W innych gwarach wystąpiło prefiksalne *z-* lub forma *zamiatać*. Postać *smiuyi se* zanotowano jedynie w 720. W punktach 735 i 739, gdzie Kiel (mapa 247), rejestruje *sm(i)u-*, obecnie mówi się *zmeuyi se* 735, *zmiuyi se* 739. Formy *smešk*, *smešxa se* wystąpiły w 720 i 734. Najkonsekwentniej utrzymuje się prefiksalne *s-* w wyrazie *smorscka* 710, 724, 737, *smorcka* 719, 728, *smošćka* 729, *smorška* 733, *smårska* 738 i *srućić* 724, 728, 729, 733, 734, 737, 738. W porównaniu z danymi przedstawionymi w Kiel, mapy 351, 793, zasięg tych form zmniejszył się nieznacznie na wschodzie o punkty 734, 735, 739.

Postać *sf'iać* z dawnym *s-* w grupie *sv-* zanotowano w punktach: 719, 724, 728, 733, 734, 737, 738. W innych wyrazach prefiksalne *s-* w *sv-* pojawiło się sporadycznie: *sfalić* 711, *sfali* 719, 720, *sfaleu* 738; *sf'zać* 737.

Przedstawiony wyżej aktualny stan zachowania przedrostka/przyimka *s-*, *s* wnosi pewne zmiany do zasięgów zaprezentowanych w Dejl, mapa 48. Przede wszystkim najdalej na północ wysunięta granica zachowania *s-*, *s*, biegnąca, wg Dejl, mapa 48, od Tomaszowa Mazowieckiego przez Opoczno, Przysuchę w kierunku Iłży, uległa zatartciu, gdyż formy z *s-*, *s* pojawiły się na północ od niej w 710, 706, 711 i 720.

4.15. Zastępowanie sufiksu inf. *-eć* przez *-ić*

Czasowniki dawnej koniugacji IV posiadały w infinitiwie przyrostek tematyczny praesens *-i-* (np. **mol-i-ti*, **svět-i-ti*) lub *-ě-* (np. **séd-ě-ti*, **slyš-ě-ti*). Oboczność sufiksów *-eć* || *-ić*, odziedziczona z prasłowiańszczyzny, została w większości gwar północno-wschodnich po Sieradz, Radomsko, Miechów, Kolbuszową (DejDial, mapa 51) usunięta przez zastąpienie przyrostka *-eć* sufiksem *-ić*. Dokonało się to w wyniku analogicznego wyrównania postaci inf. do form osobowych praes. tych czasowników, np. *zajrzeć*, ale *zajrz-ysz*, *zajrz-y*, *zajrz-ymy*; *siedzieć*, ale *siedz-isz*, *siedz-i*, *siedz-imy*, itp.

W należących do obszaru upowszechnienia się form inf. typu *leżyć*, *śęzić* gwarach opoczyńskich i z nimi sąsiadujących, do dziś rejestruje się wymowę: *leżyć* 701, 703, 710, 720, 724, 725, 728, 733, *lezyć* 706, 707, 712, 715–717, 719, 721, 726, 729, 730, 734, 735, 738, 739, *leżyć* || *lezyć* 737; *śęzić* 701–703, 706, 707, 710–712, 715–717, 719–721, 724–726, 728–730, 733–735, 737–739; *śųysyc* 701, 707, 711, 712, 716, 717, 719, 721, 724, 729, 734, 739, *śųysyc* 702, 703, 706, 715, 725, 728, 738, *śųysyc* || *śųysiec* 737; *vyjżyc* 701, 702, 706, 707, 710, 715, 716, 720, 726, 728, *vyjżyc* || *vyżryc* 703, *vyrzić* 712, 717, 721, 725, 729, 734, 735, 737, 739, *vyjżyc* 719, *vyjżyc* || *vyrzić* 730, *vyjżyc* || *vyrzić* 733, *vyjżyc* || *vyrzić* 738; *zajżyc* 701, 702, 706, 707, 710, 715, 720, 726, 728, *zajżyc* || *zajżryc* 703, *zarżić* 712, 717, 721, 725, 737, 739, *zażżyc* 719, *zażżyc* || *zarżić* 730, *zorżić* 734, 735; *zlecić* 701, 703, 710–712, 715–717, 720, 721, 724–726, 728, 730, 733, 735, *zlećec* || *zlećic* || *ślećic* 706, *ślećic* 734. Nielicznie zapisane formy z *-ec*: *leżec* 702, 708; *śęzec* 708; *śųysiec* 708, 710, 720, 726, 730; *vyjżec* 708, 711, *vyjżec* 724; *zajżec* 711, *zażżec* 724; *zlećec* 702, 708, 719, 739, pojawiły się przede wszystkim w punktach położonych w okolicy ośrodków miejskich i są przejawem wpływu polszczyzny literackiej na gwary.

4.16. Brak *-ow-*, *-yw-* w sufiksach iteratiwów *-ować*, *-ywać*

Brak *-ow-*, *-yw-* w sufiksach iteratiwów typu *kupać*, *wylatać* notuje się przede wszystkim w Polsce północnej (NitDial, s. 63; MAGP, mapa 477), ale niektóre tego typu formy czasownikowe występują znacznie dalej na południe. Pochodzące z lat pięćdziesiątych XX w. dane, uzyskane w czasie badań nad *Atlasem gwarowym województwa kieleckiego* (Kiel), potwierdzają prefiksalne formacje typu *zajmac*, *zdejmac*, *vyjmac* na północy Kielecczyny po okolice Przedborza, Zagnańska, Bodzętyna, Iłży i Zawichostu (DejWl, s. 11; DejDial, s. 225).

Gwary będące przedmiotem opisu niemal w całości mieszczą się w wyżej określonym zasięgu. W materiale aktualnie zebrany znajdują się przykłady bez przyrostków *-ow-*, *-yw-*, lecz nie występują one na zwartych obszarach.

Najszerzej, bo w 701, 703, 707, 708, 712, 715–717, 719–721, 724, 725, 728, 729, 733, 735, 738, 739 wystąpiła postać *zajmac* 'doganiać bydło'. W pozostałych gwarach zapisano bądź formy z przyrostkiem *-ować* || *-uwać*: *zajmuwać* 710, 711, *zajm^oować* 734, bądź synonimy: *dogońić* 702, *vygańać* 706, *dognać* 726, 730, 737. Inne przykłady pojawiły się rzadziej, por. *vyjmac* 707, 712, 721, 735, *vyjmac* || *vyjmovać* 701, 708; *zdejmac* 701, 703, 710, *zdymac* 707, 712, 715, 717, 721, 724, 730, 733, 735, 737, 739, *zdyjmac* 728.

Na uwagę zasługują sporadycznie zapisane formy *kupać*, *złotać* w 701, *złotać* w 716, *bronać* w 720, *śłotać* w 728, *zaśnurać* w 735, a zwłaszcza *pşylotać* 701, 716, 724, 728, 729, 733, 734, *pşylatać* 703, 726, *pşylātać* 738.

Ich wystąpienie m. in. na południe od Opoczna i Radomia świadczyłoby, że przynajmniej w odniesieniu do tych czasowników ich zasięgi są znacznie większe i nie ograniczają się tylko do terenów Polski północnej.

4.17. Czasownikowe sufiksy -ować, -ywać, -uwać

Przyrostek -ywać, tworzący czasowniki wielokrotne, najwcześniej, bo już w XV w., pojawił się na Mazowszu i stąd zaczął ekspandować na północny zachód i południowy wschód (Nit, I, s. 228–231). Z czasem zaczął on wypierać pierwotne sufiksy inf. -awać i -ować zarówno z języka ogólnopolskiego jak i z dialektów. W gwarach rozprzestrzenił się z Mazowsza na zachód – po Kociewie, południowe Kaszuby, Krajnę i północno-wschodnią Wielkopolskę – i na południe po Brzeziny, Iłżę i Lubartów. W niektórych wyrazach pojawił się obocznie jeszcze dalej na południu i zachodzie (por. DejDial, s. 207–208, mapa 49). W czasownikach niedokonanych, tworzonych za pomocą przyrostka -uję w czasie teraźniejszym i -ować w bezokoliczniku, ustalił się w wyniku wyrównań analogicznych, m. in. w Małopolsce, we wschodniej Lubelszczyźnie oraz wyspowo na Mazowszu (por. DejDial, mapa 49), przyrostek -uwać. W omawianych gwarach, leżących na obszarze wpływów mazowieckich i małopolskich, czasownikowe sufiksy -ować, -uwać, -ywać wykazują pewną żywotność.

Gwarowe odpowiedniki literackich formacji z -ować posiadają na omawianym terenie najczęściej postać zgodną z normą ogólnopolską: *brunkować* 706, *brunować* 715, 719, 728, 730, 739, *bronować* 729; *kuosować* 701, 708, 712, 717, 720, 721, 724, 726, 728, 730, 733–735, 739, *kuośować* 707, *kosować* 711, 729, *k^oosować* 716; *kupować* 701, 706, 710, 716, 720, 724, 728–730, 733, 738, *kup^oować* 734; *vaukować* 'magłować' 701, *magłować* 702, 703, 706–708, 712, 715–717, 720, 721, 724–726, 728–730, 734, 735, 739; *myynkować* 701–703, 706, 708, 712, 715–717, 720, 721, *myynkować* 719, 724–726, 729, 735, 738, *młyynkować* 730; *prasować* 711; *razować* 'bronować' 702, 703, 707, 708, 712, 716, 717, 721, 726, 733, 734, 735; *śnurować* 701, 712, 715–717, 720, 721, 724, 728, 730, 733, 739, *śnurować* 702, 703, 706–708, 710, 711, 725, 726, 739, *śnur^oować* 734; *vaukować* 701–703, 706–708, 710–712, 715–717, 720, 724–726, 728, 729, 734, 735, 738, 739, *valkować* 730; *vyjmovać* 701, 708, 716, 717, 720, 734, 738; *zajm^oować* 734; *zdejmovać* 706, 708, 716, 720, 738, *zdymować* 729, *zdym^oować* 734; *znajdować* 701–703, 707, 715, 716, 730, 738, 739, *znańdować* 725, 729, *znajdować* || *znajdywać* 735. Formy z -uwać pojawiły się w zachodniej części badanego terenu w 710, 711: *vyjmuwać*, *zajmuwać*; 715: *myynkuwać*; 719: *vaukuwać*, *vyjmuwać*, *zdymuwać*; 728: *myynkuwać*; 733: *vaukuwać*; 737: *bronuwać*, *myynkuwać*, *okuosować*, *vaukuwać*, *zaśnurować*; 738: *ok^oosować* || *okuosować* (por. MŚWP, cz. I, mapa 158). W porównaniu

z danymi, przedstawionymi w Kiel, mapa 425, obszar ich występowania rozszerzył się w kierunku północnym (mapa 39).

W pasie gwar na wschód od Grójca, Rawy Mazowieckiej, Przysuchy zanotowano postaci *kupywać* 708, 712, 717, 721, 726, 735, 739, *znajdywać* 708, 712, 717, 721, 735 z sufiksem *-ywać*, czego nie potwierdzają dane zamieszczone w Kiel, mapa 425, rejestrujące na tym obszarze *-ować* (mapa 39).

Zgodne z normą literacką, gwarowe realizacje czasowników wielokrotnych typu *wyczytywać*, *zapisywać* wystąpiły konsekwentnie w części północno-wschodniej: *poduorywać* 701, 712, 717, 721, 735, *podorywać* 708, 710, 739; *pśylatywać* || *pśylotać* 701, 716, *pśylatywać* 702, 707, 708, 710, 712, 717, 721, 730, 735, 739; *vycytywać* 701, 703, 707, 710, 712, 716, 717, 721, 730, 735, 739, *vycytywać* 708; *vyvouywać* 701, 703, 707, 708, 710, 712, 716, 717, 721, 735, 739, *vyvoływać* 730; *zapisywać* 701, 703, 707, 708, 710, 712, 716, 717, 721, 730, 735, 739; *zlatywać* 701–703, 707, 708, 710, 712, 717, 721, 735, 739. Szerzenie się sufiksu *-ywać*, wspomagane przez polszczyznę kulturalną, spowodowało, że również w pozostałych gwarach, w których rejestruje się formy iteratiwów z przyrostkami *-ować* || *-uwać*: 706: *zlatować*; 711: *podoruwać*, *pśylatuwać*, *zapisuwać*; 715: *vycytować*, *zapisować*, *zlatować*; 719: *uobyoruwać*, *podoruwać*, *pśylatuwać*, *slatuwać*, *zapisuwać*; 720: *vycytować*, *slatować*, *zapisować*; 724: *vycytować*, *vyvouuwać*, *zapisować*; 725: *vycytować*, *zapisować*; 726: *vycytować*; 728: *zapisować*; 729: *vycytuwać*, *vyvouuwać*, *zapisować*; 733: *pśylatować*, *vycytuwać*, *vyvouuwać*, *zapisuwać*, *zlatuwać*; 734: *vycytować*, *zapisować*; 737: *pśylatuwać*, *vycytuwać*, *vyvouuwać*, *zapisuwać*; 738: *podorować*, *vycytować*, *zapisować*, pojawiają się struktury z *-ywać*, np. 706: *uobyorywać*, *poduorywać*, *pśylotywać*, *vycytywać*, *vyvouywać*, *zapisywać*; 711: *vycytywać*, *vyvouywać*; 715: *pśylatywać* || *pśylotywać*, *vyvouywać*, *zlatywać* || *zlatować*; 720: *podorywać*, *pśylatywać*, *vyvouywać*; 724: *podorywać*, *zlatywać*; 725: *vyvouywać*, *zlatywać*; 726: *vycytywać*, *vyvouywać*; 728: *poduorywać*, *vycytywać*, *vyvouywać*; 729: *zlatywać*; 734: *vyvouywać*, *zlatywać*; 737: *vycytywać* || *vycytuwać*; 738: *pśylatywać* || *pśylatać*, *vyvouywać*.

Aktualne wyniki badań weryfikują dane pochodzące z lat pięćdziesiątych. Izomorfę *-ywać*, biegnącą przez badany teren, według Kiel, mapa 425, z północnego zachodu w kierunku południowego wschodu, między Skierniewicami i Łodzią, Radomiem i Przysuchą (por. Dejl, mapa 46), na podstawie aktualnych badań należałoby przesunąć w części północnej na wschód, poza punkty 706, 711, natomiast w części południowej na zachód od punktów 730, 735, 739 (mapa 40).

Z interesujących faktów odnoszących się do form iteratiwów należy odnotować postać czasownika *p^ood^oorewać*, która pochodzi z 734. W gwarze tej zaobserwowano przesunięcie uwargowanego *o* w kierunku *e*, typu *r^oosa*, *k^oōza* i z tym procesem należy wiązać pojawienie się *e* w miejscu *o* ($\leq \grave{a}$) (por. DejG, s. 50).

4.18. Wyrównanie tematu inf. czasowników wielokrotnych na *-wać* do tematu praes.

W części omawianych gwar doszło do wyrównania tematu inf. czasowników wielokrotnych *daw-ać*, *wstaw-ać* do tematu praes.: *daj-ę*, *wstaj-ę*. Powstały formy inf. typu *dajać*, *fstajać* oraz imperat. *fstaj*, *fstajta* na wzór *daj*.

Zilustrowany w Kiel, mapa 427, stan zachowania tej innowacji na omawianym obszarze, wskazywał na szeroki zasięg formy *fstajać*, który obejmował większość badanych punktów: 706, 707, 711, 715–717, 720, 721, 724–726, 728–730, 733, 734, 738, 739 oraz na sporadyczne występowanie postaci *dajać* na wschodzie w 706, 725, 726, 735, 739. Aktualnie zapisano formę *fstajać* w 711, 715, 717, 721, 724, 728, 729, 733–735, *fstajać* || *fstować* w 737, *fstajać* || *fstawać* w 738 na znacznie większym terenie niż analogiczną postać czasownika *dajać* (punkty: 711, 712, 717, 721, 735). Porównując starsze i obecne dane, daje się zauważyć mniejszą liczbę zapisów przedstawionych przykładów. Brak ich w 706, 707, 716, 720, 725, 726, 730, 739, gdzie zanotowano *dawać* 706, 716, 720, 725, 726, *dawać* 707, *fstawać* 706, 707, 716, 720, 725, 726, 730, 739. Pośrednio na dawną postać inf. wskazują formy imperat. *fstajoi*, *fstajej*, które wystąpiły w 729, 733, 734, 738: *fstajoi*; 724, 738: *fstajej*. W punktach 708, 711, 715, 717, 719–721, 724, 726, 728, 730, 734, 735, 739 przybrała ona postać *fstaj*, *fstajta* na wzór imperat. *daj*, tworzonego od tematu praesens.

4.19. Wyrównanie tematów na *-a/-* w 3. pl. praet.

Wyrównaniem morfologicznym tłumaczy się zjawisko występowania w północnej części omawianych gwar, po Łódź, Opoczno, Nowe Miasto i Grójec, form 3. pl. praet.: *l'el'i* 701, 706, 724, *le'i* 703; *śel'i* 701, 702, 706, 710, 720, *śeli* 703, 707, 708; *śmel'i* śe 701, 702, *śmjel'i* śe 703, 707, *śmewy* śe 706, *śmeli* śe 715, 716, powstałych przez analogię do 3. pl. praet. czasownika *mieli*. Repartycja tych przykładów świadczy o większym obszarze ich występowania, niż wynikałoby to z danych zilustrowanych w Kiel, mapa 45 i MAGP, mapa 98, według których południowa izoglosa form *śel'i*, *śmel'i* biegła wzdłuż linii Łódź – Rawa Mazowiecka – Nowe Miasto – Białobrzegi (mapa 41).

4.20. Końcówki 1. pl. praes. czasowników koniugacji opisowej *-ę*, *-esz*

W gwarach polskich pierwotna psł. końcówka 1. pl. praes. **-mę* przybrała różne postaci. W gwarach wielkopolskich oraz mazowieckich niekonsekwentnie zachowują się formy czasowników, należących do koniugacji opisowej *-ę*,

-esz, typu *beżem*, *ńešem* z końcówką -m, powstała po zaniku jeru. W Polsce południowej, podobnie jak w polszczyźnie ogólnej, używana jest końcówka -emy (lub jej odpowiedniki -ymy, -imy z fonetyczną zmianą $e \geq i, y$ przed spółgłoską nosową), powstała na skutek zidentyfikowania -m z zaimkiem *my* (DejDial, s. 226). Na obszarach wschodniej Polski utrzymuje się końcówka 1. os. dawnej liczby podwójnej -wa zarówno w funkcji pluralnej jak i na oznaczenie czynności (stanu) dwu osób (por. NitDial, s. 50; DejK).

Omawiane gwary opoczyńskie leżą na terenie, gdzie według starszych źródeł występowały wszystkie z wymienionych wyżej form 1. pl. praes. czasowników koniugacji -ę, -esz (por. DejK; KamG, s. 100; Kiel, mapa 434; Łoś, s. 178; StI, s. 42; Strok, s. 211–214; Świd, s. 333). Potwierdzają one używanie form pluralnych typu *ńešem* w okolicy 701 i 708 (Strok, s. 211; DejI, mapa 58), *iżemy*, *ńešemy* w gwarach na zachód od linii Skierniewice – Nowe Miasto – Radom – Skarżysko Kamienna, natomiast *ńeševa*, *pużeva* na wschód od niej. W funkcji liczby dualnej końcówka -wa utrzymywała się w pasie gwar, znajdujących się pomiędzy przytoczoną wyżej izoglosą na wschodzie, a linią biegnącą z północy na południe, między Skierniewicami i Łodzią, Piotrkowem Trybunalskim i Opoczmem, w kierunku Przedborza i Włoszczowy na zachodzie (DejI, mapa 58).

Na podstawie współcześnie zgromadzonego materiału można stwierdzić, że przedstawiony kilkadziesiąt lat temu stan zachowania poszczególnych form 1. pl. praes. omawianych czasowników prezentuje się nieco inaczej.

Wspomagane przez normę języka ogólnopolskiego realizacje typu *iężimy*, *weżemy* rozprzestrzeniły się, wypierając dawne formy z -wa używane w funkcji liczby podwójnej. Formy 1. pl. z końcówką -emy lub -imy, -ymy występują na znacznie większym obszarze niż w latach pięćdziesiątych XX w., w punktach 701, 715: *beżymy*, *iężimy*, *ńešimy*, *rviemy*, *weżimy*; 702, 724, 729, 730, 733, 737, 738: *beżemy*, *iężemy*, *ńešemy*, *weżemy*; 703: *iężemy* *ńešemy*, *rvjemy*, *viężemy*; 706: *berymy*, *iżimy* || *iężymy*, *weżymy*; 710, 711: *berymy*, *iżimy* || *iżymy*, *ńešimy*, *weżimy*; 716: *beżymy*, *iażimy* || *iężimy*, *ńešimy*, *rvjemy*, *weżimy*; 719: *beżymy*, *iężimy*, *ńešymy*, *weżimy*; 720: *berymy*, *byżemy*, *iężemy* *nošemy* || *ńešemy*, *weżemy*; 725: *beżymy*, *iężymy*, *ńešimy*, *weżimy*; 726: *beżymy*, *iężimy*, *ńešimy*, *rvjemy*, *weżimy*; 728: *iężemy*, *nošimy*, *rvjemy*, *weżemy* (mapa 42).

W punktach 707, 708, 712, 717, 721, 734, 735, 739, leżących na wschodzie omawianego terenu, używa się do dzisiaj form z końcówką dualną -wa. Spośród nich, w 712, 717, 721 i 735 pełnią one funkcję pluralu, por.: *beżeza*, *iżeza*, *iażeza*, *ńešeza*, *weżeza* 712, *beżeza*, *iężeza*, *ńešeza* 717, *beżeza*, *iężeza*, *iżeza*, *weżeza* 721, *beżeza*, *iężeza*, *ńešeza*, *weżeza* 735. W 708, 734 i 739 oznaczają wykonywanie czynności przez dwie osoby: *beżeza*, *iżeza*, *iażeza*, *weżeza* 708, *iężeza*, *ńešeza*, *rvjeza*, *weżeza* 734, *weżeza* 739, w odróżnieniu od form zakończonych na -my, używanych tam w znaczeniu pluralnym: *iżemy*, *iażemy*, *weżemy* 708, *iężemy*, *ńešemy*, *rvjemy*, *weżemy* 734, *iężemy*,

ńeśmy, ężemy 739. W 707 zapisano równolegle formy pluralne: *jeżimy* || *jeżeŕa*, *weżimy* || *weżeŕa*, ale w tym wypadku informator zaznaczył, że wyrazy z -ŕa są starsze w stosunku do dzisiejszych, zakończonych na -my.

4.21. Końcówki 1. pl. praet.

Pochodzące ze stp. form czasu przeszłego złożonego, dzisiejsze formy 1. pl. praet. typu *byliśmy*, *robiliśmy* posiadają w swojej strukturze ruchomą końcówkę -śmy. Jest ona kontynuantem dawnego słowa posiłkowego *jesmь, które po zaniku jeru uprościło się, a następnie przez analogię do *jeśm*, *jeś*, *jeśce* i zaimka osobowego *my* przybrało obecną postać -śmy (na terenach fonetyki udźwięczniającej -źmy) i zaczęło pełnić funkcję końcówki. Tak ukształtowana końcówka 1. pl. praet., charakteryzuje nie tylko język literacki, ale również gwary. Na omawianym terenie napotkano ją w przykładach: *biłizmy*, *ńeślizmy*, *myżmy* *pekl'i*, *śelizmy* || *myżmy* *śeli*, *weżlizmy*, *zmoklizmy* 701, *pekl'izmy*, *śel'izmy*, *zabiłizmy*, *zmoklizmy* 702, *ńeślizmy* || *myśmy* *ńeśli*, *pekl'izmy*, *myśmy* *śeli* 703, *zmoklizmy* 706, *myśmy* *piekli*, *vzińizmy* 707, *biłizmy*, *robilizmy*, *śel'izmy* 708, *ńeślizmy* 710, *śal'izmy*, *zmoklizmy* 711, *biłizmy*, *ńeślizmy*, *peklizmy*, *śal'izmy*, *zmoklizmy* 715, *biłizmy*, *ńeślizmy*, *peklizmy*, *zmoklizmy* 716, *ńeślizmy* 719, *peklizmy* 720, *śol'izmy* 724, *biłizmy*, *ńeślizmy*, *pekl'izmy*, *śal'izmy*, *zmoklizmy* 726, *ależmy* *zmokli* 730, *pekl'izmy*, *ależmy* *zmokli* 738.

W gwarach będących przedmiotem opisu spotyka się również końcówki 1. pl. praet. będące rezultatem wyrównania do form dualnych oraz do form trybu przypuszczającego z *byłmy*.

Z analizy materiałów starszych (DejK) wynika, że po zaniku kategorii liczby dualnej końcówka -(s)ŕa objęła funkcję oznaczania 1. pl. form czasu przeszłego w gwarach na wschód od Skierniewic, Nowego Miasta, Radomia oprócz punktu 712 (DejK, s. 12). Formy typu *byłizŕa*, *ŕa byli* o dualnym znaczeniu występowały na zachód od wyznaczonej izoglosy, po Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Przysuchę, Końskie, Kielce (mapa 43). Aktualnie formy 1. pl. praet. z dawną końcówką dualną występują na wschód od Rawy Mazowieckiej, Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta, Skarżyska Kamiennej. Zatraciły one swój podwójny charakter i używane są obecnie na oznaczenie czynności (stanu) wykonywanej przez wiele osób, por.: *biłizŕa* 707, 712, 716, 717, 721, *biłizŕa* 735, *ŕa bili* 716, *gralizŕa*, *ńeślizŕa* 712, *ńeślizŕa*, *ŕa ńeśli* 716, *ńeślizŕa*, *bralizŕa* 717, *ńeślizŕa*, *robilizŕa* 721, *ńeślizŕa* 735, *pieklizŕa* 707, *peklizŕa* 712, 717, 721, *peklizŕa* 735, *robilizŕa* 708, *śalizŕa* 707, 715, *śelizŕa* 708, *śolizŕa* 712, 717, 721, *śolizŕa* 735, *zmoklizŕa* 708, 712, 717, 721, *zmoklizŕa* 735. Jedynie w punkcie 734 informator wyraźnie zaznaczył, że forma *ńeżlizŕa* ma charakter dualny.

Obszar występowania form 1. pl. praet. typu *vižel'imy*, powstałych po redukcji *-x-* w końcówce uformowanej pod wpływem dawnych form trybu przypuszczającego (Nit, IV, s. 57; DejDial, s. 232), sięgający według DejK, s. 16, na wschodzie omawianego terenu linii Głowno – Nowe Miasto – Przysucha – Iłża, w zasadzie nie uległ zmianie. Zapisano tam przykłady: *ńeśl'imy* 702, *bił'imy*, *kyadł'imy* deski, *pekl'imy* sami, *siol'imy* 706, *bił'imy*, *peklymy*, *śelymy*, *zavežl'imy*, *zmokl'imy* 710, *pekal'imy* 711, *biłimy*, *ńeślimy* 716, *bił'imy*, *pekal'imy* same, *śal'imy* 719, *ńežl'imy*, *śol'imy*, *vežel'imy*, *ńe vžel'imy*, *zabił'imy*, *zmokl'imy* 720, *pekl'imy* 724, *ńeśl'imy* 725, *bił'imy*, *pekl'imy*, *śol'imy*, *zmokl'imy* 728, *beł'imy*, *pekl'imy* sami, *śol'imy*, *śival'imy* 729, *bił'imy*, *nośl'imy* 730, *bił'imy*, *pekl'imy* sami, *śal'imy* 733, *beł'imy*, *ńežl'imy*, *pekl'imy*, *śol'imy*, *zmokl'imy* 734, *pekl'imy* *χ'lip*, *robił'imy*, *śol'imy*, *zabił'imy* se *śfi'ine* 737, *bił'imy*, *śal'imy* 738, *bił'imy*, *ńeśl'imy*, *pekl'imy*, *śal'imy*, *zaržnel'imy*, *zmokl'imy* 739, obok form krótszych, z zaimkiem *my*, a bez końcówki, por. *sami my* *zabijał'i*, *my* *zajeny* 711, *samy my* *bili*, *my* *ńe* *śoli*, *my* *zmokli* 716, *my* *beł'i* 720, *my* *ńeśl'i*, *ale* *my* *zmokl'i* 724, *my* *pekl'i*, *my* *śal'i*, *my* *zabił'i*, *my* *zmokl'i* 725, *my* *meł'i* 728, *my* *ńeśl'i* 729, *my* *pekl'i*, *my* *śol'i* 730, *łuz* *my* *zvežl'i*, *ale* *my* *zmokl'i* 733, *my* *robił'i*, *my* *ńe* *śol'i* 737, *my* *bral'i*, *my* *ńeśl'i* 738, *my* *śal'i* 739.

4.22. Kończówki 1. pl. imperat.

Po zaniku końcówki *-i* w formach sg. imperat. czasowników, których tematy kończyły się na jedną spółgłoskę (por. DejDial, s. 228; KlemG, s. 376–377), zanikło *-i-* również w formach pluralnych, prowadząc do ustalenia się funkcjonujących obecnie w języku ogólnopolskim form 1. pl. imperat. typu *ńeśmy*, *zveśmy* z końcówką *-my*. W gwarach, obok nich, spotyka się również na terenach udźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej postaci typu *ńeźmy*, *zveźmy* z powodu identyfikowania końcówki *-my* z zaimkiem *my*. Formy 1. pl. imperat. przybierają także końcówkę 1. dual. *-wa*, która po zaniku tej kategorii upowszechniła się na terenach Małopolski i Mazowsza (por. DejDial, mapa 68c) w funkcji pluralnej, zachowując w niektórych gwarach znaczenie dualne (por. DejDial, mapa 68b).

W gwarach opoczyńskich i sąsiadujących występują wszystkie wyżej omówione formy 1. imperat. Zgodne z normą literacką formy typu *piśmy*, *zaveśmy* wystąpiły na północy, por.: *choćmy*, *piśmy*, *zaveśmy* 702, *choćmy*, *piśmy*, *zavieśmy*, *zrupmy*, *zvieśmy* 703, *jićmy*, *piśmy*, *zavieśmy*, *zrupmy* 707 oraz w okolicy Radomia w punkcie 726: *piśmy*, *zaveśmy*. Z gwarach z udźwięczniającą fonetyką międzywyrazową zapisano przykłady: *choźmy* 701, 706, 710, 711, 715, 719, 725, 728, 737, 739, *χ*oźmy* 724, 729, 733, 734, 738, *jiźmy* 716; *piźmy* 701, 715, 724, 728–730, 733, 734, 738, *piźmy* 706, 710, 716, 719, 725, 737, 739; *zaveźmy* 701, 706, 715, 720, 724, 725, 728–730,

734, 737, 739, *zavjeźmy* 710, *zavizmy* 711, *zveźmy* 716, 719, 738; *rubmy*, *šeźmy*, *veźmy* 701, 706, 710, 711, 715, 719, 720, 724, 728, 729, 733, 734, 737–739 (mapa 44).

W wyznaczonym w DejI, mapa 59, zasięgu utrzymywania się form 1. imperat. z końcówką dualną *-wa* wystąpiły one w znaczeniu pluralnym w 707: *řizva*; 708: *řoźva*, *řizva*, *zaveźva*; 712: *řoźva*, *řeśva*, *řizva*, *zaveźva*; 717: *beźva*, *řoźva*, *řeźva*, *řizva*, *zveźva*; 721: *řoźva*, *řizva*, *rubva*, *zveźva*; 735: *řoźva*, *řizva*, *zveźva*. Na północ od niego postaci z *-wa* zanotowano w 701: *řoźva*, *řizva*. Formy typu *beźva*, *řeśva*, o znaczeniu liczby podwójnej, napotkano jedynie w punkcie 734: *řyoźva*, *nařizva*, *řeźva*, *zaveźva* i 739: *nařizva*, *řeźva*, *zaveźva*. Porównując dawne i obecne zasięgi utrzymywania się form dualnych i pluralnych z końcówką *-wa* widać ich cofanie się. Coraz częściej postaci *řoźva*, *řeśva* zastępowane są przez zgodne z normą ogólnopolską formy typu *řoćmy*, *řeśmy*, *zrupmy* (mapa 44).

4.23. Końcówki 2. pl. czasowników

Po zaniku kategorii liczby podwójnej, końcówka 2. dual. *-ta* upowszechniła się w gwarach „po Tucholę, Wyrzysk, Żnin, Słupcę, Wieluń, Olesno, Miechów, Mielec, Zamość, Siedlce, Grajewo, Olecko” (DejDial, s. 225–226) w formach 2. pl. praes., praet. i imperat. Tym samym wyparła w nich uwarunkowany genetycznie kontynuant psl. przyrostka **-te* ≥ *-cie*, który zachował się w grzecznościowych formach kierowanych do starszej lub szanowanej osoby (tzw. „pluralis majestaticus”).

Gwary opoczyńskie wraz z sąsiednimi, należące do tych, w których doszło do takiego zastąpienia (por. Kiel, mapa 438; MAGP, mapa 466), zachowują dualną końcówkę *-ta*, pełniącą funkcję pluralną. Używa się w nich do osób młodszych lub równych wiekiem form: *bešta*, *čytojta*, *že ižeta?*, *řešta*, *řeśl'ista*, *co robita?*, *vyšta vyvežl'i* itd. Jednocześnie zachowuje się końcówka *-cie* w grzecznościowych formach kierowanych do osób starszych, na przykład: *že ižecie žatku?*, *pocekejcie mamo*, *špivojcie kumo*, itd.

W porównaniu ze starszymi danymi, doszło w zakresie realizacji form 2. pl. praes., praet., imperat. do niewielkich zmian. Pod wpływem języka literackiego usuwana jest końcówka dualna *-ta* na rzecz ogólnopolskiego *-cie*, co największe rozmiary przybrało w punkcie 726, gdzie powszechnie już mówi się *bežeće*, *beście*, *že ižecie*, *nešeće*, *řeśl'isce*, *řeście*, *pocekajcie*, *pšečytajcie*. W 739 zapisano obocznie funkcjonujące formy *špevojcie*, ale *cytojta*, *řešeta* || *nešeće*.

5. LEKSYKA

Słownictwo odgrywa w badaniach gwarowych mniejszą rolę niż zjawiska gramatyczne. Dla wyodrębnienia dialektów i gwar pierwszorzędne znaczenie posiadają gramatyczne właściwości języka, tworzące systemy fonetyczne i morfologiczne. Słownictwo zaś, będące zbiorem wyrazów nazywających dane sygnaty, nie stanowi jednolitego systemu, ma charakter otwarty, często podlegający zmianom i uzupełnieniom w zależności od czynników kulturowych, ekonomicznych, społecznych, administracyjnych itd. (DejŚl, s. 52; Kiel, t. 4, s. 5–10; ZarI, s. 156).

Skupiska izoleks rzadko zgadzają się z przebiegiem izofon, czy izomorf, bowiem wyrazy szybciej i łatwiej niż właściwości gramatyczne są przyswajane przez sąsiednie gwary. Z tego powodu nie mogą one stanowić podstawowego kryterium ugrupowań dialektów i gwar (Kiel, t. 4, s. 7). Zasięgi wyznaczone na podstawie zjawisk leksykalnych mogą być jedynie uzupełnieniem danych, jakie niosą ze sobą inne grupy izoglos (por. ZarI, s. 137–157).

Tak pojmując rolę słownictwa w badaniach gwar opoczyńskich, których teren pokrywa gęsta sieć izoleks o różnym kierunku przebiegu, pozwalającym na wyznaczenie południowych, północnych, wschodnich, zachodnich oraz północno- i południowo-wschodnich, północno- i południowo-zachodnich zasięgów występowania wyrazów.

W rozdziale tym, podzielonym na 8 części poświęconych poszczególnym kierunkom rozprzestrzeniania się danych leksemów, uwzględnione zostaną również zmiany, jakie dokonały się w okresie ostatnich dziesięcioleci. Zasięgi występowania wyrazów zostaną omówione w tekście w układzie, odpowiadającym kolejności izoleks przedstawionych w legendach map.

5.1. Izoleksy północne

blacha 'płyta kuchenna' – nazwa zaświadczona przede wszystkim z terenów południowo-wschodniej Polski (Maz, t. III, cz. 2, s. 64–65), występuje na omawianym obszarze w gwarach na południe od Łodzi, Rawy Mazowieckiej, Białej Rawskiej i Grójca (mapa 45), zob. *blat*.

bojowisko 'miejsce młocki w stodole' – nazwy utworzone od czasownika *bić*: *bojowisko*, *boisko* zajmują południowo-wschodnią część Polski, przy czym na północy tego obszaru funkcjonuje *bojowisko*, na południu *boisko* (por. Nit, t. II, s. 62; PelcM, mapa 11). W omawianych gwarach wyraz *bojowisko* występuje na zwartym terenie prawobrzeżnej Pilicy, po Opoczno i Przysuchę (mapa 45). Poza nim *bojowisko* zanotowano również w 708 i 717 – punktach położonych w okolicy Grójca i Białobrzegów (por. Kiel, mapa 542), co potwierdzałoby tezę K. Nitscha o pierwotnie jego szerszym zasięgu, łączącym się z wielkopolskim obszarem *bojewicy* (Nit, t. II, s. 63). Południowomałopolskie *boisko* zapisano w 737, wsi położonej na lewym brzegu Pilicy, w jej górnym biegu. M. Kamińska notowała leksem *bojowisko* na terenach lewobrzeżnej Pilicy, w okolicy punktów 719, 728 (KamG, s. 115), zob. *klepisko*.

kołowrotek 'narzędzie do przędzenia lnu' – pierwotnie nazwa ta obejmowała Małopolskę, Śląsk i Wielkopolskę (por. MAGP, mapa 442; PelcM, mapa 15). Według Kiel, mapa 560, sięgała na badanym obszarze linii łączącej miasta Opoczno – Przysucha – Radom. Obecnie izoleksa *kołowrotka* częściowo biegnie zgodnie ze starszymi danymi na odcinku Opoczno – Przysucha, w okolicach Radomia kierując się na północ i docierając do Grójca (mapa 45). W 717, 725, 728 – punktach leżących na granicy zasięgu, wyraz *kołowrotek* używany jest obok dawnej nazwy *kółko*, zob. *kółko*.

kromka 'kromka chleba' – wyraz, funkcjonujący w polszczyźnie literackiej, znany jest w tym znaczeniu większości z omawianych gwar. Najdalsza północna izoleksa *kromki* biegnie od Główna poprzez Skierniewice, na zachód od Rawy Mazowieckiej i Nowego Miasta oraz na wschód od Białej Rawskiej, w kierunku Piaseczna i Warszawy (mapa 45), zob. *glonek*.

lochać się 'o świni: objawiać popęd płciowy' – czasownik ten, w omawianym znaczeniu, znany jest na dużym obszarze Polski z wyjątkiem Wielkopolski, południowej Małopolski i Śląska (Maz, t. I, cz. 2, s. 104–106). W gwarach opoczyńskich nazwa ta używana jest najdalej na północy po Brzeziny, Tomaszów Mazowiecki, Nowe Miasto, Białą Rawską i Grójec (mapa 45). Wewnątrz tak określonego obszaru w 724, 725, 728, 738 zanotowano inny leksem – *hukać się*, zob. *hukać się*.

parkać się 'o owcy: objawiać popęd płciowy' – północna izoleksa tej nazwy, charakterystycznej dla Polski centralnej (HorP, s. 62), występującej, wg Maz, t. I, cz. 2, s. 106, m. in. w północnej Małopolsce (PelcM, mapa IIIa) i Sieradzkim, biegnie od Główna, Skierniewic w kierunku Tomaszowa Mazowieckiego i Nowego Miasta, i dalej na północ w stronę Mszczonowa (mapa 45), zob. *hukać się*.

pośladek 'tylna część wozu' – nazwa, występująca, wg MAGP, mapa 24, w północnej Małopolsce, Sieradzkim i Wieluńskim, sięga na północy

omawianego obszaru gwar położonych na lewym brzegu Pilicy (mapa 45). Kiel, mapa 771, rejestruje *pośladek* obocznie do *zad* w punktach AGP 707, 711, na północ od wyznaczonej izoleksy, w których aktualnie używana jest tylko nazwa *zad*, zob. *zad*.

ryczman 'kierownik wozu' – nazwa występuje w różnych postaciach fonetycznych (*ryczman*, *rycan*) na prawym brzegu Pilicy, obejmując gwary na południe od Tomaszowa Mazowieckiego, Przysuchy, Radomia i na wschód od Sulejowa i Przedborza (mapa 45). Pierwotny zasięg (por. Kiel, mapa 540) przekraczał na północy linię Pilicy w okolicach Tomaszowa Mazowieckiego, zob. *kierownik*.

źmiak 'ziemniak, *Solanum tuberosum*' – nazwa wystąpiła na południu, w gwarach po linię biegnącą w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Przysuchy, Radomia i Białobrzegów (mapa 45), przy czym ogólnopolską nazwę *ziemniak* zapisano wewnątrz tak określonego obszaru w 720 i 726, zaś poza nim w 710. Zauważa się cofanie leksemu *źmiak* pod naporem szerzącego się z północy wyrazu *kartofel* (mapa 47).

cedzka, *cedzadka* 'sitko do cedzenia mleka' – nazwy, będące derywatami od czasownika *cedzić*, znane m. in. na terenach północnego Mazowsza (Maz, mapa 40), wystąpiły na obszarze, najdalej na północ sięgającym Radomska, Przedborza i Końskich (mapa 46), zob. *sitko*.

gnat 'nasad sań' – leksem używany w południowej części Małopolski, głównie zachodniej (MAGP, mapa 55), wystąpił na południu omawianego obszaru w 737 i 738. Kiel, mapa 613, potwierdza tę lokalizację (mapa 46), zob. *nasad*.

brukpiel 'brukiew, *Brasica napus rapifera*' – nazwa, dominująca w południowej i środkowej Małopolsce (MAGP, mapa 350), na omawianym obszarze pojawiła się tylko w 739 (mapa 46). Według starszych źródeł (Kiel, mapa 462; KamG, s. 114), jej zasięg był pierwotnie większy i sięgał do Sulejowa oraz biegu rzeki Czarnej i Kamiennej, zob. *brukiew*.

nasad 'nasad wozu' – funkcjonuje w gwarach najdalej na północ, po Piotrków Trybunalski, bieg rzeki Czarnej, Kielce, Skarżysko Kamienną, Ilżę (mapa 46). W porównaniu z danymi przedstawionymi w Kiel, mapa 612; MAGP, mapa 26, obszar występowania nazwy *nasad* powiększył się w kierunku wschodnim, obejmując punkt 735, w którym dawniej notowano leksem *ławka*, zob. *ławka*.

pokład 'sufit z desek przybitych do belek' – najdalej sięga na północy Radomska, Przedborza, Końskich, Skarżyska Kamiennej (mapa 46). Według MAGP, mapa 8; BaśT, t. I, s. 33, nazwa ta znana jest na pograniczu Małopolski, Śląska, ziemi sieradzkiej i wieluńskiej. Na podstawie Kiel, mapa 684, należy stwierdzić jej cofanie się pod naporem mazowieckiego *pupa*, zob. *powala*, *pupa*.

powala 'sufit z desek przybitych do belek' – wyraz wystąpił w 738 i 739 (tu obocznie do *pokład*), na północ od Kielc (mapa 46). Nazwę, uznawaną za małopolską (Pelc, s. 188), starsze źródła notują na południe od linii Ostróda – Łęczyca – Radomsko – Starachowice (BasT, t. I, s. 33; MAGP, mapa 8), zob. *pokład*, *pułap*.

ścierzenie 'ściernisko' – według Kiel, mapa 752, nazwa używana była w gwarach południowej Kielecczyny, do których należały nasze punkty 733 i 738. Aktualnie obszar występowania *ścierzni* rozszerzył się, sięgając na północy Końskich i Skarżyska Kamiennej (mapa 46), zob. *rzyśko*.

zwarta 'deska boczna wozu' – występuje w gwarach w południowo-wschodniej części obszaru (734, 735, 738, 739), po źródła rzek Czarnej i Kamiennej na północy (por. Kiel, mapa 483) (mapa 46), zob. *deska*.

5.2. Izoleksy południowe

blat 'płyta kuchenna' – najdalszy południowy zasięg wyznaczają miasta: Koluszki, Rawa Mazowiecka, Grójec (mapa 47). Nazwa w starszych źródłach poświadczona jest głównie z Mazowsza oraz z Wielkopolski i Kaszub (Maz, t. III, cz. 2, s. 64–69). Jej obecność na badanym terenie należy uznać za wpływ dialektu mazowieckiego, zob. *blacha*.

bukać się 'o owcy: objawiać popęd płciowy' – czasownik ten znany jest na Warmii, Mazurach, południowo-zachodnim Mazowszu i w Łęczyckiem (HodP, s. 62; Maz, mapa 26). W gwarach będących przedmiotem opisu pojawił się na północ od Pilicy w 701, 702, 707, 711, 715, 716 (mapa 47), a więc na terenie znajdującym się pod wpływem mazowieckim, zob. *parkać się*.

glonek 'kromka chleba' – leksem został zarejestrowany przez Kiel, mapa 574, w północnej części Kielecczyny, po linię Pilicy. Aktualnie w punktach AGP: 706, 708, 712, 715, 720, odpowiadającym gwarom eksplorowanym w czasie badań nad *Atlasem gwarowym województwa kieleckiego* (punkty: 1, 3, 7, 10, 15), został zastąpiony przez wyraz o charakterze ogólnopolskim – *kromka* (mapa 47), zob. *kromka*.

kierownik 'kierownik wozu' – nazwa, szerząca się z Mazowsza (por. Maz, mapa 103; Suł, mapa 3; MAGP, mapa 27), obejmuje gwary lewobrzeżnej Pilicy oraz na jej prawym brzegu na wschód od Opoczna (717, 721, 725 i 726 obocznie do *ryczmun*) (mapa 47). Najdalszy południowy zasięg wyrazu *kierownik* zgodny jest z danymi, przedstawionymi w Kiel, mapa 540, zob. *ryczman*.

klepisko 'miejsce młocki w stodole' – nazwa, ekspandująca z Mazowsza na tereny przyległe (Nit, t. II, s. 60–64; BasT, t. II, s. 19; PelcM, mapa

11), występuje na omawianym obszarze w gwarach na północ od linii wyznaczonej miejscowościami: Przedbórz – Sulejów – Opoczno – Kielce – Szydłowiec (mapa 47). W 724, 730, 739 zapisano ją obocznie do *bojowisko*, co potwierdza Kiel, mapa 542, zob. *bojowisko*.

kubel 'wiadro' – nazwa, w postaciach *kubel*, *kubelek*, *kubelko*, znana jest niemal w całej Polsce (Maz, t. VI, cz. 2, s. 50–53; PelcM, mapa Vb), a jej wyjątkową częstość występowania na Mazowszu potwierdza Maz (mapa 265) i MAGP (mapa 86). Na omawianym obszarze sięga na południu Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta i Radomia (mapa 47). W wielu gwarach wypierana jest przez nowsze, ogólnopolskie *wiadro*, o czym świadczą zapisy *kubelek* || *řadro* pochodzące z 701, 703, 716, 726.

łachać się 'o świni: objawiać popęd płciowy' – wyraz, charakteryzujący gwary zachodniej części Mazowsza i Wielkopolski (HodP, s. 64) oraz Łęczyckie, Sieradzkie i Kujawy (por. Maz, t. I, cz. 2, s. 104–106), na badanym obszarze wystąpił w północnej jego części, po Brzeziny, Tomaszów Mazowiecki, Nowe Miasto, Białą Rawską i Grójec (mapa 47), zob. *lochać się*.

podwalina 'pierwsza belka położona na fundamencie budynku' – nazwa, uznawana za mazowiecką (Nit, II, s. 44–45; BasT, t. I, s. 16–17), wystąpiła w punkcie 703 (mapa 47), czym wiąże się z obszarem wschodniego Mazowsza, na którym była notowana, wg starszych źródeł (por. Maz, mapa 126; KowP, mapa 16). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego* rejestruje ją w punkcie 708, gdzie obecnie *přyćeř* (Kiel, mapa 680).

zad 'tylna część wozu' – południowy zasięg wyrazu *zad*, charakteryzującego całą Polskę z wyjątkiem samej północy i obszaru północnomazowieckiego (por. MAGP, mapa 24), opiera się na linii biegnącej na południe od Głowna i Rawy Mazowieckiej i na północ od dolnego biegu Pilicy. Obszar występowania leksemu *zad* nie uległ zmianie w porównaniu z danymi, przedstawionymi w Kiel, mapa 771 (mapa 47), zob. *pořladek*.

brukiew 'brukiew, *Brasica napus rapifera*' – występuje na całym omawianym obszarze, oprócz punktu 739, gdzie obocznie zapisano wyraz *karpieł*. Jej duży zasięg w gwarach polskich (por. MAGP, mapa 350) wspierany jest literacką polszczyzną, w której wyraz ten funkcjonuje (mapa 48), zob. *karpieł*.

deska 'deska boczna wozu' – obejmuje teren na północ i zachód od linii Końskie – Iłża (mapa 48). Nazwa znana jest w południowo-zachodnim Mazowszu (Maz, mapa 107), północno-zachodniej Kielecczyźnie (Kiel, mapa 483) oraz gdzieś tam na terenie Wielkopolski (por. Suł, mapa 8), zob. *zwarta*.

kółko 'narzędzie do przędzenia lnu' – zwarty obszar występowania ograniczony jest na południu linią, biegnącą od Radomska w kierunku Opoczna,

Przysuchy i na północ od Radomia, wzdłuż biegu Radomki (mapa 48). W punktach, leżących w najbliższym sąsiedztwie izoleksy, zapisano obocznie nazwy *kółko* || *kołowrotek* 717, 725, 728, co jest przejawem szerzenia się z południa wyrazu *kołowrotek* (por. Kiel, mapa 560). Nazwa *kółko* uznawana jest za mazowiecką, gdyż, jak wykazały wcześniejsze badania (por. MAGP, mapa 442), wystąpiła ona zwarcie na terenie tego dialektu na północ od linii Włodawa – Kępno – Inowrocław – Chodzież. W Małopolsce, na Śląsku i w Wielkopolsce jego odpowiednikiem jest *kołowrotek* (por. Falst, mapa 38), zob. *kołowrotek*.

ławka 'nasad wozu' – granica zwartego obszaru występowania tego leksemu, według MAGP, mapa 26, charakteryzującego środkowo-wschodnią część Polski, sięga na południu Radomska, Końskich, Kielc, Skarżyska Kamiennej, Ilży (mapa 48). W porównaniu z Kiel, mapa 612, izoleksa *ławki* nieznacznie przesunęła się w kierunku północnym, zob. *nasad*.

nasad 'nasad sań' – występuje na badanym obszarze, poza południowym krańcem (punkty 737, 738), gdzie funkcjonuje nazwa *gnat* (mapa 48). W okolicach Skierniewic, Łodzi i Rawy Mazowieckiej oraz na wododziale Pilicy i Radomki kilkakrotnie zapisano w tym samym znaczeniu wyraz *ławka*, zapewne przeniesiony jako nazwa z analogicznej części wozu konnego (por. MAGP, t. II, cz. 2, s. 21, który informuje o spotykanych w środkowej i północnej Polsce zapisach tego leksemu). Nazwa *nasad* znana jest prawie w całej Polsce (por. MAGP, mapa 55) i według Kiel, mapa 613, występowała w większości badanych gwar, poza punktami 706 i 726, zob. *gnat*.

pułap 'sufit z desek przybitych do belek' – najdalsza południowa izoleksa tego wyrazu sięga Przedborza, Końskich, Skarżyska Kamiennej i Starachowic (mapa 48). Nazwa ta ekspandowała na teren gwar opoczyńskich z Mazowsza. Według starszych źródeł (MAGP, mapa 8; BaśT, cz. 1, s. 33), obejmowała północno-wschodnią Polskę, po linię Ostróda – Łęczycza – Radomsko – Starachowice – Krasnystaw. Przebieg wyznaczonej izoleksy zgodny jest ze stanem zilustrowanym w Kiel, mapa 684, zob. *pokład*, *powala*.

rżysko 'ściernisko' – leksem znany, wg Kiel, mapa 752, w północnej części Kielecczyny po Sulejów, Kielce, Starachowice, Ilżę na południu, wystąpił w omawianych gwarach najdalej po linię Radomsko – Końskie – Skarżysko Kamienna (mapa 48). W porównaniu z Kiel, izoleksa *rżyska* przesunęła się w kierunku północnym, zob. *ścierzenie*.

sitko 'sitko do cedzenia mleka' – nazwa, wspólna gwarom Kielecczyny, Lubelszczyzny, Rzeszowszczyzny, Poznańskiego i południowego Mazowsza, występuje w eksplorowanych gwarach w części północnej, po Przedbórz, Końskie, Kielce (mapa 48), zob. *cedzka*, *cedzadka*.

5.3. Izoleksy wschodnie

boguwola 'wilga, *Oriolus oriolus*' – znana od XVII w. (Nit, II, s. 25) z terenu północnego Śląska i do niego przyległych, w badanych gwarach wystąpiła w okolicy Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Przedborza (mapa 49). Lokalizację tę potwierdzają starsze źródła: Kiel, mapa 782; Nit, II, s. 26, zob. *wilga*.

brzuszc 'tylna część nogi między kolanem a piętą' – nazwa pojawiła się w zachodniej części omawianego terenu w kilku postaciach fonetycznych i morfologicznych: *bżutel*, *bżusto*, *bżuśco*, *bżusc*. Wschodnia izoleksa *brzuszcza*, wg MAGP, mapa 419, występującego w pasie od południowej Wielkopolski po południowo-zachodnie Mazowsze i Małopolskę zachodnią, sięga na obszarze gwar opoczyńskich Skierniewic, Rawy Mazowieckiej, Nowego Miasta, Opoczna i Przedborza (mapa 49), co potwierdza Kiel, mapa 597. Na terenie gwar sieradzkich notuje ją powszechnie M. Kamińska (KamG, s. 117), zob. *łydka*, *prosiak*.

gapa 'wrona, *Corvus corone cornix*' – leksem historycznie późniejszy od ogólnopolskiej nazwy *wrona* (UrbZ, s. 64), występujący na zwartym obszarze północno-zachodniej Polski, w tym w północno-zachodniej Małopolsce (MAGP, mapa 318). Inna postać tego wyrazu – *glapa* charakteryzuje południową Wielkopolskę, Wieluńskie, Sieradzkie i Łęczyckie. Najdalszą wschodnią izoleksę *gapy* || *glapy* wyznaczają na badanym obszarze miasta Skierniewice – Sulejów – Radomsko, przy czym postać *glapa* zapisano jedynie w 719. Obszar występowania tego leksemu, w zestawieniu z Kiel, mapa 72, zmniejszył się (mapa 49), zob. *wrona*.

lehioda (komosa, *Chenopodium album*) – najdalsza wschodnia izoleksa biegnie przez miejscowości Skierniewice – Rawa Mazowiecka – Opoczno – Kielce (mapa 49), co potwierdza Kiel, mapa 581, zob. *komosa*, *loboda*.

modrak (chaber, *Centaurea cyanus*) – nazwa, znana na terenie Polski północno-zachodniej (Nit, t. II, s. 99, mapa 2), według Kiel, mapa 470; KamG, s. 117; Nit, t. II, s. 100, obejmująca w części zachodniej omawianego terenu gwary, po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Nowe Miasto, Opoczno, Kielce. Tak wyznaczony bieg najdalszej wschodniej izoleksy *modraka* nie uległ do dzisiaj większym zmianom (mapa 49). W części omawianych gwar, objętych jego zasięgiem, doszło do zastąpienia leksemu *modrak* przez uznawaną za mazowiecką, funkcjonującą również w języku ogólnopolskim, nazwę *chaber* (zob. *chaber*).

sabatnik 'piec chlebowy' – występuje w kilku punktach (719, 720, 724, 728, 737), na zachód od Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna i Przedborza (mapa 49). Leksem znany jest w Wielkopolsce, w Lubelskiem, Częstochowskim i gdzieś na Mazowszu (Maz, t. I, cz. 2, s. 115).

śnice 'śnice tylne wozu' – nazwa, znana na dużych obszarach Polski południowo-zachodniej i południowej (MAGP, mapa 31), objęła w części zachodniej omawianego terenu gwary, w zasięgu wschodnim po Skierniewice, Sulejów, Opoczno, Kielce (mapa 49), wypierając częściowo, notowany w Kiel, mapa 755, leksem *skręty*, zob. *skręty*.

5.4. Izoleksy zachodnie

chaber 'chaber, *Centaurea cyanus*' – nazwa nie tylko utrzymuje się na zwartym obszarze wschodnim, po linię Skierniewice – Nowe Miasto – Opoczno – Skarżysko Kamienna, wyznaczonym na podstawie danych przedstawionych w Kiel, mapa 470, ale od czasów badań prowadzonych na tym terenie w latach pięćdziesiątych XX w. ekspandowała na południe (punkt 739) oraz na zachód (punkty: 706, 715, 724), gdzie wyparła dawniej notowany leksem *modrak* (mapa 50), zob. *modrak*.

loboda 'komosa, *Chenopodium album*' – obejmuje kompleks gwar, leżących w większości na prawym brzegu Pilicy. Bieg zachodniej izoleksy *lobody* opiera się na północy o linię Pilicy, na zachodzie zaś sięga Opoczna, środkowego biegu rzeki Czarnej i Kielc (mapa 50). Zasięg ten, w porównaniu ze starszymi danymi (Kiel, mapa 581), w zasadzie nie uległ zmianie, zob. *komosa*, *lebioda*.

łydka 'tylna część nogi między kolanem a piętą' – nazwa ogólnopolska, która wyparła w wielu gwarach zarówno występujący, wg Kiel, mapa 517, na północy omawianego obszaru leksem *prosiak*, jak i południową *lystę*. Obecnie zachodnia izoleksa *łydki* biegnie od Skierniewic, Rawy Mazowieckiej, Nowego Miasta, Przysuchy, Szydłowca w kierunku Kielc (mapa 50), zob. *brzuszczyk*, *prosiak*.

ożóg 'kij do poprawiania ognia w piecu' – granica najdalszego zachodniego zasięgu biegnie na północny zachód od Grójca w kierunku Białej Rawskiej, następnie na południe, docierając do linii Radomki. Stąd, omijając od zachodu punkt 726, kieruje się w stronę Skarżyska Kamiennej (mapa 50). Według Maz, t. II, cz. 2, s. 89–94, leksem ten znany jest na Mazowszu zachodnim, a poza południowo-wschodnią Kielecczyzną (Kiel, mapa 634) w Lubelskim, Rzeszowskim, na Pomorzu i Kaszubach.

na przyboś 'w butach na boscie nogi' – obszar występowania tego określenia sięga na zachodzie linii, biegnącej z północy na południe między punktami 703, 712 a 707 i 716 w kierunku Opoczna, Końskich i Włoszczowy (mapa 50). Zasięg ten uległ, w porównaniu z danymi przedstawionymi w Kiel, mapa 377 i MAGP, mapa 365, niewielkim zmianom, przesuwając dawną izoleksę nieznacznie w kierunku zachodnim. Nazwa ta znana jest na Mazowszu i terenach przyległych (por. MAGP, mapa 365), zob. *na oklep*.

serzenie 'twaróg' – nazwę, występującą, wg Kiel, mapa 770, w okolicy Radomia, Przysuchy, Skarżyska Kamiennej, obecnie zanotowano we wschodniej części omawianego obszaru, w zasięgu obejmującym punkty 717, 721, 735 (mapa 50).

skręty 'śnice tylne wozu' – bieg najdalszej zachodniej izoleksy opiera się na miastach: Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki, Sulejów, Końskie, Kielce (mapa 50). Według starszych źródeł (Kiel, mapa 755), izoleksa ta obejmowała również punkty: 706, 733, 734, obecnie znajdujące się poza wyznaczoną granicą zasięgu, zob. *śnice*.

wilga 'wilga, Oriolus oriolus' – nazwa, występująca w dwu postaciach fonetycznych *vyŕelga* i *vilga* ($\leq *v\check{l}'ga$), obejmuje cały badany teren poza kompleksem gwar na zachód od Opoczna, między Piotrkowem Trybunalskim a Przedborzem (mapa 50), co potwierdzają dane przedstawione w Kiel, mapa 782. Wewnątrz tego obszaru zanotowano w 706 i 720 nazwę *zofiia*, zob. *boguwola*.

wrona 'wrona, Corvus corone cornics' – występuje na całym badanym obszarze, oprócz punktów 701, 706, 719, 728 (mapa 50). W porównaniu z Kiel, mapa 72, nazwa ta, posiadająca charakter ogólnopolski, skutecznie szerzy się, wypierając *gapę*, dawniej notowaną w północno-zachodniej części omawianego zespołu gwar, zob. *gapa*.

5.5. Izoleksy północno-wschodnie

biczysko 'trzonek bata' – występuje w części północno-zachodniej omawianego obszaru, po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Nowe Miasto, Przysuchę, Szydłowiec, Radom (mapa 51), co potwierdzają starsze źródła (Kiel, mapa 453; Maz, mapa 117), zob. *kozica*.

bidło 'bidło krosien' – nazwa znana w formie liczby mnogiej: *bidła* w większości eksplorowanych gwar na zachód od Mszczonowa, Rawy Mazowieckiej, Nowego Miasta, Radomia (mapa 51), zob. *lada*.

krosno 'warsztat tkacki' – nazwa ogólnopolska, występująca na omawianym obszarze zarówno w postaci liczby pojedynczej jak i mnogiej: *krosna*, obejmuje gwary położone na jego zachodzie i południu. Najdalsza północno-wschodnia izoleksa wyrazu sięga Koluszek, Tomaszowa Mazowieckiego, Przysuchy, Szydłowca, Skarżyska Kamiennej (mapa 51). Porównując aktualny zasięg leksemu z danymi przedstawionymi w Kiel, mapa 774, obserwuje się jego szerzenie, co ma niewątpliwy związek ze wzorem ogólnopolskim, zob. *warsztat*.

na oklep 'w butach na bosc nogi' – określenie, znane w Sieradzkim i Łęczyckim, południowej Wielkopolsce i dużej części Śląska (por.: MAGP, mapa 365), wystąpiło w gwarach 715, 720, 728, 733, 737

w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna i Przedborza (mapa 51). Kiel, mapa 377, nie notuje tej nazwy na omawianym obszarze, zob. *na przyboś*.

pociasek 'narzędzie do wygarniania żaru z pieca' – występuje na zachodzie i południu badanego obszaru. Najdalsza, północno-wschodnia granica sięga Koluszek, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Przysuchy, Szydłowca i Skarżyska Kamiennej (mapa 51). Starsze źródła (Maz, mapa 282; MAGP, mapa 444; Kiel, mapa 556) potwierdzają ten zasięg i podają, że nazwa znana jest w południowo-zachodniej części Mazowsza i Wielkopolski oraz w Małopolsce (Krakowskie, Żywieckie, Rzeszowskie, Kieleckie), zob. *kosior*.

rajfa 'żelazna obręcz na kole wozu' – nazwa pochodzenia niemieckiego (Suł, s. 88), została zapisana w postaci *reifa* w punkcie 737, najdalej wysuniętym na południowy zachód omawianego terenu, czym wiąże się z obszarem południowo-zachodniej Małopolski, na którym Kiel, mapa 620 i MAGP, mapa 22, notują postaci *rafa*, *rajfa* (mapa 51), zob. *obręcz*.

sanica 'płoza sań' – nazwa znana na całym badanym obszarze, poza punktem 708 (por. *płoza*), wspólna całej Małopolsce i Łęczyckiemu (Maz, mapa 123; Kiel, mapa 653; MAGP, mapa 51) (mapa 51), zob. *płoza*.

5.6. Izoleksy północno-zachodnie

maślnica 'naczynie do wyrobu masła' – w postaci *maśńnica*, nazwa znana jest w całej Małopolsce, z wyjątkiem Podhala oraz na Śląsku i w południowo-zachodniej części Mazowsza, por. MAGP, mapa 115; Maz, mapa 292. Na omawianym obszarze obejmuje gwary zlokalizowane w jego części południowo-wschodniej, ograniczone od północy biegiem Pilicy, zaś od zachodu linią wyznaczoną miastami Nowe Miasto – Opoczno – Końskie – Koniecpol (mapa 52). Jej aktualnie najdalszy zasięg, w porównaniu z Kiel, mapa 600, wskazuje na szerzenie się leksemu *maślnica*, skutecznie wypierającego północno-zachodnią *kierzynkę*, zob. *kierzynka*.

skiha 'lemiesz pługa' – leksem, notowany na terenie Kielecczyny (por.: MAGP, mapa 13; Kiel, mapa 584), w omawianych gwarach wystąpił, według starszych źródeł, w punkcie 739. Obecnie został zarejestrowany również w sąsiednim punkcie 735 (mapa 52), zob. *lemiesz*.

wazonik 'doniczka' – nazwa wystąpiła w gwarach na południowy wschód od Białobrzegów, Nowego Miasta i Końskich (mapa 52).

wędzidło 'kielno' – obejmuje niemal cały polski obszar dialektalny, z wyjątkiem jego północno-wschodniej części (Maz, t. III, cz. 2, s. 56–58). Najdalsza północno-zachodnia izoleksa *wędzidla* biegnie na terenie omawianych gwar od Piotrkowa Trybunalskiego linią Pilicy do Nowego Miasta,

a stamtąd w kierunku Białej Rawskiej i Warszawy (mapa 52). Według Kiel, mapa 776, dawna granica nazwy opierała się na dolnym biegu Pilicy, swój początek biorąc na południe od Piotrkowa Trybunalskiego, co w porównaniu z aktualnymi danymi dowodzi szerzenia się tego leksemu w kierunku północno-zachodnim, zob. *kielzno*.

zapole 'przedział w stodole na zboże' – występuje, wg BasT, cz. 1, s. 20, w północnej Małopolsce, w granicach Wisły i Pilicy oraz na Lubelszczyźnie (por. Nit, t. II, s. 68). W gwarach opoczyńskich nazwa ta została zapisana na obszarze sięgającym na zachodzie i północy Radomska, Opoczna i Radomia (mapa 52), zob. *sąsieki*.

5.7. Izoleksy południowo-wschodnie

kielzno 'wędzidło' – leksem, znany głównie z obszaru Mazowsza i Podlasia (Maz, mapa 115), na południu sięgający, wg Kiel, mapa 776, linii Pilicy, w okolicy Piotrkowa Trybunalskiego i Opoczna przekraczający ją, po punkt 724. Obecnie zasięg *kielzno* uległ zmianie. Jego granica południowo-wschodnia biegnie od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna, Nowego Miasta w kierunku Warszawy (mapa 53), zob. *wędzidło*.

kierzynka 'naczynie do wyrobu masła' – nazwa, występująca na terenie Mazowsza oraz m. in. Wielkopolski, ziemi wieluńskiej, łęczyckiej i sieradzkiej w postaciach *kierzynka*, *kierzanka*, *kierzniczka* (Maz, t. III, cz. 2, s. 127–131; KamG, s. 117), szerzy się na badany obszar, sięgając na południowym wschodzie górnego biegu Pilicy, Końskich, Opoczna i Grójca (mapa 53). Jej najdalszy zasięg południowo-wschodni, w porównaniu z danymi zilustrowanymi w Kiel, mapa 600, nie objął aktualnie punktu 738, gdzie dawniej notowano *kierzniczka* || *kierzanka*, a obecnie *maśniczka*, zob. *maślnica*.

kopańka 'niecka' – nazwa północnopolska, w tej postaci uznawana za typowo mazowiecką (por. Maz, t. I, cz. 2, s. 116–117), pojawiła się tylko w punkcie 701 (mapa 53), najbardziej wysuniętym na północny zachód. Lokalizację tę potwierdzają dane przedstawione w Maz, mapa 38 i KowP, mapa 19.

prosiak 'tylna część nogi między kolanem a piętą' – zanotowany tylko w punkcie 701 (mapa 53), charakteryzujący, wg Maz, mapa 393, teren Mazowsza południowo-zachodniego. Dawniej rejestrowany był na badanym obszarze w punktach 706, 707, 708, 716, 721 (por. Kiel, mapa 597), zob. *brzuszczyk*, *tydka*.

przykład 'grzbiet dachu' – nazwa, występująca w Łowickim i Łęczyckim (por. Maz, t. III, cz. 2, s. 94; BasT, t. I, s. 41), pojawiła się w punkcie 701 (mapa 53).

lemiesz 'lemiesz pługa' – leksem znany jest językowi ogólnopolskiemu i większości gwar polskich (por. MAGP, mapa 13). Został zarejestrowany na całym badanym terenie, oprócz punktów 735 i 739 (mapa 53), zob. *skiba*.

sąsiek 'przedział w stodole na zboże' – leksem, występujący m. in. na Śląsku, zachodnim i południowym Mazowszu, w Wielkopolsce (por.: BaST, t. II, s. 19–20; Maz, mapa 139), według Kiel, mapa 705, sięgający na południowym wschodzie omawianego obszaru Przedborza, Opoczna i Przysuchy. Aktualny zasięg uległ niewielkim zmianom, dotyczącym dwu granicznych gwar 725, 726 (por. Kiel, mapa 705) (mapa 53), zob. *zapole*.

wychopień 'podpłomyk' – nazwa charakteryzuje gwary mazowieckie (por. Maz, mapa 288). Występuje m. in. w Łowickiem, skąd ekspandowała na omawiany teren, sięgając Skierniewic, Rawy Mazowieckiej i Tomaszowa Mazowieckiego (mapa 53).

5.8. Izoleksy południowo-zachodnie

komosa 'komosa, *Chenopodium album*' – leksem, w postaciach fonetycznych *komosa* i *kumasa*, występuje w zasięgu południowo-zachodnim po Skierniewice, Białą Rawską i Białobrzegi (mapa 54). Według Kiel, mapa 581, w latach pięćdziesiątych XX w. obejmował również bardziej na zachód wysunięty punkt 706, zob. *lebioda*, *loboda*.

kosior 'narzędzie do wygarniania żaru z pieca' – nazwa, uważana za typowo mazowiecką (por. Maz, t. III, cz. 2, s. 94–98), posiada na omawianym obszarze dość duży zasięg południowo-zachodni, który zgadza się z danymi przedstawionymi w Kiel, mapa 556. Izoleksę wyrazu wyznaczają miasta: Skierniewice – Koluszki – Tomaszów Mazowiecki – Opoczno – Przysucha – Skarżysko Kamienna (mapa 54), zob. *pociasek*.

kozica 'trzonek bata' – wyraz, w tym znaczeniu, znany jest na terenie środkowego i wschodniego Mazowsza oraz w zachodniej części Podlasia i Polesia (por. Maz, t. III, cz. 2, s. 58–62). Na badanym obszarze obejmuje gwary położone na północny wschód od Skierniewic, Nowego Miasta, Przysuchy, Szydłowca i Radomia (mapa 54). Aktualny zasięg *kozicy* niewiele różni się od wyznaczonego na podstawie Kiel, mapa 453. Różnice dotyczą gwar położonych w pobliżu wyznaczonej izoleksy (706, 720, 725, 726), w których dawniej notowano tę nazwę jako jedyną lub obok wyrazu *biczysko*, zob. *biczysko*.

lada 'bidło krosien' – najdalszy południowo-zachodni zasięg nazwy wyznacza linia Mszczonów – Biała Rawska – Nowe Miasto – Radom (mapa 54). Starsze źródła (Kiel, mapa 651) notują ją w środkowo-wschodniej części omawianego terenu, między Pilicą a Wisłą, zob. *bidło*.

obręcz 'żelazna obręcz na kole wozu' – obejmuje cały badany teren, poza punktem 737, gdzie zapisano leksem *rajfa* (mapa 54). Zasięg ten zgodny jest z danymi zilustrowanymi w Kiel, mapa 620 oraz MAGP, mapa 22, który rejestruje *obręcz* na zwartym obszarze od wschodniej Wielkopolski po Lubelszczyznę, zob. *rajfa*.

płozą 'płozą sań' – nazwa, charakterystyczna dla wschodniego obszaru dialektalnego Polski (por. MAGP, mapa 51; Maz, t. III, cz. 2, s. 74–76), w materiale z omawianych gwar wystąpiła tylko w 708 (mapa 54). Kiel, mapa 653, notuje ją jeszcze, obocznie do wyrazu *sańica*, w punkcie 712, zob. *sanica*.

warsztat 'warsztat tkacki' – w tym znaczeniu często występuje obocznie do *krosien* (por. FałSI, mapa 83). Znany był wcześniej na terenie południowo-wschodniego Mazowsza (por. Maz, mapa 82) i Kielecczyny (por. Kiel, mapa 774). Obecnie zanotowany został na dużym obszarze północno-wschodnim, sięgającym na południowym zachodzie Koluszek, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Końskich i Kielc (mapa 54). W 720, 725, 730, 739 – gwarach leżących na granicy zasięgu, używany jest obok nazwy *krosna*, zob. *krosno*.

wierzeje 'drzwi stodoły' – izoleksę *wierzei* wyznaczają miasta: Skierniewice – Rawa Mazowiecka – Białobrzegi (mapa 54). W punktach 702 i 711 wystąpiły obok leksemów *wrota* i *wrótnie*. Według BasT, t. II, s. 16 i Maz, t. III, cz. 2, s. 98–99, nazwa *wierzeje* charakterystyczna jest dla Mazowsza, bez jego południowo-zachodniego krańca, Podlasia, północnej Lubelszczyzny i Kaszub. Kiel, mapa 781, rejestruje ją w punktach 707, 708, 712, znajdujących się w określonym wyżej zasięgu.

Położenie gwar opoczyńskich na obszarze wpływów dialektu małopolskiego, mazowieckiego, a za pośrednictwem gwar sieradzkich i łęczyckich również wielkopolskiego powoduje, że przez badany teren biegną izoleksy wyrazów, które ekspandowały z Małopolski (np.: *blacha*, *bojowisko*, *gnat*, *karpieł*, *kołowrotek*, *maślnica*, *pokład*, *pośladek*, *powala*, *ryczman*, *sanica*, *ścierzenie*, *zapole*, *źmiak*), z Mazowsza (np.: *blat*, *bukać się*, *chaber*, *kielzno*, *kierownik*, *klepisko*, *kopańka*, *kosior*, *kozica*, *kółko*, *lachać się*, *podwalina*, *prosiak*, *na przyboś*, *pułap*, *wierzeje*, *wychopień*) i z ziemi łęczycko-sieradzkiej (np.: *boguwoła*, *brzuszcz*, *gapa*, *modrak*, *na oklep*, *przykład*, *sabatnik*). Są to więc nazwy geograficznie (niekiedy również genetycznie) związane z tymi dzielnicami. Znajdujemy wśród nich:

– wyrazy występujące tylko w gwarach Małopolski, Mazowsza i Wielkopolski,

– wyrazy znane poza granicami tych dzielnic, a przeniesione w Opoczyńskie poprzez medium małopolskie, mazowieckie lub łęczycko-sieradzkie,

– regionalizmy, pojmowane jako wyrazy charakterystyczne dla gwar tego regionu, ale występujące również w języku ogólnym i notowane w słownikach języka polskiego (PelcM, s. 23).

Interesująco przedstawiają się zasięgi poszczególnych leksemów w porównaniu ze starszymi danymi, dostępnymi w takich źródłach, jak: Kiel, Maz, MAGP, KamG. Duża grupa nazw utrzymuje się bez większych zmian. Są to np. *biczysko*, *boguwola*, *brzuszcz*, *gnat*, *kierownik*, *klepisko*, *kosior*, *kozica*, *lebioda*, *loboda*, *modrak*, *obręcz*, *pociasek*, *pulap*, *sąsieć*, *wilga*, *zad*, *zapole*. Cofają się natomiast przede wszystkim gwarowe nazwy desygnatów, posiadające odpowiedniki ogólnopolskie, np. *gapa*, *glonek*, *karpień*, *komosa*, *pokład*, *prosiak*, *żmiak*.

Ekspansywny charakter posiadają zarówno niektóre leksemy mazowieckie, np. *chaber*, *kierownik*, *na przyboś*, *wierzeje*, jak i małopolskie, np. *maślnica*, *nasad* 'wozu', *sanica*.

Najczęściej na omawianym obszarze, dany desygnat nazywany jest przez dwa przeciwstawne sobie wyrazy, np. *bojowisko* – *klepisko*, *sąsieć* – *zapole*, *kielcno* – *wędzidło*, ale zdarza się, że tych nazw jest więcej, np. *komosa* – *lebioda* – *loboda*, *łydka* – *prosiak* – *brzuszcz* – *łysta*, *powala* – *pokład* – *pulap*, co dowodzi dużego zróżnicowania leksykalnego omawianych gwar (por. mapy 45–54).

6. UWAGI KOŃCOWE

Przedstawione w poprzednich rozdziałach materiały współczesne i dawniejsze dowodzą, że na kształtowanie się gwar leżących na badanym obszarze miały wpływ przede wszystkim dialekty: małopolski i mazowiecki oraz częściowo wielkopolski, którego innowacje dotarły na omawiany teren przez medium sieradzko-łęczyckie.

Małopolskie innowacje dialektalne

1. Zanik interwokalicznego *-j-* i spłynięcie się samogłosek w wyrazach *bać się*, *stać* ($\leq$ *bojać*, *stojąc*) w gwarach na południe od Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta i Radomia.

2. Upowszechnienie się form z kontynuantami krótkiego *ō*: *noska*, *kyotka* w gwarach na południe od Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta i dolnego biegu Pilicy.

3. Zastępowanie przegłoszonego *o* ($\leq$ **eT*) przez *e* w wyrazach *metua*, *ńese*, *plete*, na całym badanym obszarze.

4. Labializacja śródgłosowego *-ʷo-*: **okʷo*, *kʷot*, przede wszystkim w gwarach na południe od Piotrkowa Trybunalskiego, Przysuchy i Skarżyska Kamiennej.

5. Przesunięcie artykulacji uwargowanego *-ʷo-* ku przodowi (*ʷo* $\geq$ *ʷδ*) w punkcie 734.

6. Rozszerzenie artykulacji *ě* do *e* po twardych, w wyrazach *bžek*, *žeka*, na zwartym obszarze między Skierniewicami, Nowym Miastem, Przysuchą, Kielcami, Przedborzem i Piotrkowem Trybunalskim, a po miękkich spółgłoskach, w wyrazach *beda*, *śnek*, między Opoczmem, Nowym Miastem, Przysuchą i Skarżyskiem Kamienną.

7. Przejęcie samogłosek *i*, *y* w *e* przed spółgłoskami półotwartymi w południowej części omawianych gwar, por. *kobeya*, *motel*, *peya* 'piła', *bey*, *bełi*, *s temi dobreimi*.

8. Denazalizacja samogłosek nosowych w śródgłosie wyrazów, np. *reka*, *moka*, w gwarach między Przedborzem, Piotrkowem Trybunalskim, Nowym Miastem, Opoczmem, Przysuchą, Skarżyskiem Kamienną.

9. Denazalizacja wygłosowego $-p$ ($\leq -q$) w 3. pl. praes. i instr. sg. rzeczowników żeńskich, por.: *boro*, *jido drogo*, *ńoso*, *koso*, *šekero* w południowo-wschodniej części obszaru.

10. Dysymilacja w grupach:

– $tf-$ ($\leq tv-$) $\geq kf-$ w *kfardy* 'twardy' po Brzeziny, Mszczonów, Grójec;
– $t\chi-$ ($\geq tk-$) $\geq ck-$ w wyrazie *čkuś* 'tchórz' w południowo-zachodniej części gwar, po Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Przysuchę.

11. Reduplikacja s , $\acute{s}$ w ss , $\acute{ss}$ i dysymilacja na sc , $\acute{sc}$ w wyrazach:

– *hosso*, *bosco* w gwarach po Piotrków Trybunalski, Rawę, Mazowiecką i Grójec;

– *v leśse*, *v leśce*, *do lassu*, *v lassax* w gwarach po Przedbórz, Sulejów, Opoczno, Białobrzegi;

– w formach czasowników i rzeczowników od *wisieć*, np. *višši*, *višci*, *viššelok*, w części wschodniej omawianych gwar, po Skierniewice, Nowe Miasto i Opoczno.

12. Ślady przejścia wygłosowego $-\chi \geq -k$, np. *dak*, *grok*, *ńek*, w gwarach na południowy zachód od linii Koluski – Rawa Mazowiecka – Nowe Miasto – Przysucha – Ilża.

13. Przejście słabo artykułowanego χ w k w grupach spółgłoskowych w wyrazach *pokfalony*, *zukunft*, *kfast*, *kf'ila*, *okf'ara*, *pokfa* na całym obszarze. W wyrazie *čkuś* 'tchórz' zastąpienie χ przez k zanotowano na południowy zachód od Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna, Przysuchy i Kielc.

14. Metateza grupy $kt \geq tk$ w wyrazach *tko*, *tkury*, *ńitk* w gwarach na południe od Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta, Opoczna i Szydłowa.

15. Północnomazowiecka metateza grup $\acute{s}r \geq r\acute{s}$, $\acute{z}r \geq r\acute{z}$ w wyrazach:

– *dorżaay*, *urżaay*, *zarżaay* w gwarach między Radomskiem, Piotrkowem Trybunalskim, Opoczniem, Nowym Miastem i Białobrzegami;

– *orśudek*, *rśoda*, *rśedni* na obszarze między Radomskiem, Opoczniem, Nowym Miastem, Radomiem i Kielcami;

– *rżuduo* w punktach 734, 738.

16. Zastępowanie końcówki gen. sg. masc. i neut. złożonej deklinacji przymiotnikowej $-\acute{e}go$ ($\leq *-a-jego$) przez końcówkę odmiany zaimkowej $-\acute{e}go$, por. *dobrego*, *tańego* na całym obszarze, oprócz kilku punktów w okolicach Łodzi, Skierniewic, Opoczna, Piotrkowa Trybunalskiego.

17. Zanik $r-$ w prefiksie $roz-$ $\geq uoz-$ wyrazów typu: *uozvora*, *uozrucac* w gwarach po Łódź, Koluski, Białobrzegi.

18. Występowanie sufiksalnego $-k$ w przysłówkach i zaimkach typu *tedy*, *veny* w gwarach części południowo-zachodniej, po Tomaszów Mazowiecki, Nowe Miasto, Przysuchę i Końskie.

Mazowieckie innowacje dialektalne

1. Rozwój nie stwardniałego *l' sonantycznego w pozycji po wargowych a przed palatalnymi, wargowymi i tylnojęzykowymi w grupę *el*, w wyrazach *melli*, *PELLI*, *vyvelga*, w północno-wschodniej części omawianego zespołu gwar po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Nowe Miasto, Radom i Skarżysko Kamienną.

2. Przejście śródgłosowego -ar- $\geq$ -ār- $\geq$ -er- w wyrazach *tertak*, *umeruo* w punkcie 711.

3. Przejście ra- $\geq$ re- w *redyo* i wyrazach pochodnych na całym obszarze.

4. Przejście nagłosowego ja- $\geq$ je- w *jeśon* na północ od linii Piotrków Trybunalski – Opoczno – Opatów.

5. Usuwanie przegłoszonego *a* ($\leq$ *ēT) przez zastępowanie form z *a* ($\leq$ *ēT) przez *e* w wyrazie *vetrak* w północno-wschodniej części omawianego obszaru, po Grójec, Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Nowe Miasto, Przysuchę, Radom.

6. Cofnięcie artykulacji *iL*, *yL* do *uL*, *uL* w formach 3. sg. i 3. pl. praet. czasowników *buu*, *būu*, *bułi*, *būli* w gwarach części północno-wschodniej, po Skierniewice, Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Radom.

7. Rozszerzenie artykulacji samogłoski *i* w grupie *ir* do *er*, w wyrazach *pērśi*, *śmèrc*, w gwarach między Łodzią, Białą Rawską, Radomiem, Opoczniem i Piotrkowem Trybunalskim.

8. Ślady asynchronicznej wymowy wargowych miękkich w gwarach północno-zachodniej części omawianego obszaru.

9. Uproszczenie polifonemicznych grup spółgłoskowych, powstałych po rozłożeniu wargowych miękkich *f'*, *v*, *m*, przez całkowitą lub częściową redukcję spirantu w:

– końcówkach instr. pl. rzeczowników typu *nogamy*, *uśamy*, po Radomsko, Opoczno, Przysuchę;

– końcówkach instr. pl. przymiotników typu *dobrymy*, po Radomsko, Tomaszów Mazowiecki, Nowe Miasto, Przysuchę;

– zaimkach enklitycznych (*widział me*, (*zrobić*) *my*, po Piotrków Trybunalski, Opoczno, Radom;

– wyrazie *śfyńa*, po linię Radomsko – Opoczno – Radom;

– wyrazach *cfartka*, *ńeżvyc*, *śfat*, *śfatki*, *śfyca*, *śfyt* w północnej części omawianego terenu, po Tomaszów Mazowiecki, Nowe Miasto i Białobrzegi.

10. Stwardnienie stp. l' przed samogłoską *i* (*lipa*, *lis*) na północ od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna i Radomia.

11. Twarda wymowa *k*, *g* przed *e*: *cuker*, *puugem* w północno-wschodniej części po Białą Rawską i Grójec.

12. Ubezdźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa na północny wschód od Skierniewic, Nowego Miasta i Radomia.

13. Zastępowanie końcówki *-i* liczebników '5–10' przez końcówkę *-u*, przeniesioną z *dwu*, w gwarach na północ od linii: Koluszki – Rawa Mazowiecka – Nowe Miasto – Białobrzegi oraz pod wpływem języka ogólnopolskiego w wielu punktach na południe od niej.

14. Wyrównanie tematów nom. i gen. sg. rzeczowników nijakich typu *śeme* – *śeńa*, *ćeńe* – *ćeńa* w północnej części gwar, w okolicy Skierniewic, Rawy Mazowieckiej i Nowego Miasta.

15. Ustalenie się, wskutek wyrównania analogicznego w obrębie paradygmatu, formy 3. sg. praes. *iaże*, na północ od Koluszek, Rawy Mazowieckiej i Nowego Miasta.

16. Ustalenie się form 3. pl. praet. typu *śeli*, *śmeli* na wzór *meli*, na północ od Piotrkowa Trybunalskiego, Opoczna, Nowego Miasta i Grójca.

17. Zastępowanie sufiksu *-ę* przez *-ak*, na oznaczenie istot dopiero urodzonych (*ćelak*, *prośak*), przede wszystkim w gwarach na północny zachód od Łodzi, Opoczna, Nowego Miasta i Grójca oraz sporadycznie w punktach 724, 726, 730, 733.

18. Wspierane normą ogólnopolską wyparcie przymiotnikowego i przysłówkowego przedrostka superlatywnego *nǫ-* przez *naj-* na całym obszarze.

19. Występowanie sufiksu *-ywać* w iteratiwach typu *kupywać*, *znajdywać*, na wschód od Grójca, Nowego Miasta, Radomia, Skarżyska Kamiennej i Kielc.

20. Ustalenie się dźwięcznej postaci przyimka/przedrostka *z*, *z-* w pozycji przed samogłoskami i spółgłoskami, por.: z *ńim*, *zjęść*, *znieść*, w gwarach na północny wschód od Skierniewic, Rawy Mazowieckiej, Opoczna, Końskich i Kielc.

21. Brak morfemu *-ow-* i *-yw-* w typie *kupać*, *zajmać*, *złatać* we wszystkich omawianych gwarach, poza trzema punktami w okolicach Skierniewic i Rawy Mazowieckiej.

Wielkopolskie innowacje dialektalne

1. Prejotacja nagłosowego *u-* w *iucho*, *judo*, *iuzda* w południowo-zachodniej części omawianych gwar, po Tomaszów Mazowiecki, Opoczno, Końskie, Przedbórz.

2. Redukcja *-j* w tautosylabicznej grupie *-ej* w comparat. przysłówków, por. *ńizy*, *vyzy* we wszystkich gwarach.

3. Występowanie formy *pkya* w 701.

4. Upowszechnienie się przymiotnikowych sufiksów:

-ity: *vodńity*, na zachód od Skierniewic, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna i Przedborza;

-aty: *gl'ńaty*, *lińcaty*, na zachód od Skierniewic, Rawy Mazowieckiej, Nowego Miasta i Przysuchy.

Małopolsko-mazowieckie innowacje dialektalne

1. Zwężenie artykulacji stp. *é* do *y* (*bżyk*, *pogżyp*) po twardych spółgłoskach, w gwarach na północny wschód od Skierniewic, Nowego Miasta, Przysuchy i Kielc oraz do *i* po miękkich spółgłoskach (*bidak*, *śnik*), w gwarach na północ od Przedborza, Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta i Radomia.

2. Zastąpienie dźwiękowych szczelinowych i afrykat *š*, *ž*, *č*, *ž* przez zębowe *s*, *z*, *c*, *z*: *f kosu*, *zelasko*, *capka* na całym omawianym obszarze.

3. Ustalenie się końcówki *-wa* w formach:

– 1. pl. praes: *beże**va*, *nieše**va*, w gwarach wschodniej części omawianego obszaru,

– 1. pl. imperat.: *χοž**va*, *piž**va* w części gwar północno-wschodnich,

– 1. pl. praet.: *nešl**iž**va* w gwarach na wschód od Rawy Mazowieckiej, Tomaszowa Mazowieckiego, Nowego Miasta, Przysuchy, Skarżyska Kamiennej.

4. Upowszechnienie sufiksów przymiotnikowych: *-asty*, *-isty* na całym obszarze omawianych gwar.

5. Zastępowanie sufiksu bezokolicznika *-eć* przez *-ić* w typie *seżić*, *lezyć* na całym omawianym obszarze.

Małopolsko-wielkopolskie innowacje dialektalne

1. Rozszerzenie artykulacji *i* w grupie *ir* ($\leq$ **ř*) do *er* w wyrazach *serce*, *persi*, *śmierć*.

2. Przejście *-aj* $\geq$ *-ej* w zakończeniach form rozkaznika: *čekej*, *špivej* w części zachodniej omawianych gwar, po Skierniewice, Rawę Mazowiecką, Potrków Trybunalski, Kielce.

3. Wtórne *e* w przyimkach *v*, *z*: *ve vože*, *ze sokem*, występujące w gwarach na zachód od Skierniewic, Tomaszowa Mazowieckiego, Opoczna.

4. Wtórne ustalenie się twardej spółgłoski wargowej, kończącej temat fleksyjny czasowników *kope*, *zųame*, w gwarach na zachód od linii Biała Rawska – Nowe Miasto – Radom.

5. Występowanie w południowo-zachodniej części omawianego obszaru form czasowników *mele*, *pele* z twardą spółgłoską wargową, powstałą przez kontaminację tematów praes. *mel-* i praet. *mell-*.

6. Upodobnienie *n* do *k* ($\geq$ *ηk*) na granicy morfemów: *okenko*, *sukenka*, w gwarach na południowy zachód od Łodzi, Opoczna, Przysuchy.

7. Daleko posunięta asymilacja i uproszczenie grup *stř*, *zdř*, *tř*, *dř* w wyrazach typu *čeviki*, *žazga*, *nožža*, *ščelać*, *ščexa* w południowo-zachodniej części omawianego obszaru.

8. Spłynięcie się *rs*, *rz* w *ř* (*š*) w wyrazach *goštka*, *napaštek*, *vaštat*, *vašta*, najdalej na północy po Grójec, Rawę Mazowiecką i Piotrków Trybunalski.

9. Częściowa lub całkowita redukcja śródgłosowego *u* ($\leq l$), kończącego grupę spółgłoskową, w wyrazach takich jak *gufka* 'główka', *pukać* 'płukać', *mynaś* 'młynarz', w gwarach najdalej po Białą Rawską, Białobrzegi, Przysuchę, Końskie.

10. Ustalenie się końcówki 1. pl. praes. *-emy*: *beżemy*, *neśemy*, w zachodniej części omawianych gwar, po Skierniewice, Nowe Miasto, Przysuchę, Końskie.

11. Rozszerzenie rdzenia **-id-* o spółgłoskę kończącą dawne prefiksy **sbn-*, **vbn-* w formach typu *dońde*, *vyńde*, *zańde* w części gwar południowo-zachodnich, po Skierniewice i Grójec.

Wymienione innowacje dialektalne oraz ich zasięgi wykazują, że przez Opoczyńskie, rozumiane jako obszar między Pilicą na północy i zachodzie, tzw. Diabłą Górą na południu oraz miejscowościami: Bedlno, Skrzynno, Klwów na wschodzie, biegnie gęsta sieć izoglos, przede wszystkim małopolskich i mazowieckich (por. mapy 55–57).

Najdalsza południowa izoglosa mazowiecka sięga do Radomska, Opoczna i Skarżyska Kamiennej. W zasięgu tym występuje uproszczenie grup spółgłoskowych powstałych z rozłożenia *f'* w wyrazie *šfyńa* oraz *m* w formach instr. pl. rzeczowników żeńskich z końcówką *-amy*. Do schematycznej linii Piotrków Trybunalski – Opoczno – Radom sięgają takie zjawiska mazowieckie, jak: stwardnienie *l'* przed *i*, uproszczenie grupy spółgłoskowej powstałej z rozłożenia *m* w zaimkach enklitycznych *my*, *me*. Przez gwary opoczyńskie biegną również izoglosy zastępowania *á* ($\leq *ēT$) przez *ē* w wyrazie *vetrak*, zwężenia *iL* do *uL* w 3. sg. i 3. pl. praet. czasowników typu *buu*, *χοζuu*, ustalenia się *e* w miejscu *a* w formach 3. pl. praet. *le'i*, *šmel'i*, ubezdźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej. Pozostałe izofony i izomorfy mazowieckie albo nie przekraczają na południu Pilicy (np. asynchroniczna wymowa wargowych miękkich, twarda wymowa *ke*, *ge*, przejście *-ar-* $\geq$ *-er-*), albo sięgają do gwar prawobrzeżnych poza terenem Opoczyńskiego – w dolnym biegu Pilicy, po okolice Radomia. Wszystkie gwary opoczyńskie znają mazowieckie przejście *ra-* $\geq$ *re-* w *reduo* i *ja-* $\geq$ *je-* w *ješon*.

Dialekt małopolski zaznacza się w omawianych gwarach znacznie większą liczbą cech. Niektóre innowacje małopolskie rozprzestrzeniły się bardzo daleko, sięgając na północy granic badanego obszaru. Są to np. podwojenie *s* $\geq$ *ss*, *ś* $\geq$ *śś* w wyrazach *bosso*, *višši*, redukcja *r-* w prefiksie *roz-*, zastępowanie *o* ($\leq *ēT$) przez *ē* w *metua*, dysymilacja grupy *tf* $\geq$ *kf* w *kfardy*. Do nich należą również wspólne dla dialektu małopolskiego i wielkopolskiego takie właściwości jak: ustalenie się twardych spółgłosek wargowych w tematach czasowników *kope*, *zuape*, rozszerzenie rdzenia **-id-*

o spółgłoskę kończącą prefiksy **sən-*, **vən-* w czasownikach typu *pšeńde*, *dońde*, daleko posunięte procesy asymilacyjne i uproszczenia w grupach *stʃ*, *tʃ*, *zdʃ*, *dʃ*, *rs*, *rʃ*, redukcja *u* w grupach spółgłoskowych. Inne zjawiska małopolskie, występujące w gwarach opoczyńskich, dochodzą do Pilicy a większość z nich obejmuje swym zasięgiem tereny zapiliczne. Do nich należy np. metateza w grupach *rś*, *rż*, *tk*, wymiana $\chi \geq k$ w *ńek* i *ćkuś*, rozszerzenie *yL* do *eL*, ustalenie się kontynuantów *ǫ* w *kuotka*. Przez teren Opoczyńskiego bieżą izoglosy takich cech małopolskich i małopolsko-wielkopolskich jak zanik interwokalicznego *-j-* i spłynięcie się samogłosek w *bać se*, *stać* ($\leq$ *bojać śe*, *stojac*), denazalizacja nosówek w śródgłosie i wygłosie wyrazów, labializacja *-o-*, upodobnienie *n* do *k* ($\geq \eta k$) na granicy morfemów oraz udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa.

Do nielicznych innowacji wielkopolskich, które pojawiły się w zachodniej części gwar opoczyńskich, należy przejście *-aj* $\geq$ *-ej* w zakończeniach form rozkaznika *čekej*, *spivej*, prejotacja nagłosowego *u-* w *iuxo*, *iudo*, *iuzda* oraz występowanie przymiotnikowych sufiksów *-ity*, *-aty* (por. mapę 57).

W omawianych gwarach, leżących na pograniczu interdialektalnym, występują rezultaty interferencji małopolsko-mazowieckiej. Są nimi pojawienie się wtórnej nosowości na obszarach zetknięcia się północnomałopolskiej wymowy beznosówkowej z mazowiecką nosowością, np. w wyrazach *gorsent*, *ięzyny*, *krynt* oraz ustalenie się, znanej z gwar centralnej Polski, końcówki dat. sg. *-evi* w pozycji po miękkich i twardych spółgłoskach, w wyniku wpływu gwar mazowieckich na podłoże małopolskie.

Wykorzystując starszy materiał jako tło porównawcze dla charakterystyki stosunków językowych w Opoczyńskim, dostrzega się zmiany w systemach gwarowych związane z procesami ewolucyjnymi, jakie dokonały się na przełomie XIX i XX w. Przejawami wewnętrznej ewolucji gwar opoczyńskich są:

– rozwój *ā* w *o*, zarówno w pozycji niezależnej, jak i przed spółgłoską nosową $\dot{a}N \geq oN \geq \acute{o}N \geq uN$: *boćun*, *kşun* i przed półotwartą $\dot{a}L \geq oL$ w wyrazach *śou*, *voŭ*,

– szerzenie się na obszary południowe *o* podwyższonego do *u*, w pozycji przed spółgłoską nosową, w końcówce dat. pl. rzeczowników typu *końum*, *łużum*,

– przejście *l* $\geq$ *u*,

– szerzenie się dysymilacji geminaty *ss* na *sc* w *bosco*.

W gwarach opoczyńskich obserwuje się również rezultaty integracji gwar z językiem ogólnopolskim, która nasiliła się szczególnie w okresie powojennym, w aktualnych warunkach społeczno-kulturowych. Przez integrację rozumie się eliminowanie pewnych elementów systemu gwary i zastępowanie ich przez odpowiednie składniki systemu języka ogólnopolskiego. Rezultatem procesów integracyjnych jest albo całkowita eliminacja cechy gwarowej

i zastąpienie jej przez normę ogólnopolską na całym obszarze lub w jego części, albo ograniczenie liczby przykładów na daną cechę. I tak np. została nieomal całkowicie wyeliminowana prejotacja samogłosek *a-*, *e-*, częściowo zmniejszył się obszar występowania beznosówkowej wymowy, przejścia $-x \geq -k$, $-f$, metatezy grup *śr*, *źr* na *rś*, *rź*, kategorii liczby podwójnej z końcówką *-wa*. Intensywne zacieranie różnic między gwarą a polszczyzną literacką obserwuje się w okolicach większych miast: Łodzi, Skierniewic, Radomia, Kielc, Piotrkowa Trybunalskiego. Na całym obszarze zmniejsza się liczba przykładów labializacji nagłosowego *o-*, mazurzenia, twardej wymowy *l* przed *i*, końcówki *-i* liczebników '5–9'.

Obok tych zmian, można odnaleźć w omawianych gwarach cechy, które utrzymują się do dzisiaj w niezmienionych zasięgach, np. prejotacja nagłosowego *u-* w *jucho*, *judo*, *juзда*, kontynuant *ō* w *kuotka*, zastępowanie końcówki inf. *-eć* przez *-ić*, a nawet wykazują tendencję do szerzenia się, jak choćby rozpodobnienie grupy *kt* na *xt*, sufixs *-ak* na określenie istot niedorosłych.

Nowsze dane niejednokrotnie poświadczają starszy stan gwary niż ten, który został uchwycony w dotychczasowych pracach, obejmujących część lub całość badanego terenu, np.:

- ślady zachowania miękkości głoski wargowej w wygłosie wyrazu *nui 'nów'* w gwarze okolic Białej Rawskiej,
- labializacja śródgłosowego *-o-* w *puotrof*, *uobuoryvać* w gwarach okolic Radomia, Nowego Miasta i Skierniewic,
- rezultat przesunięcia ku przodowi artykulacji zlabializowanego *-o-* w *nodeyek* w okolicach Radomia,
- podwojenie głoski *s*, *ś* w *ss*, *śś* w wyrazach *bosso* i *viśsi* w północnej części badanych gwar,
- usunięcie przyrostka *-uj*, *-ow-*, *yw-* w czasownikach *bronać*, *kupać*, *zaśnurać*, *złotać*, w gwarach na południe od Opoczna i Radomia,
- zachowanie przedrostka/przymka *s-*, *s* w okolicach Łodzi, Skierniewic, Rawy Mazowieckiej,
- ustalenie się form 3. pl. czasowników typu *leli*, *śmieli* na skutek wyrównania do form czasowników typu *mieli*, na północ od Opoczna,
- wyrównanie tematów w sg. rzeczowników neut. dawnej deklinacji spółgłoskowej, poprzez upowszechnienie się tematu nom. sg. i ustalenie się form typu *śeme* – *śema* w gwarach północno-wschodniej części badanego obszaru.

Zaobserwowane i opisane w pracy zjawiska dialektalne wykazują, że gwary opoczyńskie nie tworzą odrębnej jednostki językowej. Nie znajdujemy w nich innowacji im tylko właściwych. Wymienione cechy językowe o różnych zasięgach geograficznych świadczą, że gwary te leżą na obszarze ścierania się wpływów przede wszystkim małopolskich i mazowieckich oraz w niewielkim

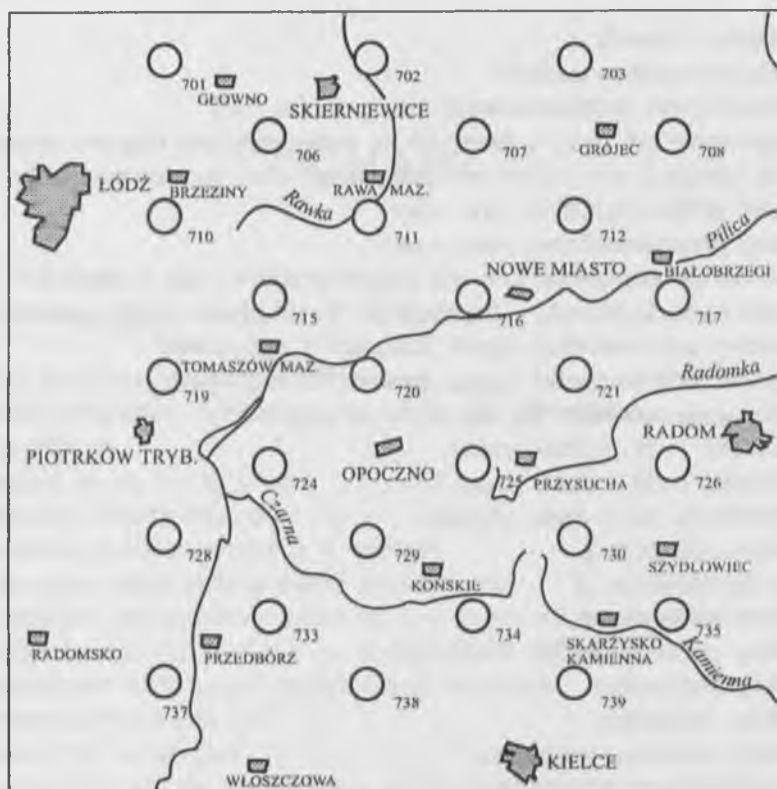
stopniu wielkopolskich, które dotarły tam poprzez medium sieradzko-łęczyckie. Brak wielu istotnych właściwości dialektu mazowieckiego, takich jak przejścia *-ar- ≥ -er-*, *ja- ≥ je-*, asynchronicznej wymowy spółgłosek wargowych miękkich, twardych *ke*, *ge*, natomiast potwierdzenie istotnych innowacji małopolskich, np. śladów przejścia *-χ* w *-k*, metatezy grup *śr*, *źr*, *kt*, podwojenie głoski *s* i dysymilacji *ss* na *sc*, pozwala na sformułowanie wniosku, że gwary te należały pierwotnie do obszaru kształtowania się dialektu małopolskiego. Wpływy mazowieckie są w nich związane z późniejszym osadnictwem ludności, pochodzącej z terenów zapilicznych, o czym świadczy przebieg izoglos mazowieckich, tworzących pęki na odcinkach Piotrków Trybunalski – Opoczno – Radom i Radomsko – Opoczno – Skarżysko Kamienna, a więc tam, gdzie według historyków (Łow, s. 138; Pisk, s. 59) dotarła kolonizacja mazowiecka. Obecny stan współistnienia w omawianych gwarach dialektalnych cech małopolskich, mazowieckich i w małym stopniu wielkopolskich wynika z ich pogranicznego charakteru.

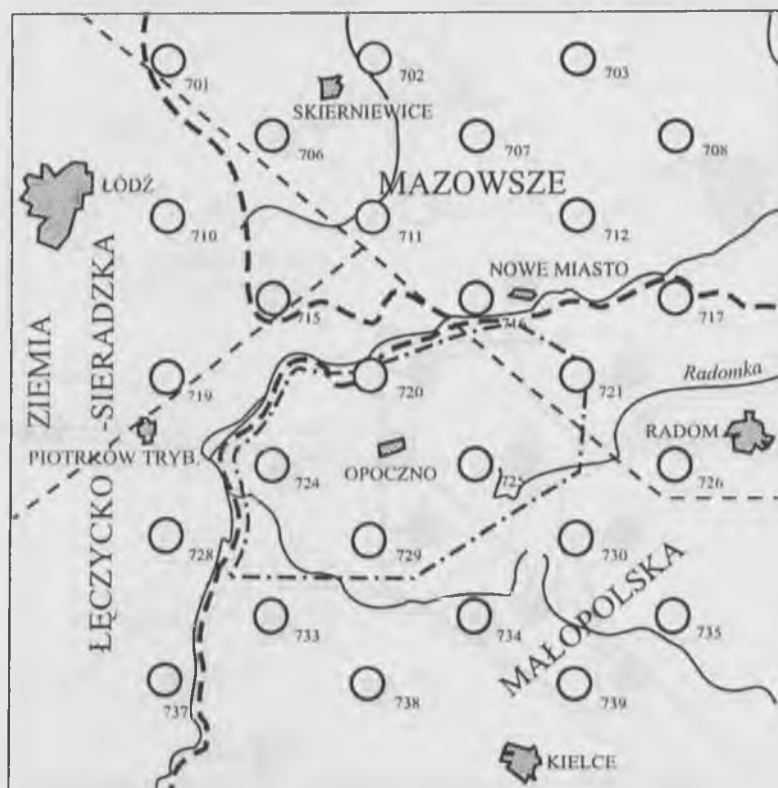
7. MAPY

1. Siatka punktów, według AGP
11. Granice podziałów terytorialnych badanego obszaru
  1. Prejotacja *u-*
  2. Przejście *ja-* w *je-* w *jesion*
  3. Ewolucja tautosylabicznego *-aj*
  4. Usuwanie przegłoszonego *a* w *wiatrak*
  5. Zachowanie nieskontrahowanej postaci *-oja-*
  6. Zastąpienie przyimków *z* przez *ze* i w *przez* *we* przed szczelinowymi
  7. Rozszerzenie *ě* ($\leq \bar{e}$) do *e* po spółgłoskach miękkich
  8. Rozszerzenie *ě* do *e* po spółgłoskach twardych
  9. Zwężenie *eN* do *ěN*, *yN*
10. Rozwój **Pľ* w *el* (*el*)
11. Rozszerzenie *yN* do *eN* w instr. pl. przymiotników i zaimków
12. Rozszerzenie *il*, *yl* do *el*, *eL* w rzeczownikach
13. Rozszerzenie artykulacji *il*, *yl* do *el*, *eL* lub cofnięcie do *ul*, *uL* w formach czasowników
14. Kontynuanty *o* w wyrazie *klódka*
15. Zwężenie *oN* do *uN* w dat. pl. rzeczowników
16. Wartość ustna kontynuantu stp. $\bar{q}$ w śródgłosie
17. Wartość ustna kontynuantu stp. $\check{q}$ w śródgłosie
18. Wartość nosowa kontynuantu stp. $\bar{q}$ w wygłosie
19. Denazalizacja samogłosek nosowych
20. Wtórna nosowość
21. Asynchroniczna artykulacja wargowych miękkich
22. Uproszczenie grupy spółgłoskowej powstałej z rozłożenia *m*
23. Wargowe twarde w tematach l. sg. praes.
24. Podwojenie *s*, *ś* w *ss*, *śś* i dysymilacja na *sc*, *ść*
25. Wymowa *n* przed *k* na granicy morfemów
26. Stwardnienie *l'* przed *i*
27. Stwardnienie *k*, $\check{g}$ przed *e*
28. Ślady przejścia wygłosowego $-\chi \geq -k$
29. Wymiana $\chi \geq k, f$ w grupach spółgłoskowych

30. Metateza *kt* na *tk*
31. Fonetyka międzywyrazowa
32. Dysymilatywne przekształcenia grupy *śr* ($\leq$ **sř*)
33. Zastępowanie suf. neut. *-ę* przez *-ak* na oznaczenie istot dopiero urodzonych
34. Zanik opozycji *-ov-* : *-ěv-* w końcówkach dat. sg. rzeczowników
35. Sufiksy przymiotnikowe: *-ity*, *-isty*
36. Sufiksy przymiotnikowe: *-aty*, *-asty*
37. Wyrównanie końcówek gen. sg. przymiotników *-ěgo* i zaimków *-ego*
38. Zastępowanie końcówki *-i* liczebników '5-10' przez *-u* przeniesione z *dwu*
39. Gwarowe odpowiedniki ogpół. formacji z suf. *-ować*
40. Gwarowe odpowiedniki ogpół. formacji z suf. *-ywać*
41. Wyrównanie tematów na *-al-* w 3. pl. praet.
42. Końcówki 1. pl. i dual. praes.
43. Końcówki 1. pl. i dual. praet.
44. Końcówki 1. pl. i dual. imperat.
45. Izoleksy północne I
46. Izoleksy północne II
47. Izoleksy południowe I
48. Izoleksy południowe II
49. Izoleksy wschodnie
50. Izoleksy zachodnie
51. Izoleksy północno-wschodnie
52. Izoleksy północno-zachodnie
53. Izoleksy południowo-wschodnie
54. Izoleksy południowo-zachodnie
55. Północne zasięgi innowacji małopolskich
56. Południowe zasięgi innowacji mazowieckich
57. Wschodnie zasięgi innowacji wielkopolskich

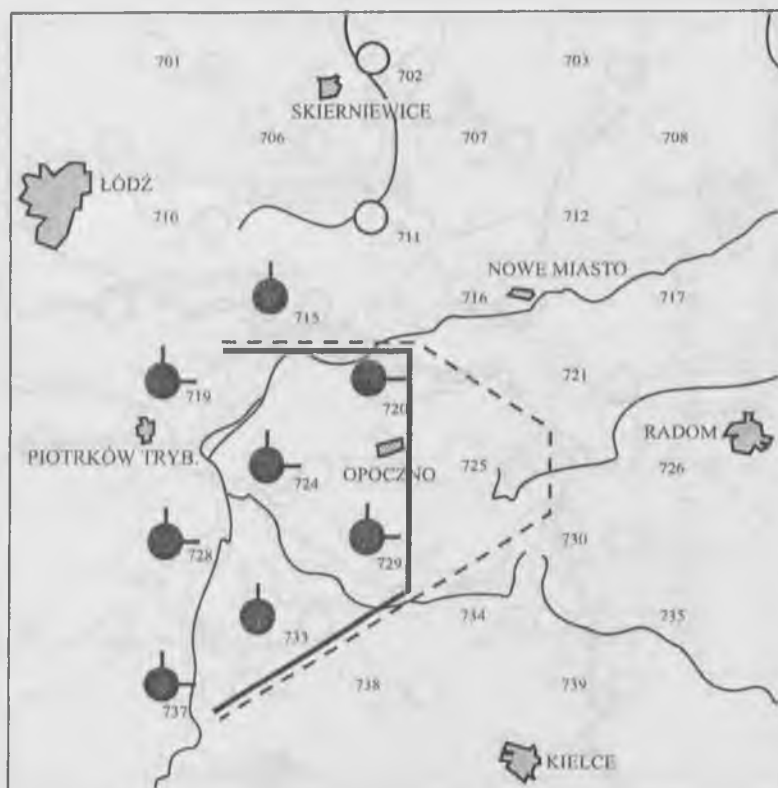

I. Siatka punktów, według AGP

II. Granice podziałów terytorialnych badanego obszaru

- Granice historyczne z II poł. XIV wieku, wg MAGP
- ..... Granice dialektów, wg DejDial
- .-.-.- Granice regionu opoczyńskiego, wg DekO

1. Prejotacja u-

● *iu(zda)*

○ *iu(do)*

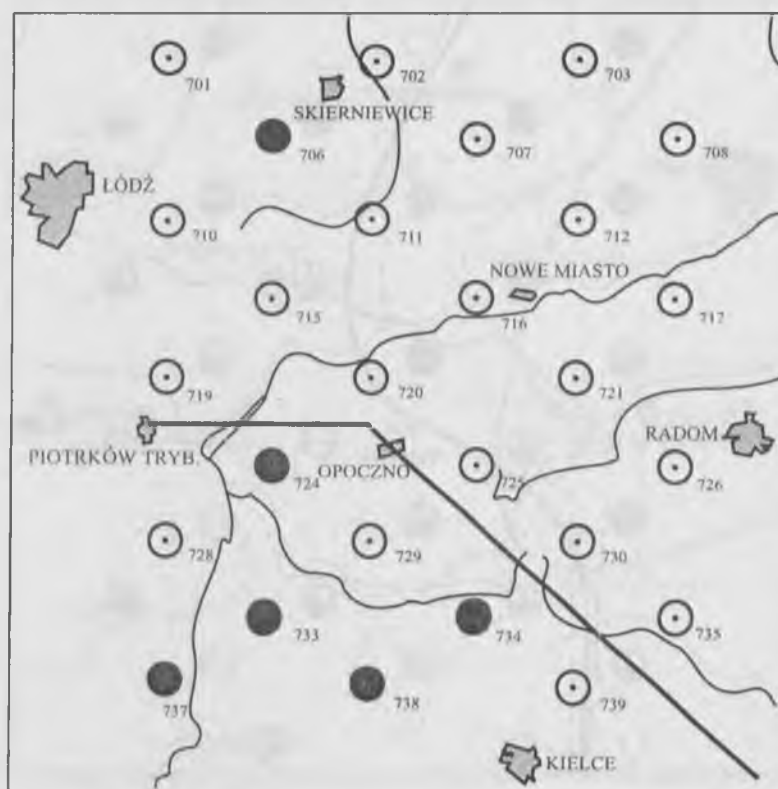
Wsch. zasięgi prejotacji u- w:

———— *iu(do)*, wg Kiel 74

----- *iu(zda)*, wg Kiel 75

Kwest: uzda 79, udo 1896

Por.: AGPVII 100, Kiel 74, 75; MAGP 418; MŚWP, cz. I, 56

2. Przejście ja- w je- w jesion

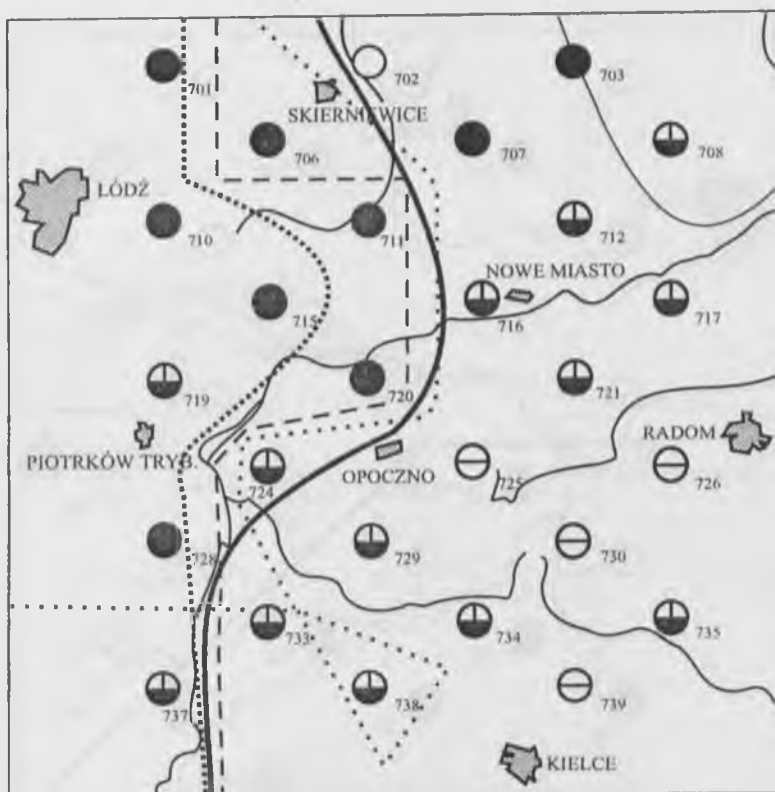
● ja(sion)

⊙ je(sion)

—— Pd. zasięgi przejścia ja- $\geq$ je- w je(sion),
wg Dejl, mp. 28

Kwest.: jasion 1243

Por.: AGPVII 69; Dejl 28; Kiel 5; MAGP 197; MŚWP, cz. I, 9

3. Ewolucja tautosylabicznego -aj

1) w przysłówku:

⊖ (dzisi)aj

⊕ (dzisi)oī

● (dzisi)eī

————— Wsch. zasięg (dzisi)eī, wg MAGP, mp. 173

————— Wycinek pd. zasięgu (dzisi)aj, wg MAGP, mp. 173

2) w imperat. czasowników:

Wsch. zasięgi -eī w:

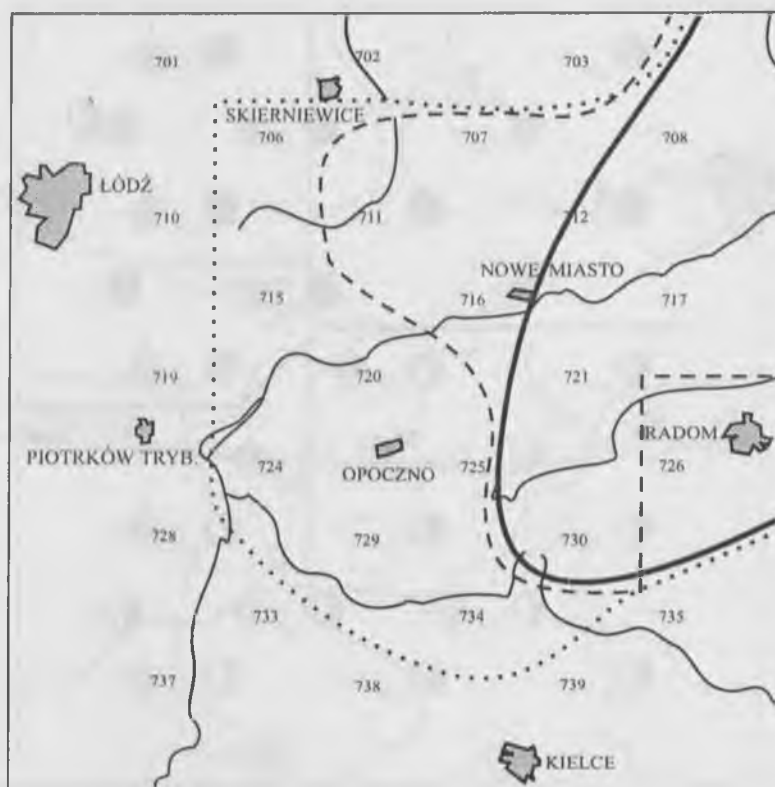
----- (czyt)eī

..... (czek)eī

..... (czek)eī, wg Kiel, mp. 23

Kwest.: czytaj 1522, czekaj 1982, dzisiaj 1728

Por.: AGPVII 73, 74; Kiel 22–24; MAGP 173, 175, 176; MŚWP, cz. 1, 10

4. Usuwanie przegłoszonego *a* w wiatrak

Zach. zasięgi postaci (wi)e(trak):

----- wg danych aktualnych

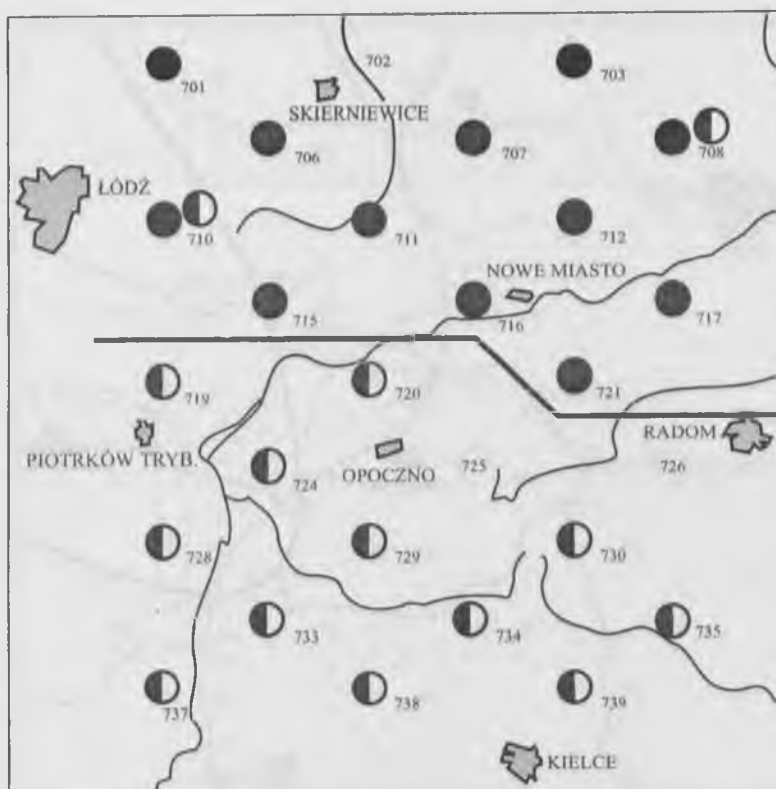
..... wg Kiel, mp. 17

———— wg MAGP, mp 85

Kwest.: wiatrak 394

Por.: AGPVII 70; Kiel 17; MAGP 85

5. Zachowanie nieskontrahowanej postaci -oja-

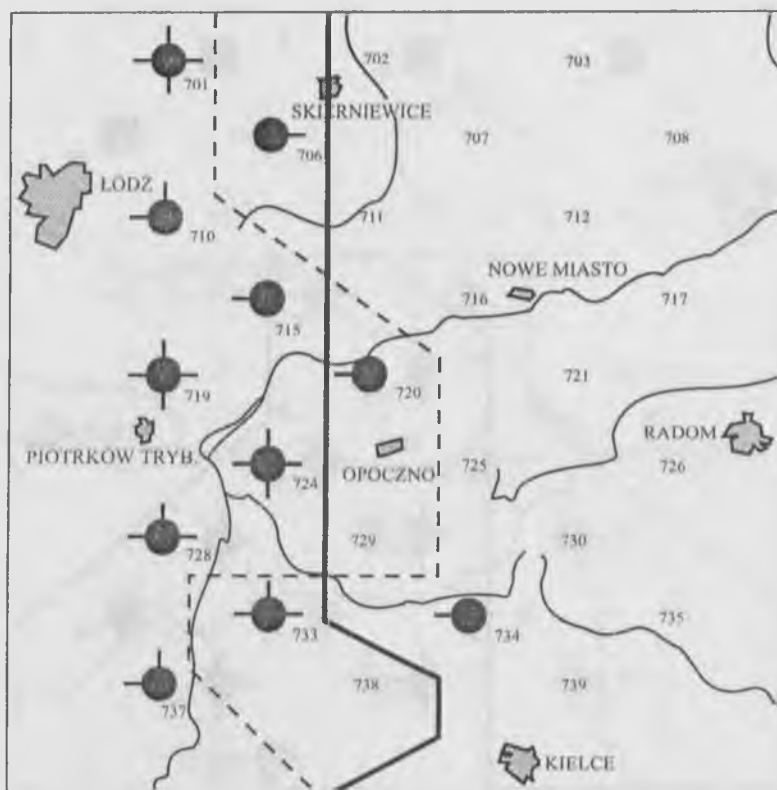
● (b)ojać się, (st)ojać

◐ $o \leq d$ ($\leq$ -oja-) w (b)oć się, (st)oć

———— Pd. zasięgi -oja-, wg Kiel, mp 43 i aktualnych danych

Kwest.: stać 1597, bać się 1758

Por.: AGPVII 79; Kiel 42, 43; MAGP 96, 97

6. Zastąpienie przyimków z przez ze i w przez we przed szczelinowymi

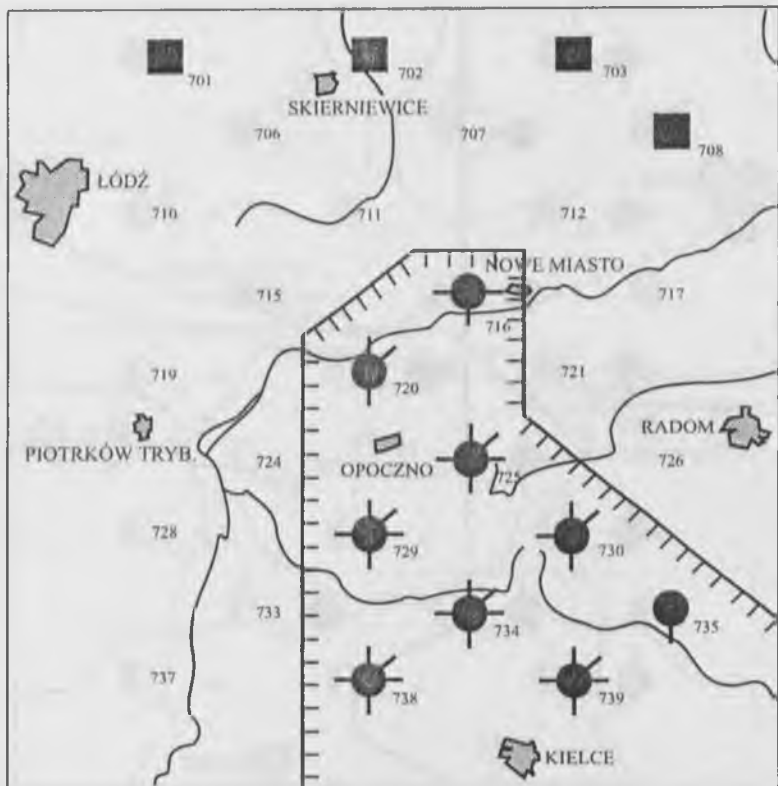
● ve (w wodzie)	● ze (zimna)
● ve (zbożu)	● ze (sokiem)

Wsch. zasięgi:

—— ve (w wodzie), wg Kiel, mp. 84; Dejl, mp. 19

--- ze (ziemi), wg Kiel, mp. 84; Dejl, mp. 19

Kwest.: w zbożu 238, z sokiem 893, w wodzie 1377, z zimna 1765
 Por.: AGPVII 64; Dejl 19; Kiel 417; MAGP 215; MŚWP, cz. 1, 46

7. Rozszerzenie $\bar{e}$ ($\leq \bar{e}$) do e po spółgłoskach miękkich

● (bi)e(da)   ● (wi)e(sza się)   ● (bi)e(dak)

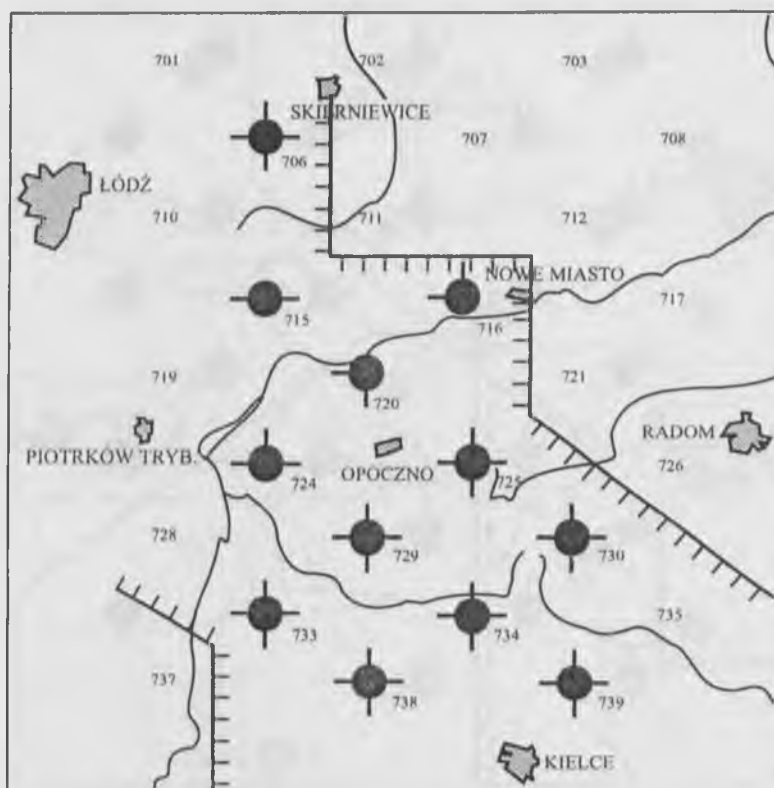
● (dzi)e(za)   ● (śni)e(g)

■ e w miejscu $\bar{e}$ jako wynik integracji w: (bi)e(da), (dzi)e(za), (wi)e(sza się), (śni)e(g), (bi)e(dak)

||||| Rozszerzenie $\bar{e}$ do e po spółgłoskach miękkich, wg Dejl, mp. 34;
wokół zwężenie $\bar{e}$ do i

Kwest.: wiesz się 775, dzieża 838, biedak 1494, bieda 1495, śnieg 1769

Por.: AGPVII 83; Dejl 34; Kiel 111, 264, 378; MAGP 205, 362; MŚWP, cz. I, 40

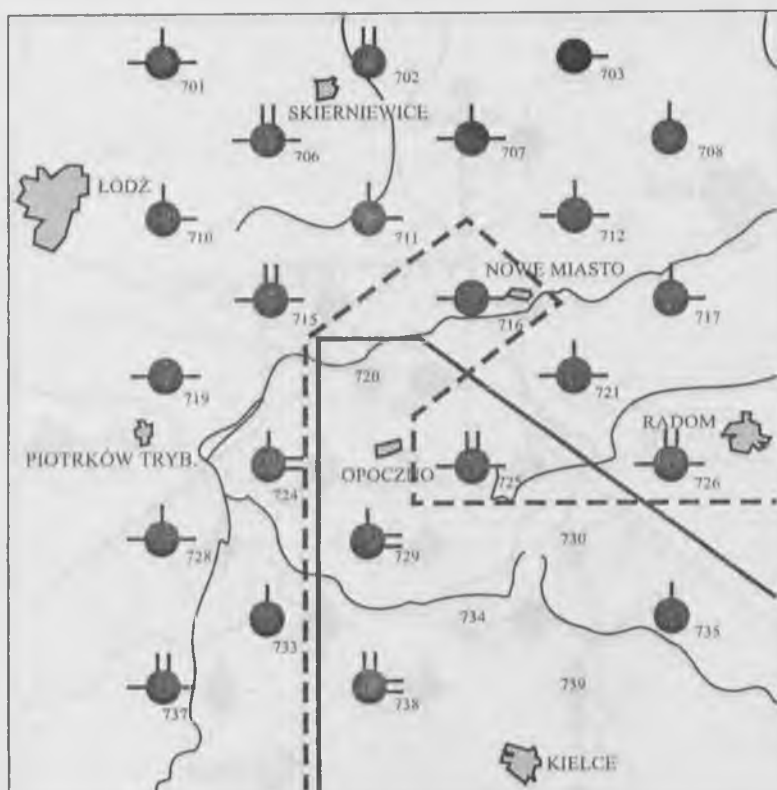
8. Rozszerzenie *é* do *e* po spółgłoskach twardych

- (brz)e(g)
- (porz)e(czki)
- (pogrz)e(b)
- (rz)e(ka)

Obszar rozszerzenia artykulacji *é* do *e* w: (brz)e(g),
wg Dejl, mp. 34

Kwest.: porzeczeki 994, rzeka 1408, brzeg 1409, pogrzeb 1628

Por.: AGPVII 82; Dejl 34; Kiel 103, 104, 663

9. Zwężenie eN do $\overset{y}{e}N$, yN

● (adw)yn(t)	● (s)yn
●= (adw) $\overset{y}{e}N$ (t)	● (s) $\overset{y}{e}N$
—● (b $\overset{y}{e}$ b)yn	

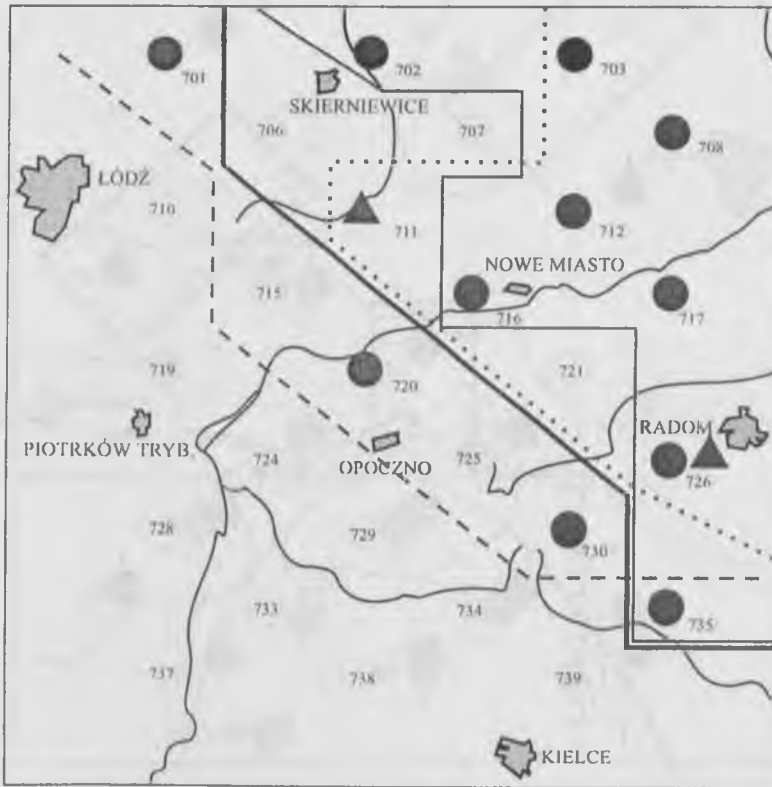
Pd. zasięgi:

———— yn w (b $\overset{y}{e}$ b)yn, wg Kiel, mp. 447

----- yn w (adw)yn(t), wg Kiel, mp. 2

Kwest.: adwent 1610, bęben 1662, sen 1868

Por.: AGPVII 81; Kiel 2, 447; MŚWP, cz. I, 44

10. Rozwój *Pl' w 'el ('el)

● 'el w: *mel, pel, mella, pella*

▲ 'ol ≤ Pl' w: *mou, pou*

Pd.-zach. zasięgi 'el w formach:

———— *melli, pelli*

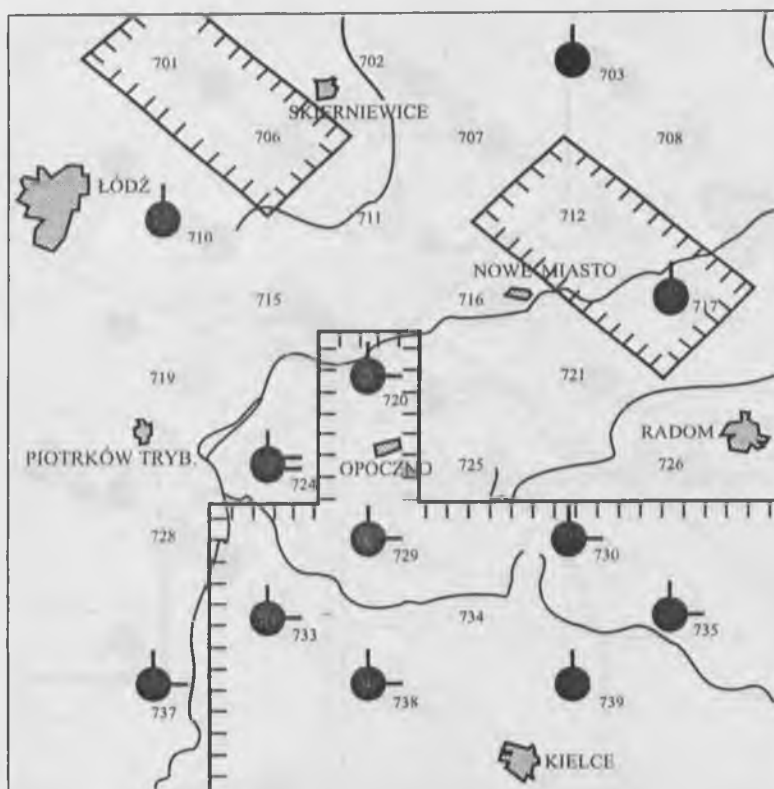
..... *vyvelga*

———— *melli – mella, pelli – pella*, wg Dejl, mp. 4

----- *velga*, wg Dejl, mp. 4

Kwest.: *pelł* 249, *pełła* 250, *PELLI* 251, *mełł* 392, *mełła* 398, *mełli* 399, *wilga* 1374

Por.: AGPVII 6; Dejl 4; Kiel 228, 230–232, 604, 782; MAGP 330, 331

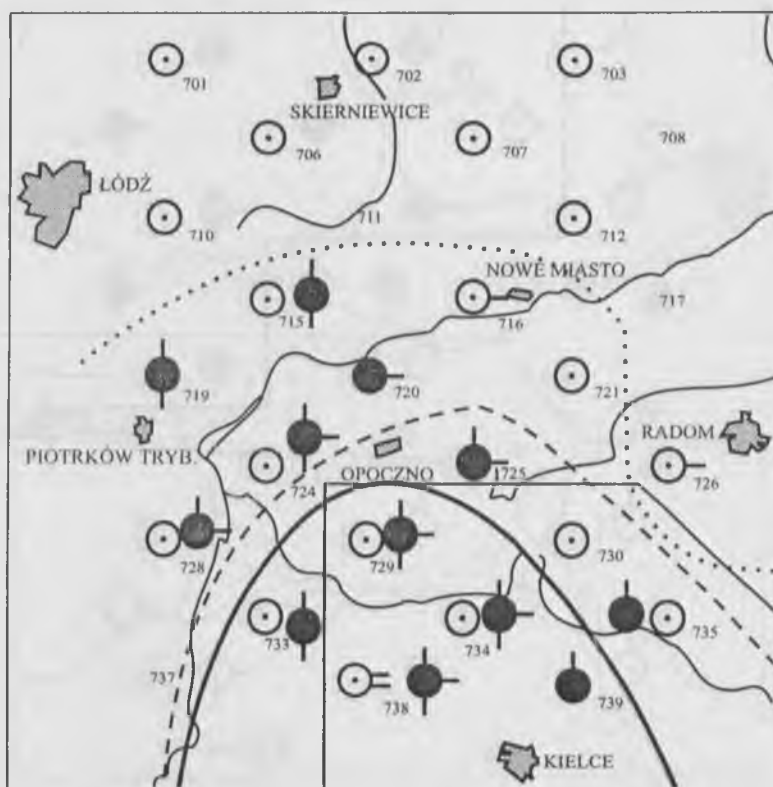
11. Rozszerzenie yN do eN w instr. pl. przmiotników i zaimków

● — (dobr)em(i)   ● (z t)em(i)   ● = (dobr)ym(i)

▤▤▤▤▤▤ Obszary (z t)em(i) (dobr)em(i), wg Kiel, mp. 147

Kwest.: -ymi 1960, z tymi 1964

Por.: AGPVII 81, Kiel 146, 147

12. Rozszerzenie $\dot{i}L$, yL do $\dot{e}L$, eL w rzeczownikach

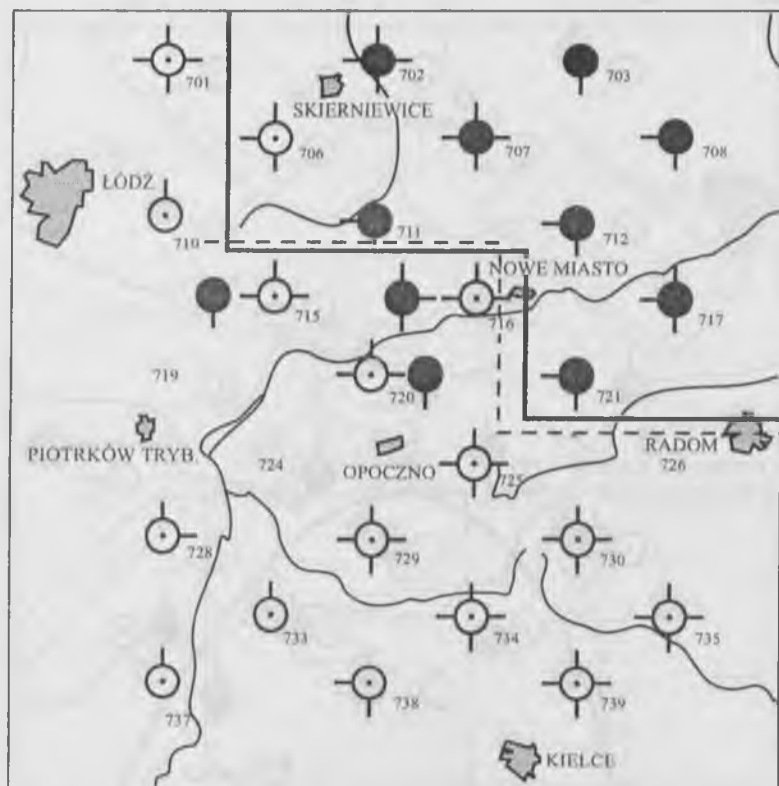
● (kob)eu(a)	○ (l)el(ia)
● (t)eu(ek)	○ (l)yl(ia)
● (mot)el	○ (l)yl(ia)

Pn. zasięgi eL ($\leq \dot{i}L$) w:

- (pi)eu(a), (si)eu(a)
- (si)eu(a), wg MAGP, mp. 252
- (pi)eu(a), wg MAGP, mp. 251
- ..... (mot)el, wg MAGP, mp. 312

Kwest.: kobyła 462, tyłek 710, 714, lilia 1002, motyl 1400, piła 1228, piła 1236, siła 1938
 Por.: AGPVII 88, 90; Kiel 137, 140, 145, 597; MAGP 251, 252, 254, 312, 571;
 MŚWP, cz. I, 51, 54

13. Rozszerzenie artykulacji *ʔL*, *yL* do *eL*, *eL* lub cofnięcie do *ʔL*, *uL* w formach czasowników

○ (b) <i>eʔ</i>	● (b) <i>uʔ</i>
○ (b) <i>eʔ</i> (am)	● (b) <i>uʔ</i> (am)
○ (bi) <i>eʔ</i>	● (bi) <i>uʔ</i>
○ (nosi) <i>eʔ</i> (am)	● (chodzi) <i>uʔ</i> (am)

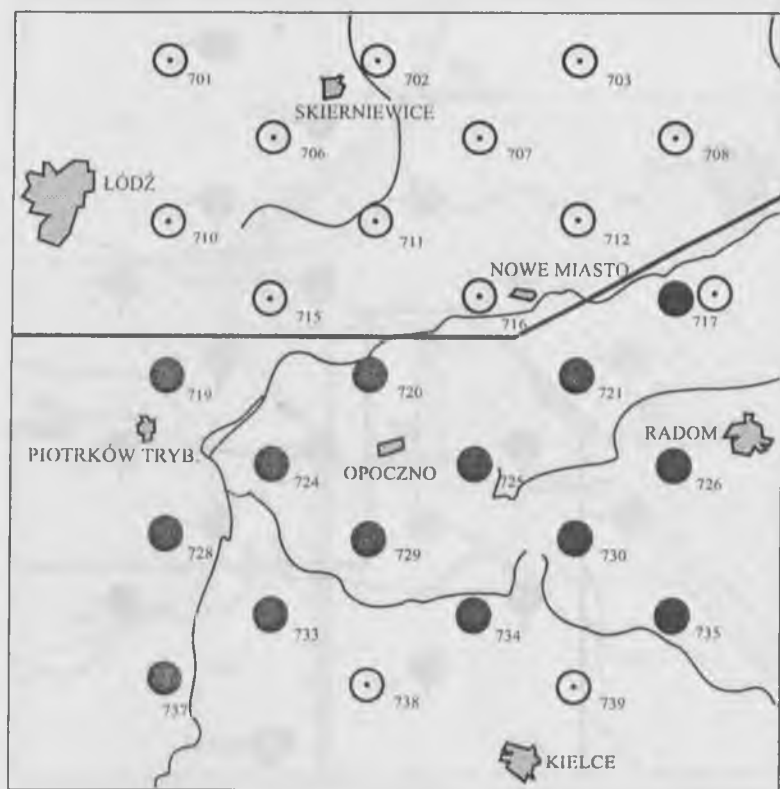
Pd. zasięgi:

— *-uu* w: *buu*, wg Kiel, mp. 142

--- *-uʔ* w: *buʔ*, wg Kiel, mp. 141

Kwest.: bił, -a 345, byłem 1969, byłam 1970, -ił, -iła 1985, -ył, yła 1970

Por.: AGPVII 87, 88, 90; Kiel 141, 142; MAGP 255, 467; MŚWP, cz. I, 54

14. Kontynuanty o w wyrazie *kłodka*

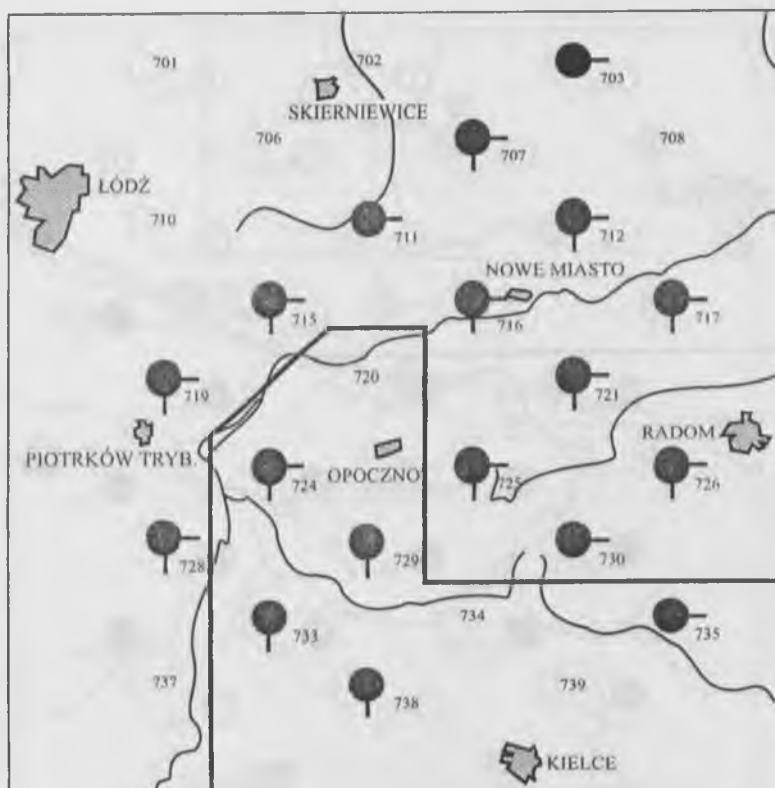
⊙ (kł)u(dka), (kł)u(dek)

● (kł)o(dka), (kł)o(dek)

— Pn. zasięgi -o- w: (kł)o(dka), wg MAGP, mp. 111 i aktualnych danych

Kwest.: kłodka 706, kłódek 707

Por.: AGPVII 98; Kiel 62; MAGP 110, 111; MŚWP, cz. I, 37

15. Zwięzienie *oN* do *uN* w dat. pl. rzeczowników

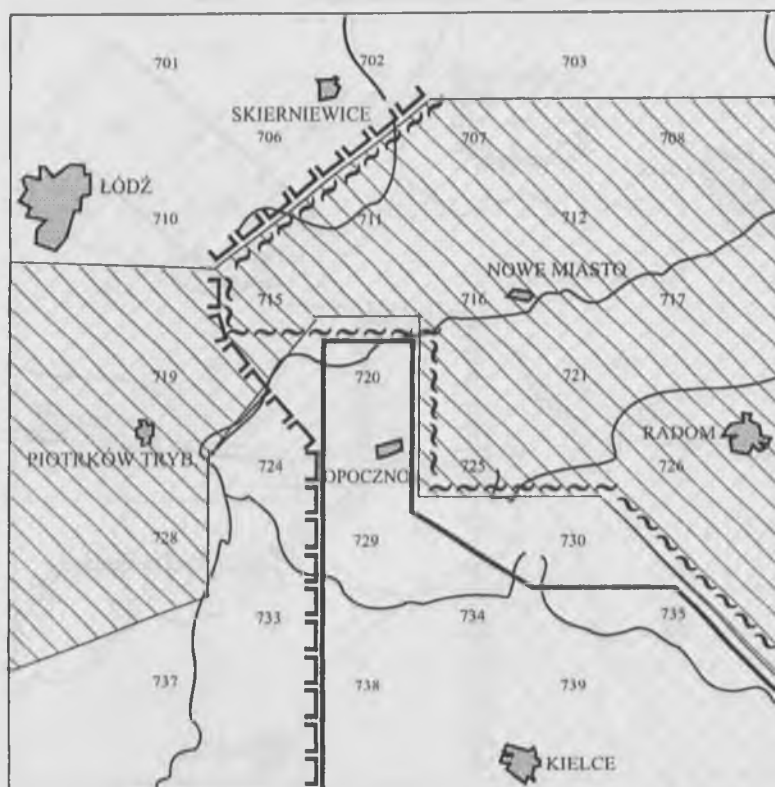
● (koni)um

⦿ (ludzi)um

— Pd. zasięgi *-um* w (ludzi)um, wg Kiel, mp. 73

Kwest.: koniom 93, ludziom 1915

Por.: AGPVII 96; Kiel 69, 73; MAGP 296, 411

16. Wartość ustna kontynuantu stp. $\bar{q}$ w śródgłosie

Obszar utrzymywania się wartości u ;
na północ i południe wartość o

———— Pn. zasięgi $\bar{d}$ i obocznego o ($\leq \bar{q}$), wg Dejl, mp. 40

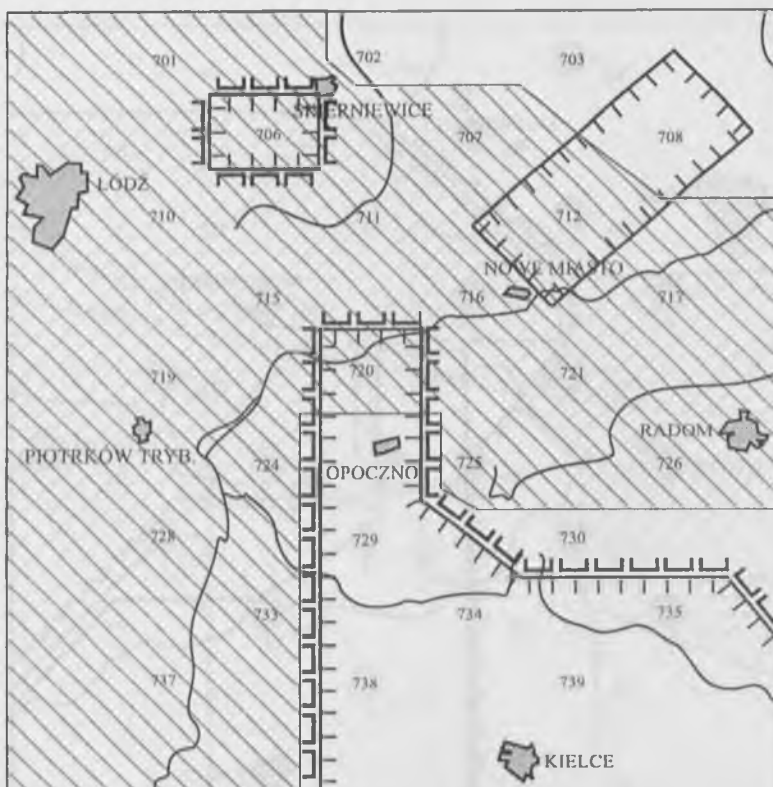
□□□□ Wsch. zasięgi o ($\leq \bar{q}$), wg Dejl, mp. 40

~~~~~ Pd.-zach. zasięgi u ($\leq \bar{q}$), wg Dejl, mp. 40

Kwest.: chomać 69, kółko 241, pałak 261, wątroba 570, gołąb 636, wątor 820,
jastrząb 1372, wąż 1384, żab 1853, dziaśła 1855, ksiądz 1576

Por.: AGPVII 106; Dejl 40; Kiel 155, 157, 164, 165, 168, 176, 246, 361, 524;

MAGP 269, 302, 394; MŚWP, cz. I, 60–65

17. Wartość ustna kontynuantu stp. $\dot{a}$ w $\acute{s}$ ródgłosie

Obszar $i, y (\leq \dot{a})$;
na północ i południe od niego wartość e

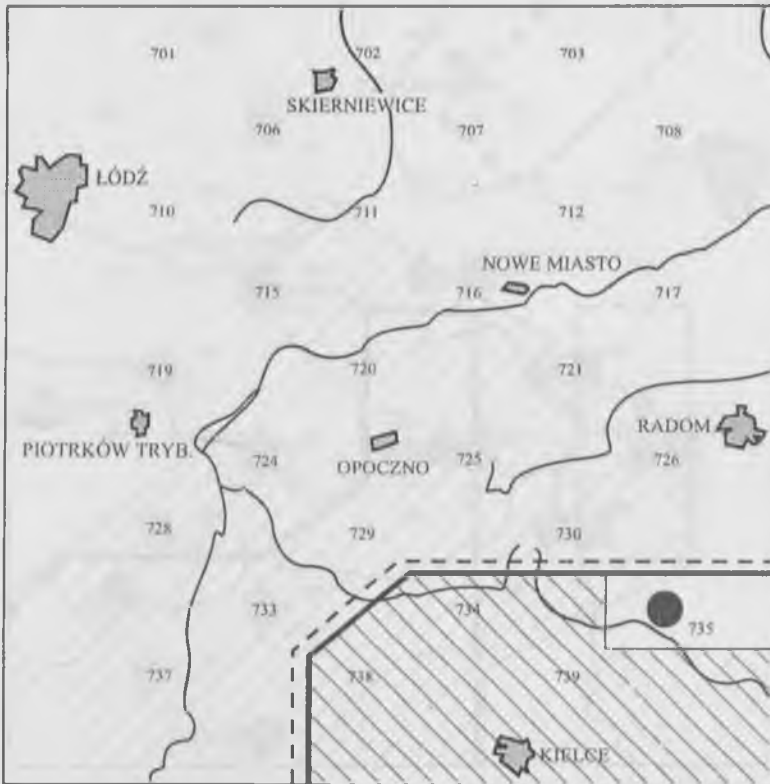

Obszary $e (\leq \dot{a})$, wg Dejl, mp. 39
i Kiel, mp. 180, 190, 191, 194, 195

Granice obszaru i, y , wg Dejl, mp. 39

Kwest.: zęby 284, pęto 441, mięso 577, gęś 629, przęsło 944, pięta 629, tędy 1474
Por.: AGPVII 102; Dejl 39; Kiel 181, 184, 188, 189, 392, 447, 679;
MAGP 59, 260, 265, 269; MŚWP, cz. I, 68–74

18. Wartość nosowa kontynuantu stp. $\bar{q}$ w wygłosie

● (id)o (drog)o

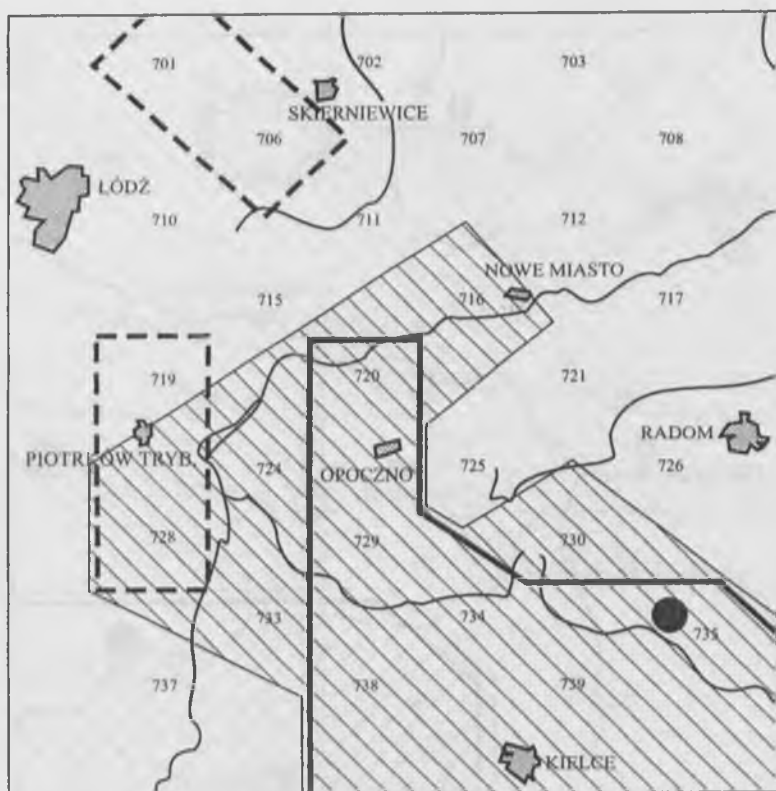
Obszar wymowy typu (id)o (drog)om; na północ od niego asynchroniczna wymowa $\bar{q}$ (-om, -um): (id)om (drog)om, (id)um (drog)um

— Pn. zasięgi odnoszowanego -o ($\leq \bar{q}$): (na wysok)o (wiez)o, wg Dejl, mp. 42

- - - - - Pd.-wsch. zasięgi -om, -um ($\leq \bar{q}$): (id)om (drog)om, (id)um (drog)um, wg Dejl, mp. 42

Kwest.: idą drogą 1463, na wieżę 1585

Por.: AGPVII 111, 113; Dejl 42; Kiel 169; MAGP 277

19. Denazalizacja samogłosek nosowych

● Konsekwentna utrata nosowości w śródgłosie i wygłosie

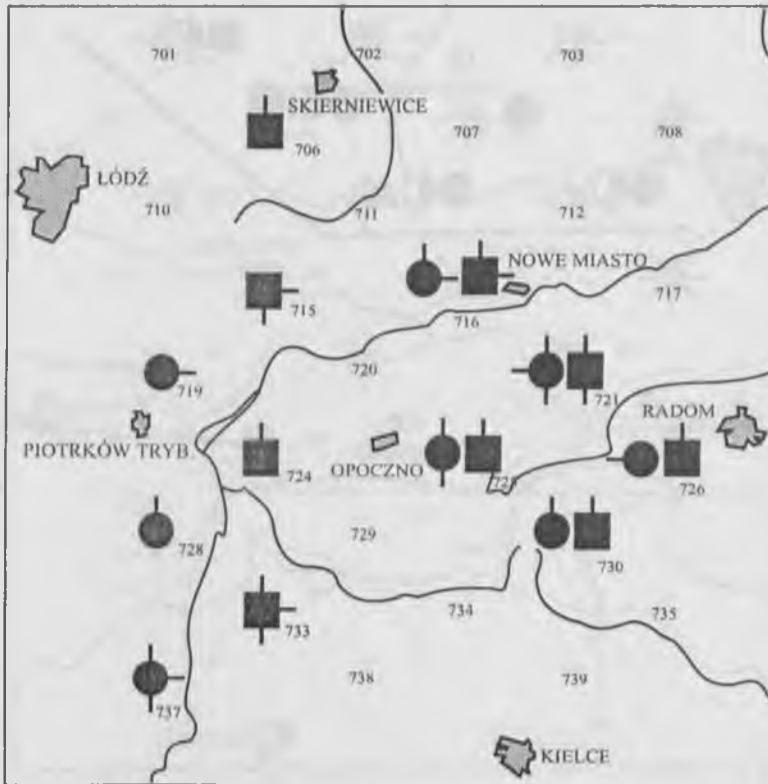
 Obszar utrzymywania się beznosówkowej wymowy typu (b)o(k), (z)o(b), (g)e(ś)

———— Pn. zasięgi denazalizacji samogłosek nosowych, wg Dejl, mp. 41

----- Ślady denazalizacji nosówek, wg KamG, s. 19–20 i Świd, s. 286–290

Kwest.: pawąz 52, wędzidło 80, pęcina 442, lęgnąć się 618, gęś 629, wstążka 1163, wąż 1384, bąk 1398, ksiądz 1576, bęben 1662, ząb 1853, dziaśła 1855

Por.: AGPVII 107; Dejl 41; Kiel 165, 445, 576, 621; MAGP 114, 269, 304–306, 571; MŚWP, cz. II, 1

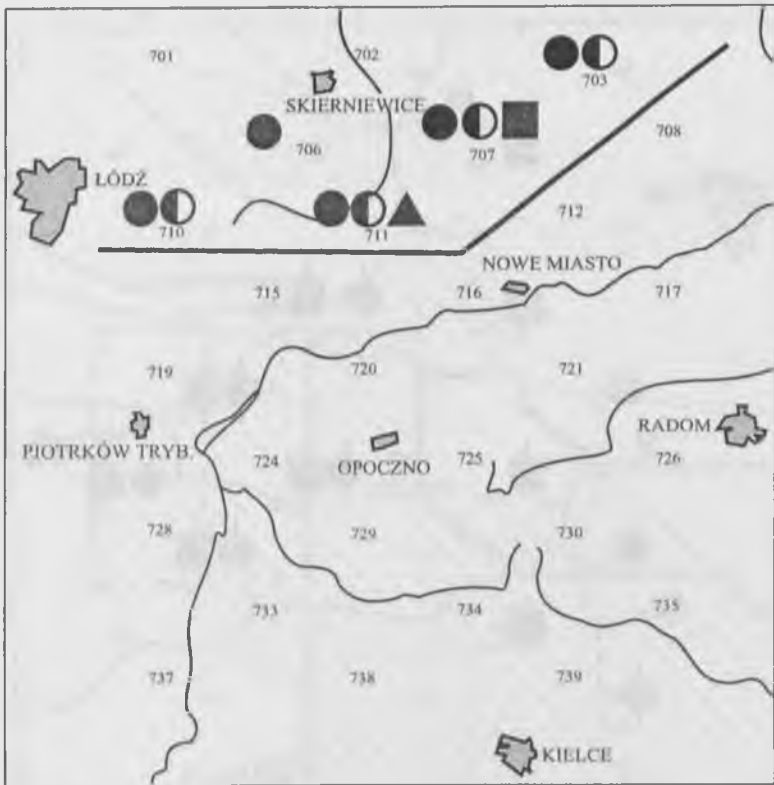
20. Wtórna nosowość

● (j)e(żyny), (j)j(żyny)	■ (j)e(żyny), (j)j(żyny), wg Kiel, mp. 522
●— (gors)en(t), (gors)yn(t)	■— (gors)en(t), (gors)yn(t), wg Kiel, mp. 216
● (kr)yn(t), (kr)yn(towisko)	■ (kr)yn(t), wg Kiel, mp. 213
●— (b)en(dnarz), (b)em(dnarz)	

Kwest.: bednarz 818, gorset 1178, jeżyny 1284, kret 1337

Por.: AGPVII 114; Kiel 213, 214, 216, 522; MAGP 199, 310; MŚWP, cz. I, 75

21. Asynchroniczna artykulacja wargowych miękkich

● p_i , b_i , v_i , m_i , np. $p_i(\text{ana})$
 $b_i(\text{ały})$, $m_i(\text{azga})$, $v_i(\text{anek})$

◐ $mń$, np. $mń(\text{ęso})$, $mń(\text{ód})$,
 $mń(\text{azga})$

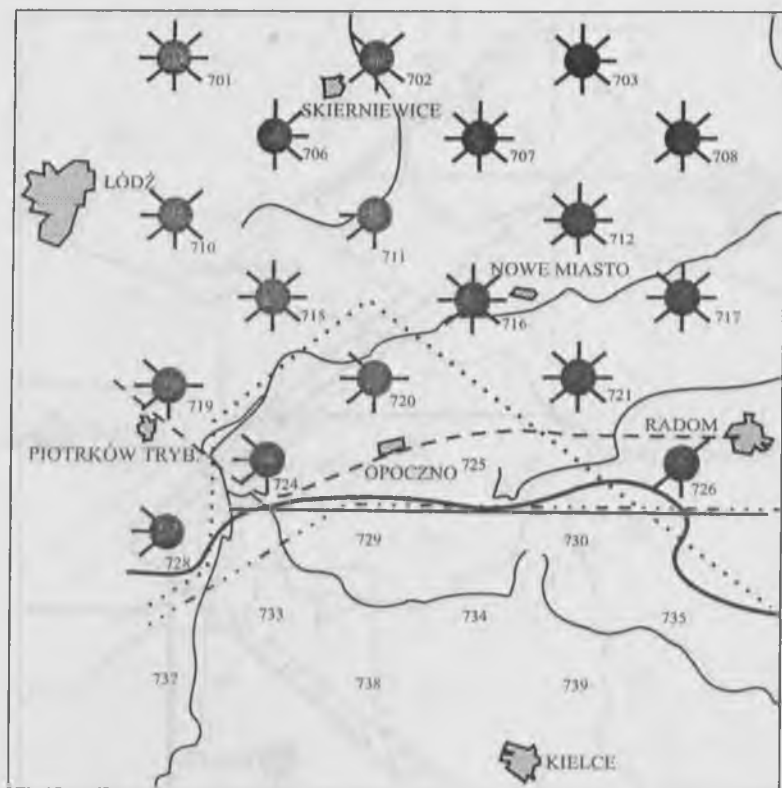
■ $v_i (\leq \hat{v}) \geq \hat{i}$ w:
 $(nó)\hat{i}$ 'nów'

▲ $v\hat{z} (\leq \hat{v}) \geq \hat{z}$ w: $(z\ o\hat{o})\hat{z}(u)$
 'z ołowiu'

————— Najdalsze pd.-wsch. zasięgi asynchronicznej artykulacji wargowych miękkich

Kwest.: piasta 12, wiatrak 394, mięso 577, miód 1022, konopie 1029, miazga 1219, biedronka 1399, wieża 1585, wianek 1654

Por.: AGPVII 42–44; Dejl 10; Kiel 17, 70, 184, 677; MAGP 19, 85, 293

22. Uproszczenie grupy spółgłoskowej powstałej z rozłożenia *m*

1. w zaimkach enklitycznych *mi* (dat.), *mię* (acc.)

● *me*

● *my*

Pd. zasięgi:

———— zaimka *my* (dat.), wg Kiel, mp. 270

----- zaimka *me* (acc.), wg MAGP, mp. 358

2. w instr. pl. rzeczowników, przymiotników i zaimków

● (cepa)*my*

● (ocza)*my*

● (woła)*my*

● (wiosła)*my*

● (usza)*my*

● (sania)*my*

Pd. zasięgi

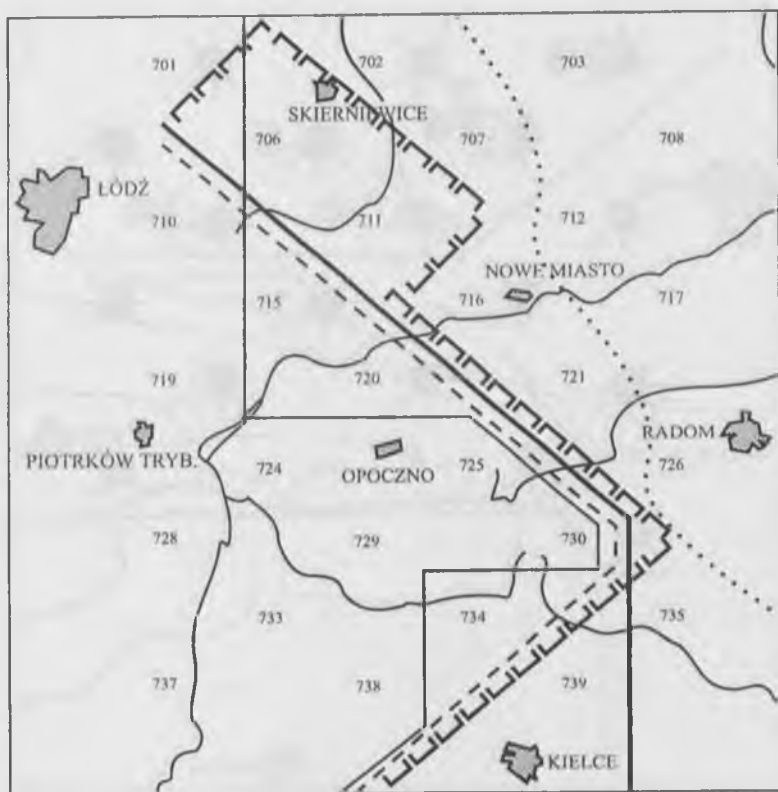
..... -*ymy*, np. (z t)*ymy* (dobr)*ymy*, wg aktualnych danych

———— -*amy*, wg Furd, mp. 3

----- -*ymy*, wg Kiel, mp. 146, 147

Kwest.: wołami 98, saniami 101, cepami 341, wiosłami 1426, mnie (acc.) 1853, 1906, oczami 1861, uszami 1869, mnie (dat.) 1953

Por.: AGPVII 46; Kiel 56, 147, 270, 271; MAGP 356, 358; MŚWP, cz. I, 79

23. Wargowe twarde w tematach 1. sg. praes.

Wsch. zasięgi wargowych twardych w:

———— *me(lę)*

▤▤▤▤ *pe(lę)*

———— *me(lę)*, wg DejI, mp. 56

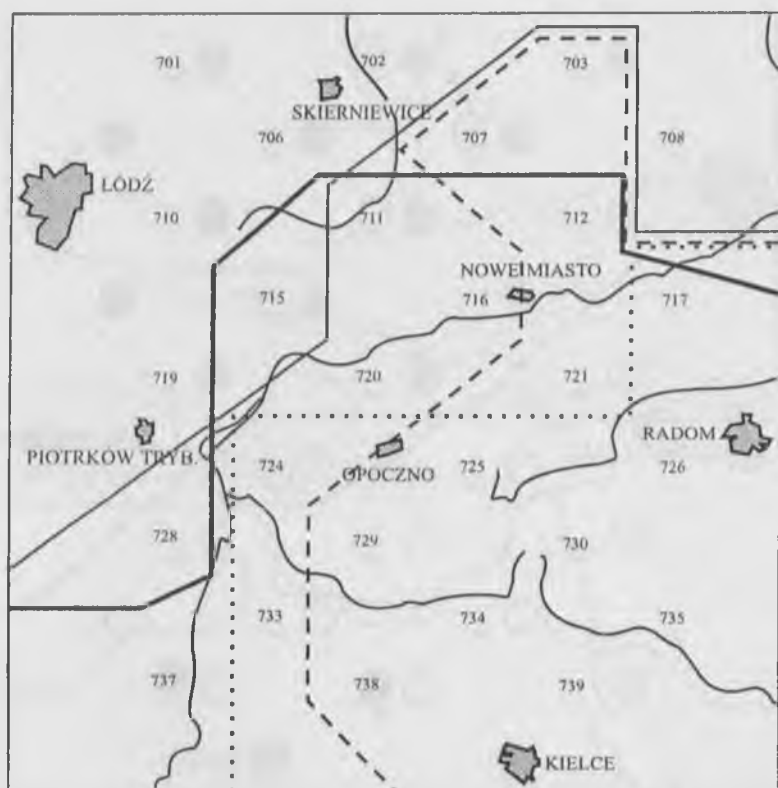
----- *pe(lę)*, wg DejI, mp. 56

..... czasownik typu (dra)*pe*, (grze)*be*, (zła)*me* wg aktualnych danych i DejI, mp. 55

Kwest.: pielę 247, mielę 396, skubię 626, kopię 416, 982, rąbię 953, grzebię 984, drapię 1887, kłamię 1930, złamię 1948, złapię 1949

Por.: AGPVII 147, 148; DejI 55, 56; Kiel 225, 226, 257; MAGP 334, 458;

Maz 147, 480; MŚWP, cz. I, 78

24. Podwojenie s, ś w ss, śś i dysymilacja na sc, śc

Pn.-zach. zasięgi reduplikacji s, ś w ss, śś i dysymilacji na sc, śc w wyrazach:

———— (bo)ss(o), (bo)sc(o)

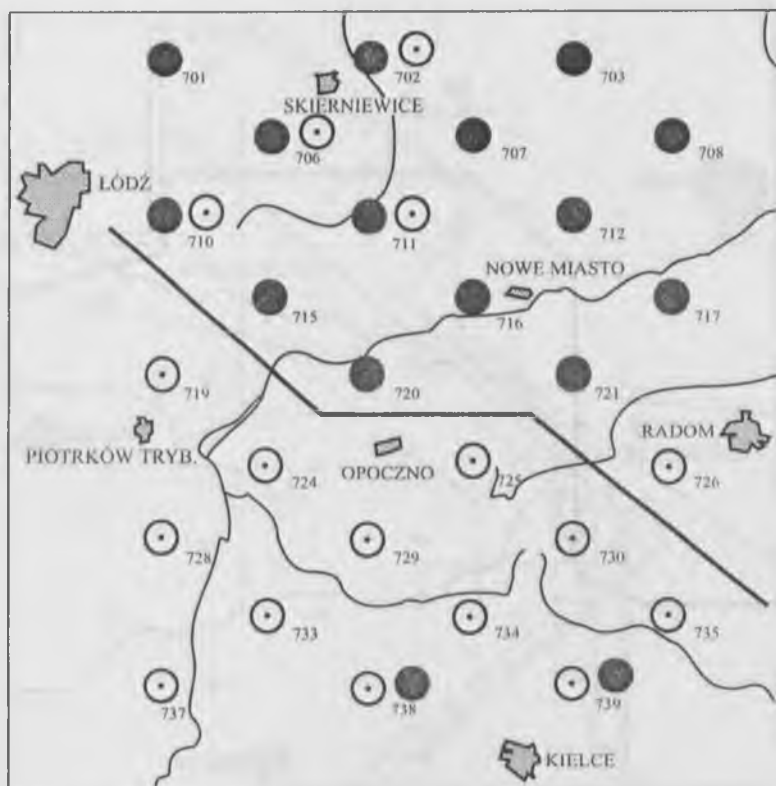
----- (wi)śś(i), (wi)śc(i), (zawie)śś(ić), (z zawie)ss(eniem)

..... (w le)śś(e), (w le)śc(e), (do la)ss(u), (do la)sc(u),
(w la)ss(ach), (w la)sc(ach)

———— (bo)ss(o), (bo)sc(o), wg Dejl, mp. 18

Kwest.: boso 1118, zawiesić 725, wisi 780, do lasu 1200, w lesie 1204, w lasach 1330, z zawieszeniem 1566

Por.: AGPVII 52; Dejl 18; Kiel 282, 380, 382, 384–386; MAGP 235, 362–364; MŚWP, cz. I, 88

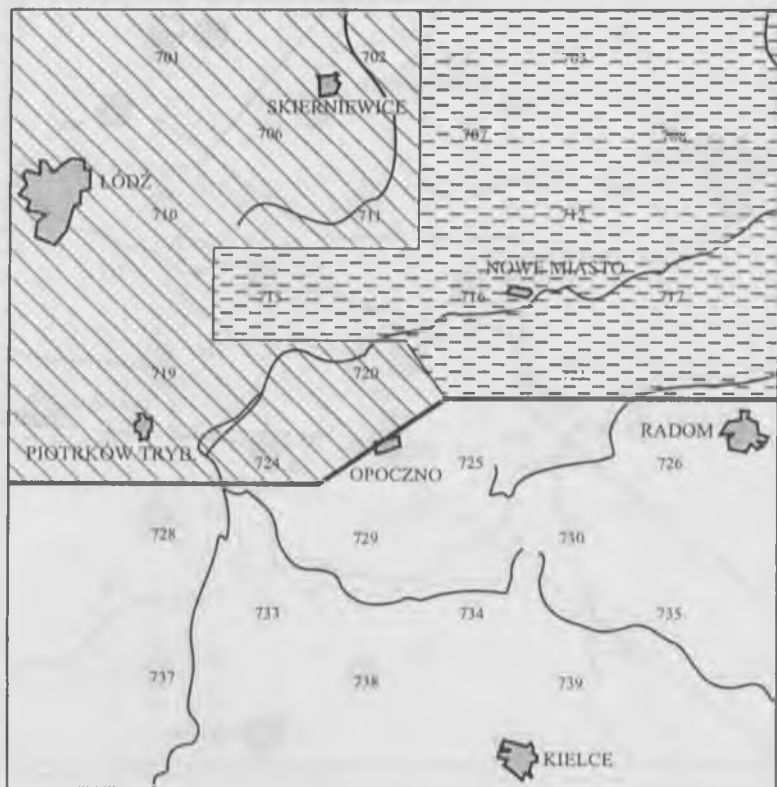
25. Wymowa *n* przed *k* na granicy morfemów

● *nk*

⊙ *ηk*

———— Granica pn. obszarów z *nk*, np. (fira)*nk(a)*, (maśla)*nk(a)*
i pd. z *ηk*, np. (fira)*ηk(a)*, (maśla)*ηk(a)*, wg Dejl, mp. 15

Kwest.: maślanka 519, firanka 725, budynki 931, kijanka 1132, skowronki 1364
Por.: AGPVII 55; Dejl 15; Kiel 150, 336–339; MAGP 288

26. Stwardnienie *l'* przed *i*

Obszar częściowego stwardnienia *l'* przed *i*, np. *li(st)*, *li(pa)*

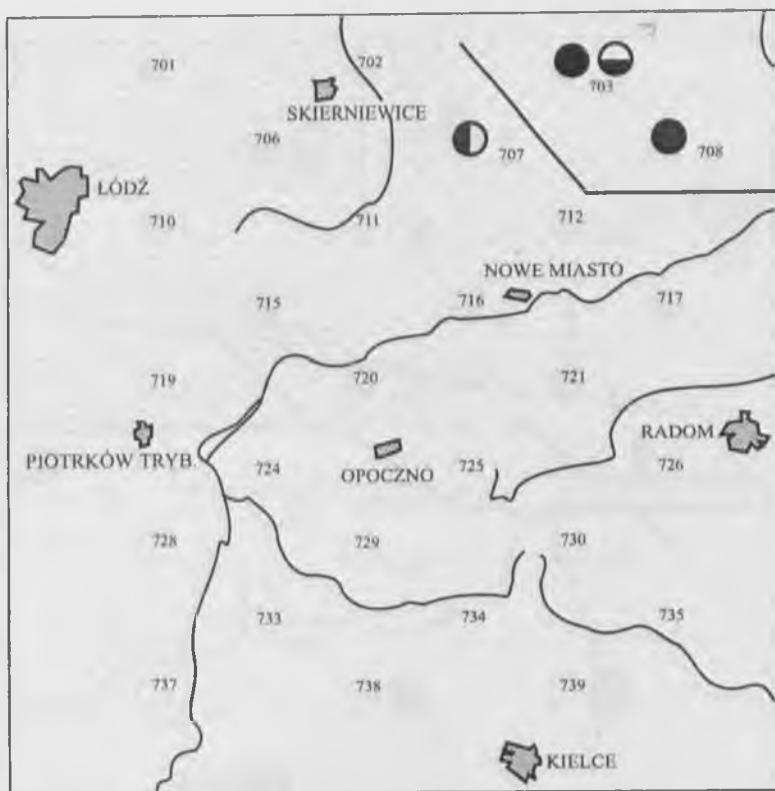

Obszar całkowitego stwardnienia *l'* przed *i*, np. *li(st)*, *li(pa)*

— Pd. zasięgi twardego *l* przed *i*, wg DejI, mp. 8

Kwest.: redlina 155, radlica 159, kieliszek 800, cierlica 1047, lichszy 1197, lipa 1241, liście 1274, lis 1334, glista 1386, list 1569, listonosz 1570

Por.: AGPVII 40; DejI 8; Kiel 9, 179, 252, 254; MAGP 594

27. Stwardnienie *k*, *g* przed *e*

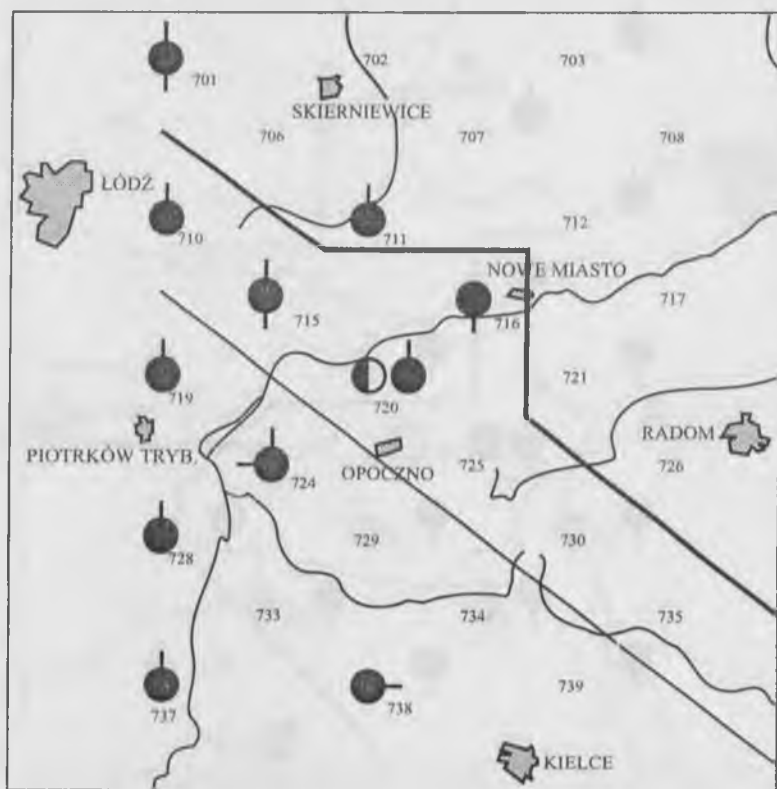
● twarde *k*, np. (ł)ke(ć), (cu)ke(r), ke(cka)

◐ półmiękkie *k'*, np. (ł)k'e(ć), (cu)k'e(r), k'e(cka)

○ półmiękkie *g'*, np. (pł)g'e(m), (wę)g'e(ł), (szwa)g'e(rka)

—— Pd. zasięgi twardego *k* w: (bru)ke(w), (wąs)ke, (cięż)ke, (porzecz)ki,
wg Dejl, mp. 11

Kwest.: pługiem 112, węgiel 661, cukier 891, sukienka 1181, szwagierka 1831, łokieć 1882
Por.: AGPVII 48; Dejl 11; Kiel 308; MAGP 236, 596

28. Ślady przejścia wygłosowego $-\chi \geq -k$

Ślady przejścia wygłosowego $-\chi \geq -k$ w:

● (gro)k	● (wierz)k
● (da)k	● (nie)k
○ końcówkach fleksyjnych: (ty)k (stary)k, (dwo)k, (cztery)k	

Najdalsze pn.-wsch. zasięgi utrzymywania się $-k \leq -\chi$ w:

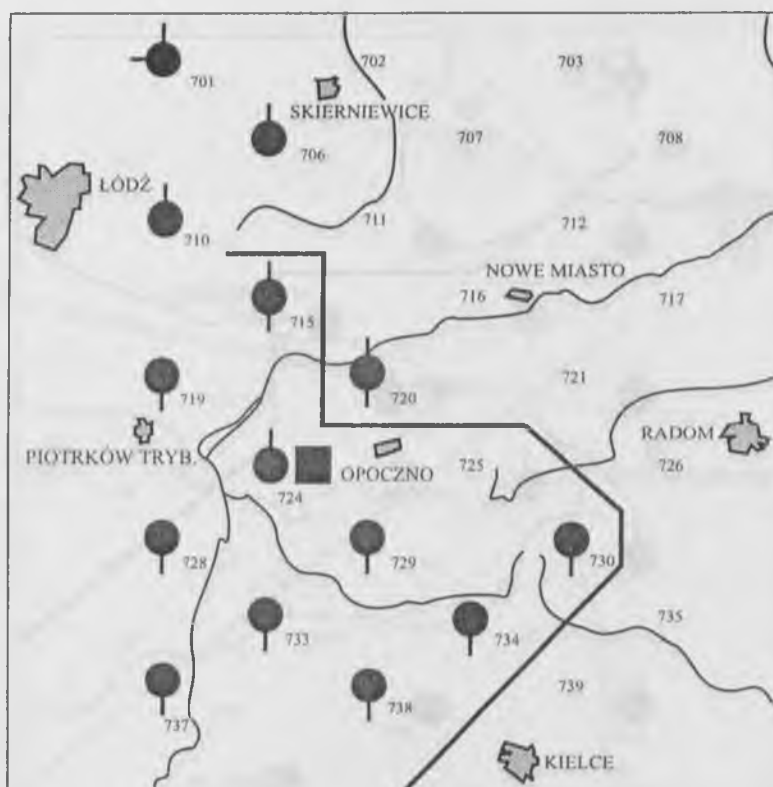
—	(nie)k, wg DejI, mp. 12
—	końcówkach fleksyjnych: (ty)k (stary)k, (w niecka)k, wg DejI, mp. 12

Kwest.: groch 221, wierzch 516, z wierzchu 614, w nieckach 910, dach 671, niech 1607, tych starych 1780, dwóch 1790, czterech 1792

Por.: AGPVII 18, 20; DejI 12; Kiel 263, 277, 278, 283;

MAGP 3, 235, 495, 496, 504; MŚWP, cz. I, 116, 117

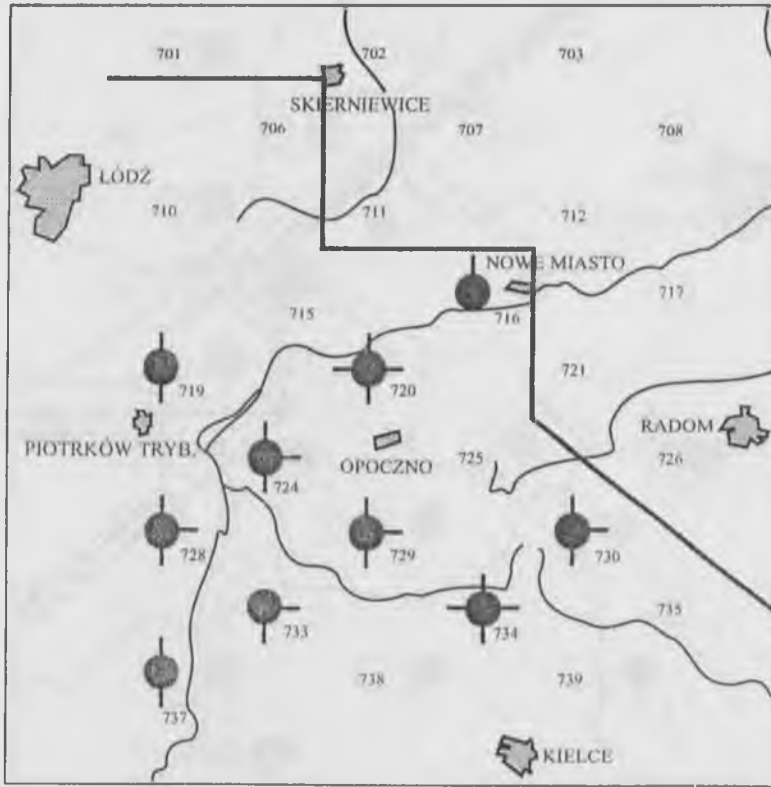
29. Wymiana $\chi \geq k, f$ w grupach spółgłoskowych

● $k(ce)$ —● $(p)k(ła)$ ● $(t)k(órz)$
 ■ $(t)f(órz)$

———— Pn.-wsch. zasięgi wyrazu *ćkuś*, wg Kiel, mp. 293

Kwest.: chce 492, pchła 755, tchórz 1341

Por.: AGPVII 20, 22; Kiel 293, 297; MAGP 389, Maz 489

30. Metateza *kt* na *tk*

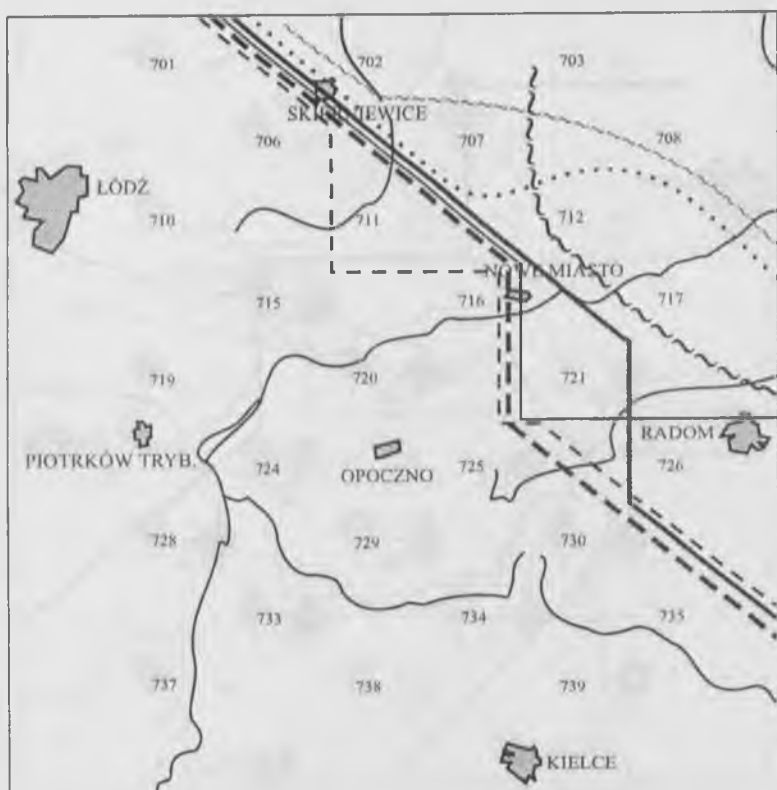
● <i>tk(o)</i>	●— (<i>nie</i>) <i>tk(óry)</i>
● <i>tk(óry)</i>	—● (<i>ni</i>) <i>tk</i>

Pn.-wsch. zasięgi:

— metateza *kt* na *tk* w wyrazach *tk(o)*, *tk(óry)*,
wg Kiel, mp. 294, 296, Dejl, mp. 14

Kwest.: kto 1515, nikt 1516, niektórzy 1517, który 1875, które 1798

Por.: AGPVII 26; Dejl 14; Kiel 294, 296; MAGP 243, 390

31. Fonetyka międzywyrazowa

Pd.-zach. zasięgi ubezdźwięcznienia

na granicy wyrazów np.:
(bra)t o(jca), (sa)t r(ośnie)

———— wg aktualnych danych

———— wg Dejl, mp. 6

na granicy morfemów, np.:
(bili)śm(y), (zawie)śm(y)

----- wg aktualnych danych

----- wg Dejl, mp. 6

Pn.-wsch. zasięgi udźwięcznienia spółgłoski przed -em w 1. sg. praet., np.:
(zmo)g(em) 'zmokłem'

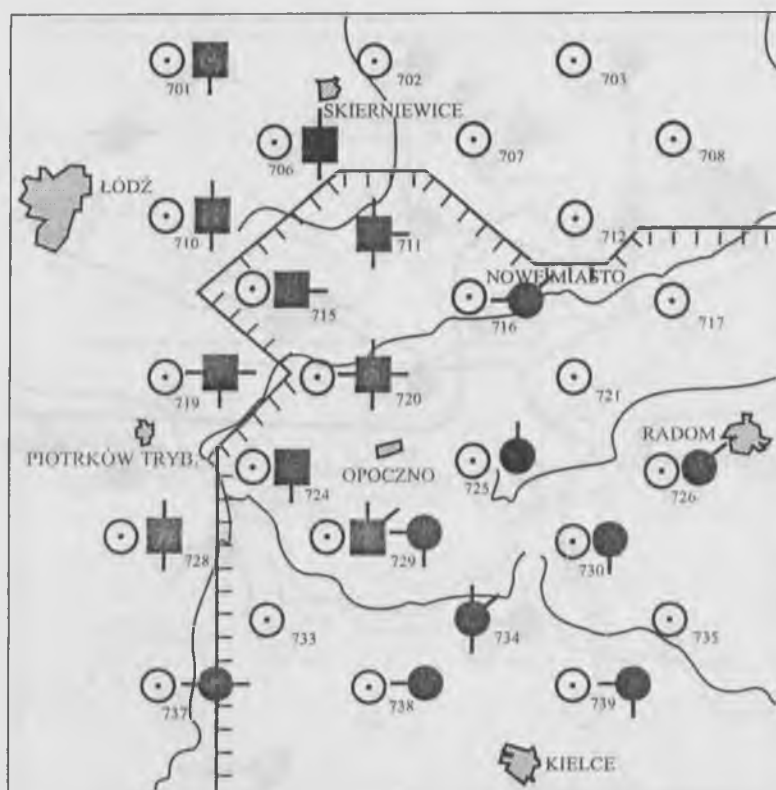
~~~~~ wg aktualnych danych

~~~~~ wg Dejl, mp. 6

..... wg NitP, mapa

Kwest.: biliśmy 563, zawieśmy 726, upiecz mi 836, jedzmy 888, nasz ogród 974, sad rośnie 975, nawlec mi 1158, las rośnie 1202, stłucz mi 1264, napiszmy 1568, zmokłem 1745, zmokliśmy 1745, brat ojca 1820, jak raz 1927, -em 1976

Por.: AGPVII 9, 11; NitP, mapa; Dejl 6; Kiel 237, 239, 240; MAGP 467, 469-471, 480

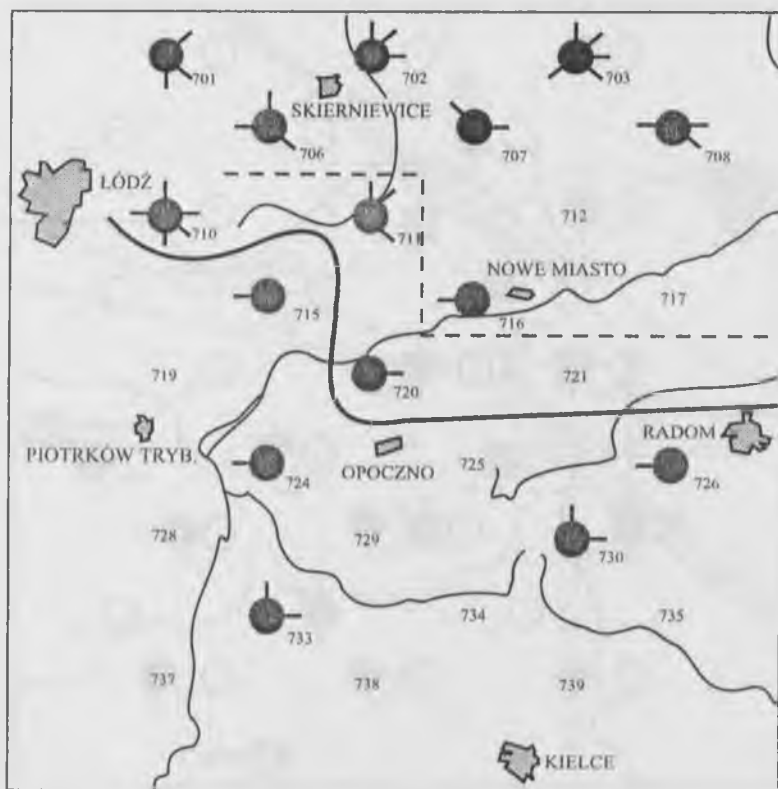
32. Dysymilatywne przekształcenia grupy *śr* ($\leq$ *sr)

● <i>rś</i> (odek)	■ <i>śir</i> (odek)
● <i>rś</i> (odkowy)	■ <i>śir</i> (odkowy)
● <i>rś</i> (oda)	■ <i>śir</i> (oda)
● (o) <i>rś</i> (odek)	■ (o) <i>śir</i> (odek)
● <i>rś</i> (edni)	■ <i>śir</i> (edni)
○ <i>śr</i>	

||| Pn. zasięg *rś* ($\leq$ *śr*), wg DejI, mp. 20

Kwest.: środek 615, w środku 615, 867, ośrodek 868, środa 1713, średni 1804, środkowy 1876

Por.: AGPVII 49; DejI 20, 21; Kiel 362–365; MAGP 39; MŚWP, cz. I, 123

33. Zastępowanie suf. neut. -ę przez -ak na oznaczenie istot dopiero urodzonych

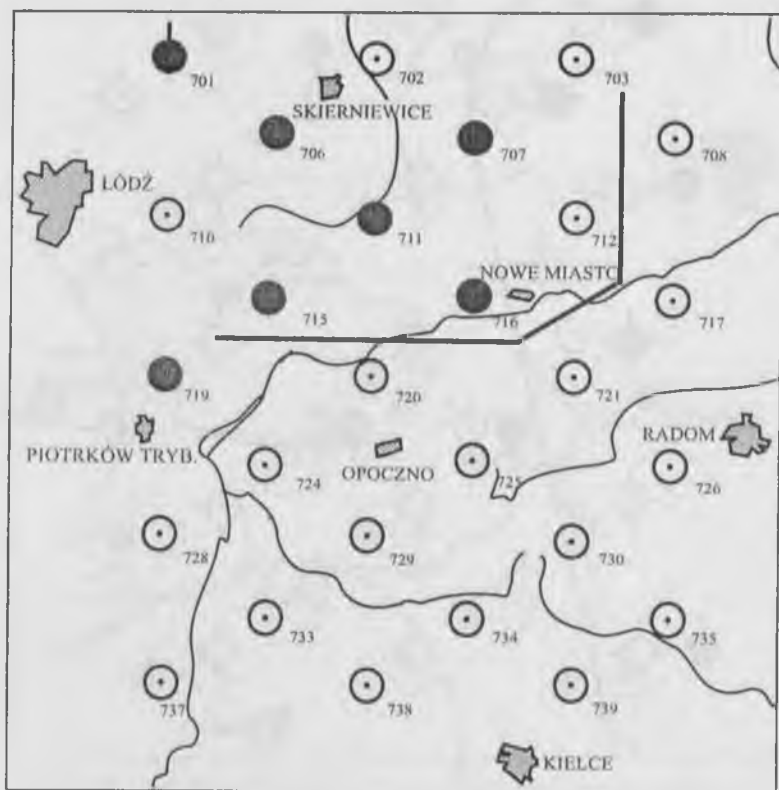
● cielak	● żrebak	● pisklak
● prosiak	● gęsiak	● kaczak
● jagniak	● kurczak	

Pd. zasięgi typu *cielak*, *żrebak* || *cielę*, *żrebię*:

———— wg MAGP, mp. 274

----- wg Kiel, mp. 357

Kwest.: żrebię 467, cielę 494, prosię 558, jagnię 590, kurczę 625, kaczę 628, gąsię 631
 Por.: AGPVII 116; Kiel 18, 329, 357; MAGP 40, 274, 481

34. Zanik opozycji -ow- : -'ev- w końcówkach dat. sg. rzeczowników

○ -owi po twardych i miękkich spółgłoskach

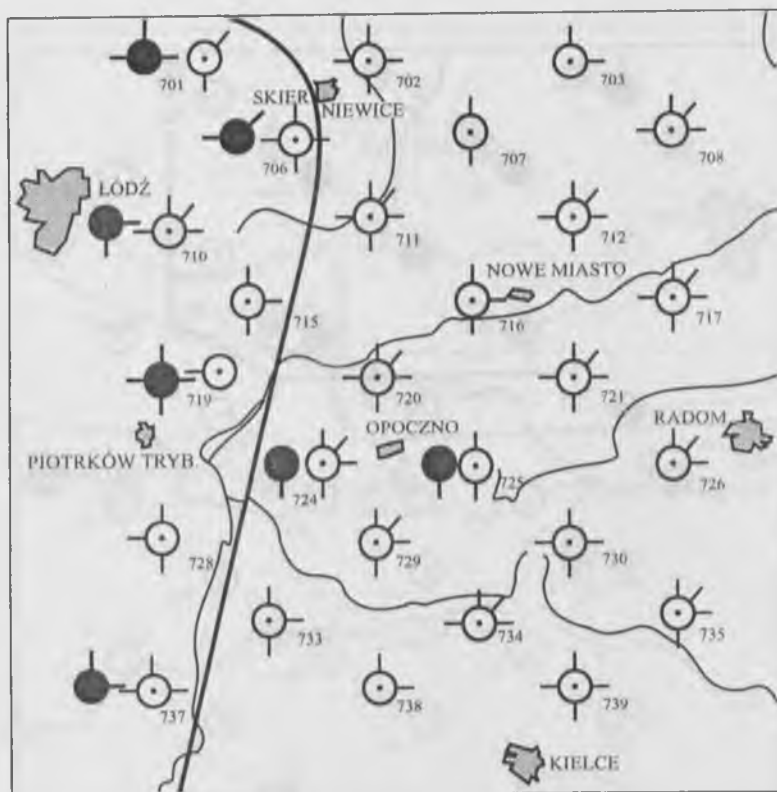
● -ewi po twardych i miękkich spółgłoskach

● -eji ≤ -evji ≤ -evi

—— Pd. zasięg -ewi po twardych i miękkich spółgłoskach,
wg Kiel, mp. 61

Kwest.: koniowi 95, 426, gospodarzowi 1490, synowi 1786, chłopakowi 1787,
zięciowi 1829

Por.: AGPVII 121; Dejl 43; Kiel 61; MAGP 247, 248, 579; Maz. 473

35. Sufiksy przymiotnikowe: *-ity, -isty*

Suf. *-ity* w:

wodnity

● *piaszczyty*

 mulity

● — *barczyty*

 kamienity

Suf. *-isty* w:

 wodnisty

⊙ *piaszczysty*

 mulisty

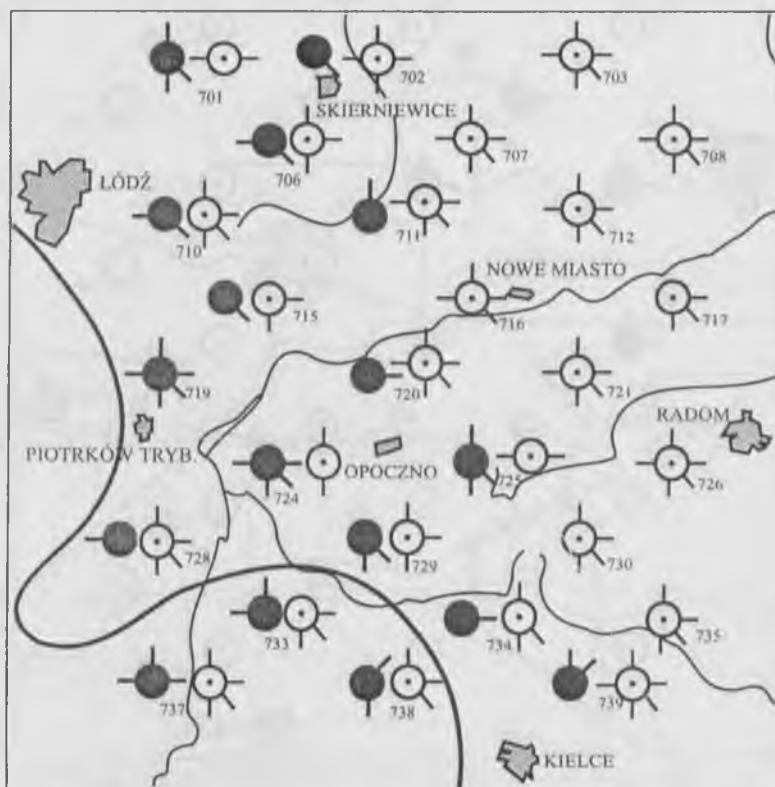
⊙ — *barczysty*

—○— *kamienisty*

——— Wsch. zasięg sufiksu *-ity*, wg Winkl, mp. 4

Kwest.: kamienisty 197, 1424, piaszczysty 198, 1420, barczysty 901, wodnisty 902, mulisty 1419

Por.: AGPVII 128; Kiel 409; MAGP 505; MŚWP, cz. I, 150; Winkl 4

36. Sufiksy przymiotnikowe: -aty, -asty

Suf. -aty w:

● kolczaty

● gliniaty

—● graniaty

● liściaty

● krasiaty

● pasiaty

Suf. -asty w:

○ kolczasty

○ gliniasty

—○ graniasty

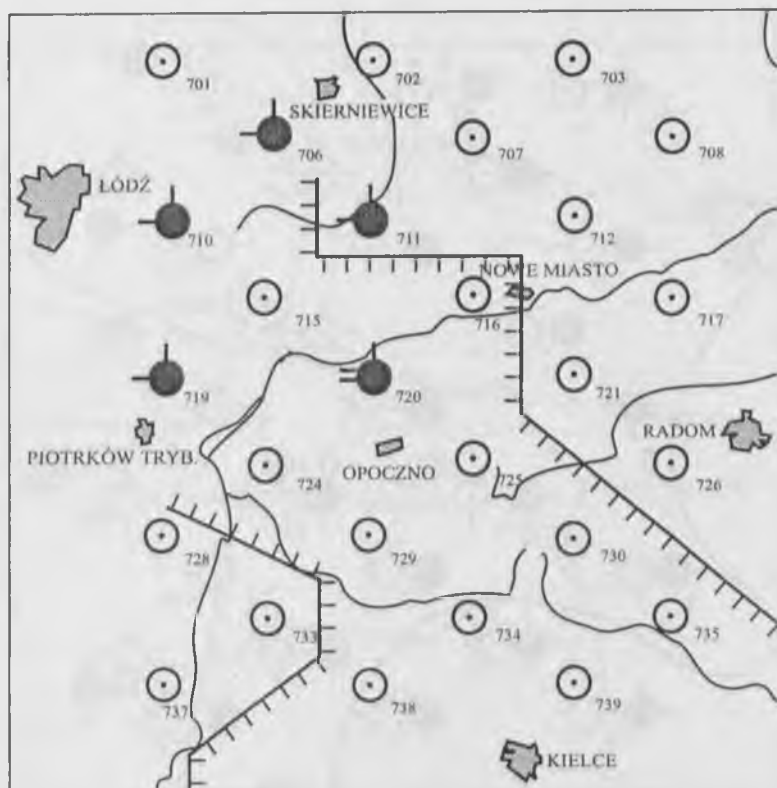
○ liściasty

○ pasiasty

— Zach. zasięgi -asty, wg Winkl, mp. 6

Kwest.: gliniasty 196, pasiasty 1184, liściasty 1240, kolczasty 1268, graniasty 1596
 Por.: AGPVII 127; Kiel 589; MŚWP, cz. I, 149; Winkl 6

37. Wyrównanie końcówek gen. sg. przymiotników *-ego* i zaimków *-ego*

○ *dobrego, taniego* na wzór *tego, do niego*

● *dobrygo, tanigo*

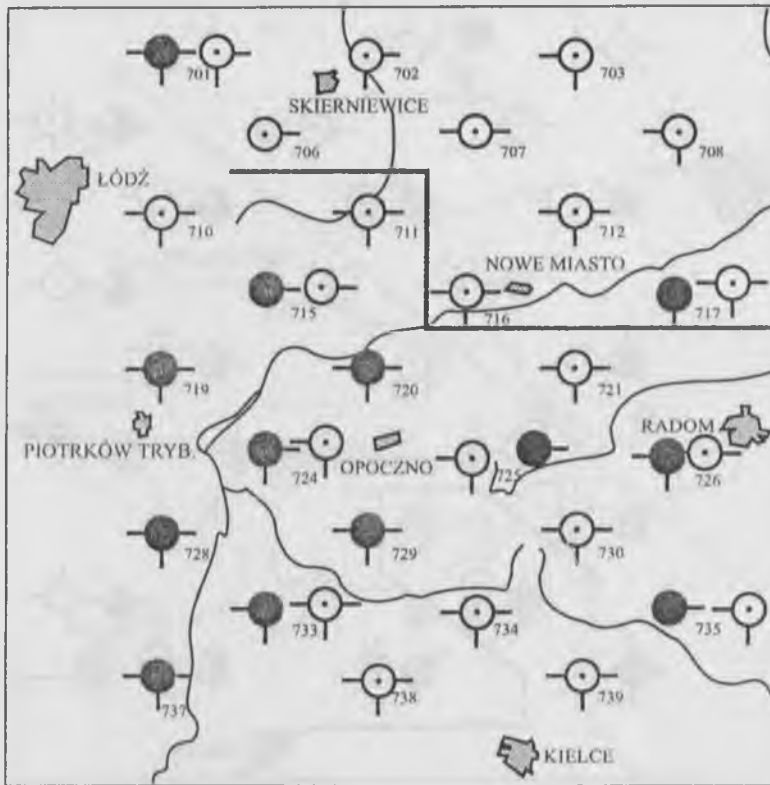
● *dobrego*

● *tygo, do nigo* na wzór *dobrygo, tanigo*

————— Obszar zatarcia się różnicy między *tego* i *dobrego* pod wpływem przejścia $\acute{e} \geq e$, wg Dejl, mp. 51

Kwest.: *-ego* przym. 1951, *-ego* zaimk. 1952

Por.: AGPVII 129; Dejl 51; Kiel 132; MAGP 223–226; MŚWP, cz. I, 131

38. Zastępowanie końcówki -i liczebników '5-10' przez -u przeniesione z dwu

Końcówka -u w:

○ pięciu

● sześciu

○ siedmiu

Końcówka -i w:

● pięci

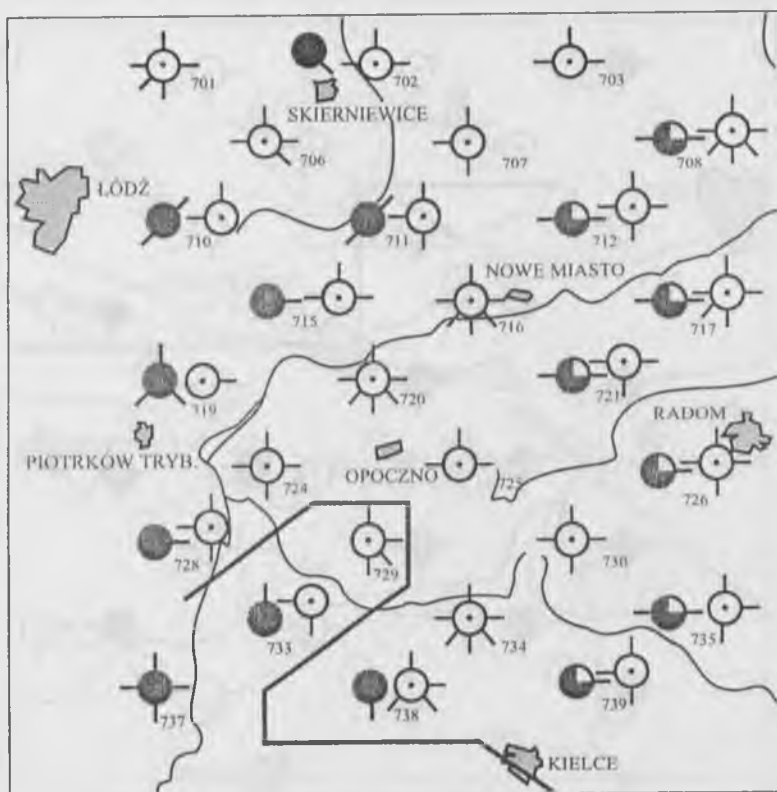
● szóści

● siódmi

— Pd. zasięgi zastąpienia końcówki -i przez końcówkę -u, wg Kiel, mp. 423

Kwest.: pięciu 1793, siedmiu 1807, sześciu 1808

Por.: AGPVII 131; Dejl 52; Kiel 423; MAGP 497-499; MŚWP, cz. I, 133

39. Gwarowe odpowiedniki ogóln. formacji z suf. -ować

-ować w:

- wałkować
- młynkować
- kłosać
- sznurować
- zajmować
- zdejmować
- wyjmować

-uwać w:

- wałkuwać
- młynkuwać
- kłosować
- sznuruwać
- zajmować
- zdejmować
- wyjmować

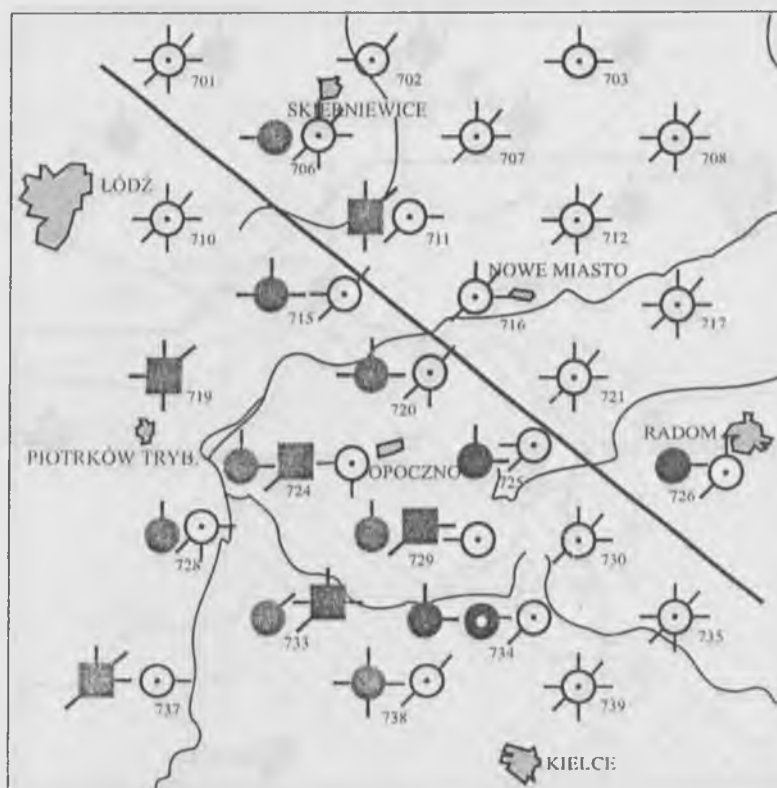
-ywać w:

- znajdować
- kupować

— Pn.-wsch. zasięgi -uwać, wg Dejl, mp. 46

Kwest.: okłosać 354, młynkować 364, zajmować 535, wyjmować 865, wałkować 913, zdejmować 1114, sznurować 1131, kupować 1165, znajdować 1996

Por.: AGPVII 138; Dejl 46; Kiel 426; MAGP 477; MŚWP, cz. I, 158

40. Gwarowe odpowiedniki ogóln. formacji z suf. -ywać

-ować w:

- zapisować
- podorować
- zlatować
- wyczytować
- przylatować
- podorewać

-uwać w:

- zapisywać
- podoruwać
- zlatuwać
- wyczytuwać
- przylatuwać
- wywołuwać

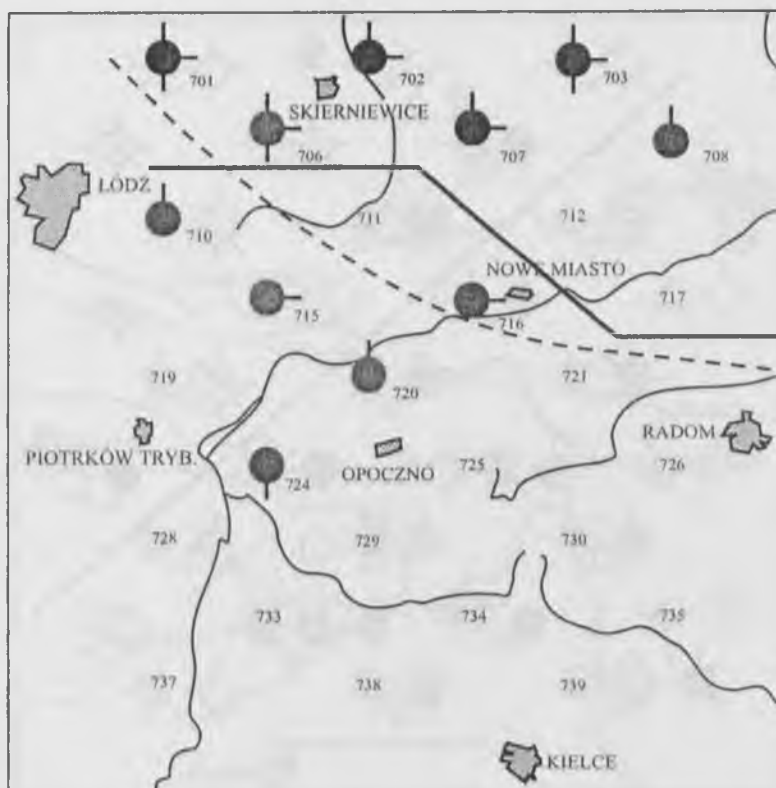
-ywać w:

- zapisywać
- podorywać
- zlatywać
- wyczyływać
- przylatywać
- wywoływać

————— Pd.-zach. zasięgi -ywać, wg Kiel, mp. 425

Kwest.: podorywać 319, zlatywać 1354, przylatywać 1365, wyczytywać 1513, wywoływać 1519, zapisywać 1528

Por.: AGPVII 137; Dejl 46; Kiel 425; MAGP 475

41. Wyrównanie tematów na *-al-* w 3. pl. praet.

Formy 3. pl. praet. na wzór *mieli*

● *sieli*

● *śmieli się*

● *leli*

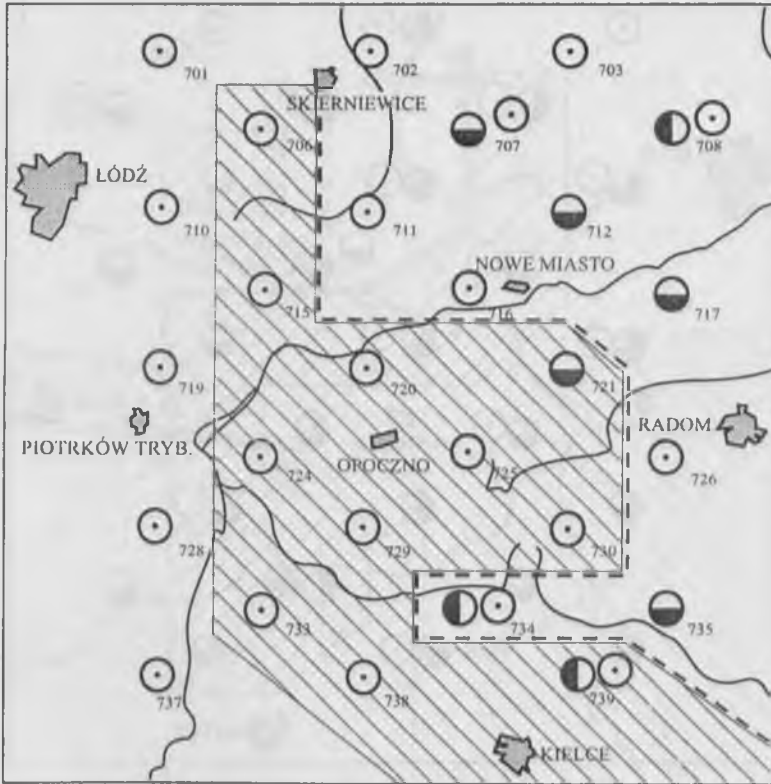
Pd. zasięgi form *sieli*, *leli*:

———— wg Dejl, mp. 53

----- wg MAGP, mp. 98

Kwest.: *siali* 208, *lali* 773, *śmiali się* 1671

Por.: AGPVII 146; Dejl 53; Kiel 45; MAGP 98

42. Końcówki 1. pl. i dual. praes.

○ -emy w pluralu, np. *bierzemy, niesiemy*

◐ -wa w funkcji pluralnej, np. *bierzewa, niesiewa*

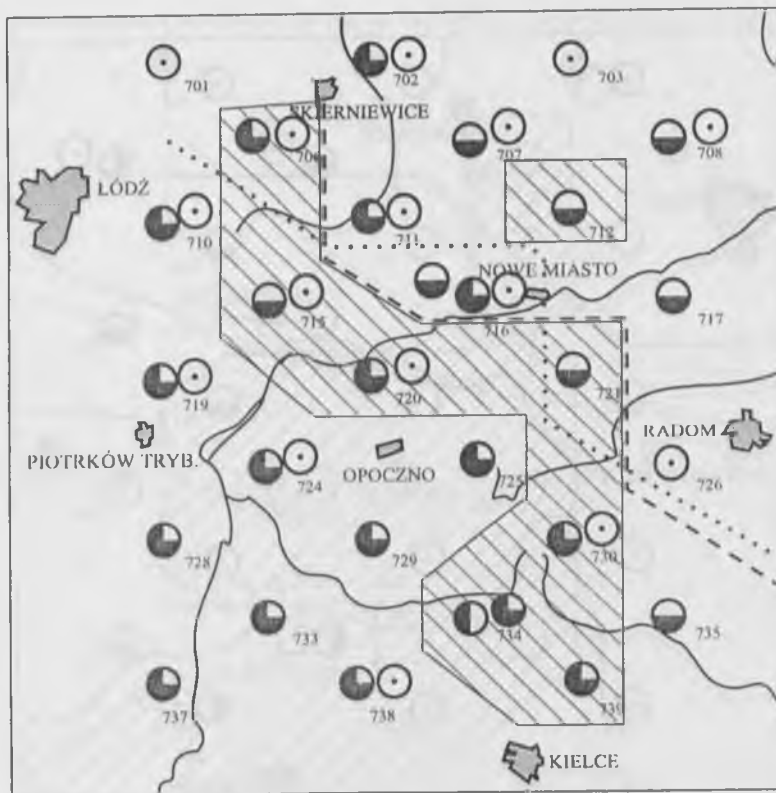
◑ -wa w funkcji dualnej, np. *bierzewa, niesiewa*

----- Zach. zasięg -wa w funkcji pluralnej, wg Dejl, mp. 58

▨ Obszar -wa w funkcji dualnej i -emy w funkcji pluralnej, wg Kiel, mp. 435

Kwest.: jedziemy 390, bierzemy 1037, niesiemy 1972

Por.: AGPVII 151; Dejl 58; Kiel 434, 435; MAGP 462, 463

43. Końcówki 1. pl. i dual. praet.

○ -śmy w pluralu, np. *biliśmy, sialiśmy*

◐ -my w pluralu, np. *bilimy, my siali*

◑ -(ś)wa w funkcji pluralnej, np. *biliśwa, wa bili*

◒ -(ś)wa w funkcji dualnej, np. *biliśwa, sialiśwa*

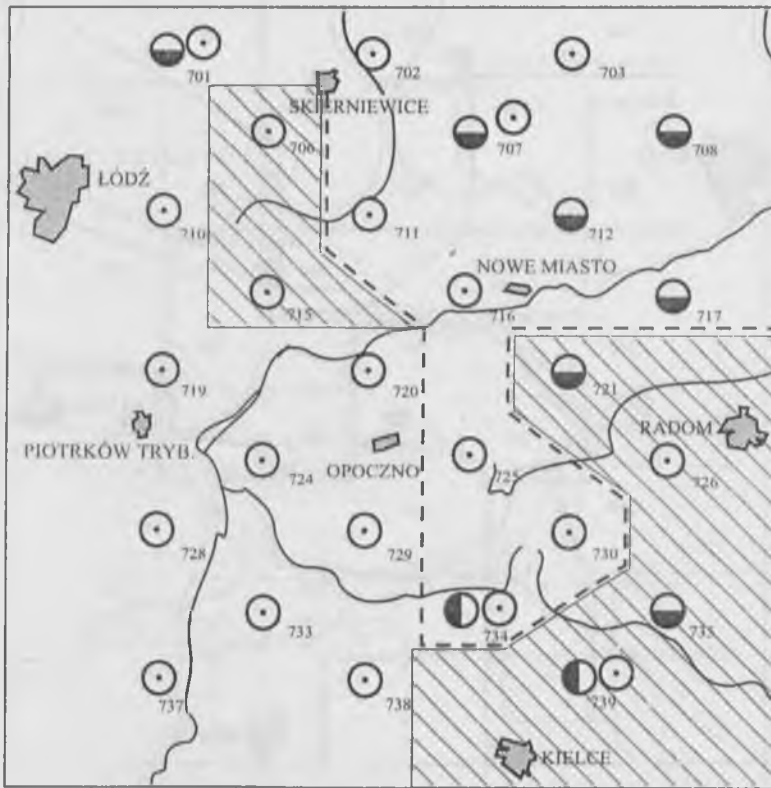
Zachodnie zasięgi:

----- -wa w funkcji pluralnej, wg Kiel, mp. 436

..... -my w pluralu, wg Kiel, mp. 436

 Obszary -wa w funkcji dualnej,
wg Kiel, mp. 436

Kwest.: *sialiśmy* 213, *biliśmy* 563, *piekliśmy* 864, *zmokliemy* 1745, *-śmy* 1977
Por.: AGPVII 153; Kiel 436; MAGP 475

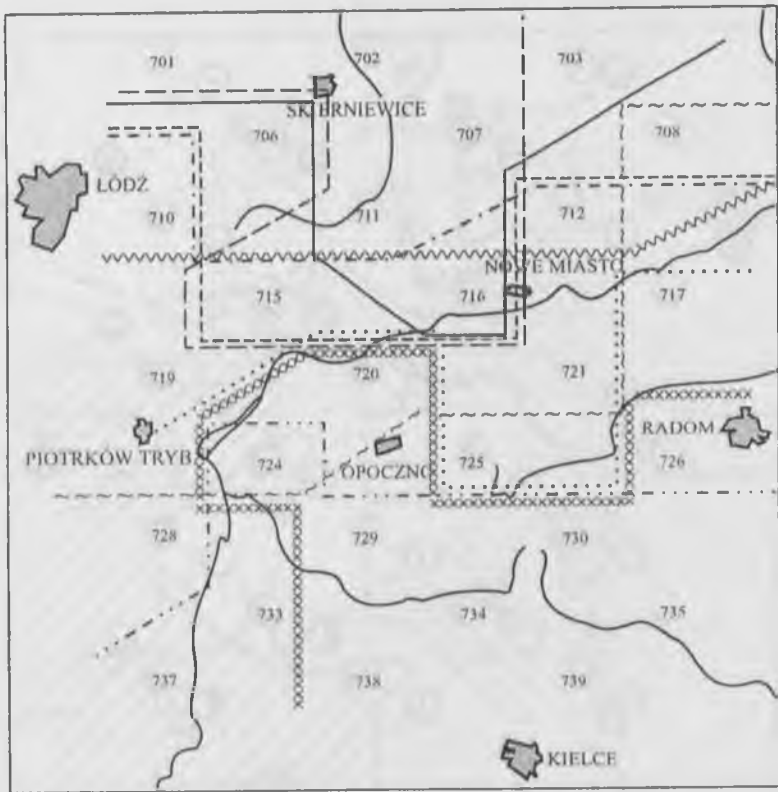

44. Końcówki 1. pl. i dual. imperat.

- ⊙ -my w funkcji pluralnej, np. *chodźmy*, *zawieśmy*
- ◐ -wa w funkcji pluralnej, np. *chodźwa*, *zawieśwa*
- ◑ -wa w funkcji dualnej, np. *chodźwa*, *zawieśwa*
- Pd. zasięgi -wa w funkcji pluralnej, wg Dejl, mp. 59
- Obszary -wa w funkcji dualnej, wg Dejl, mp. 59

Kwest.: *zwięźmy* 320, *zawieśmy* 726, *jedźmy* 888, *piszmy* 1521, *chodźmy* 1523, *-śmy* 1975
 Por.: AGPVII 152; Dejl 59; Kiel 432, 433; MAGP 479, 480; MŚWP, cz. I, 134

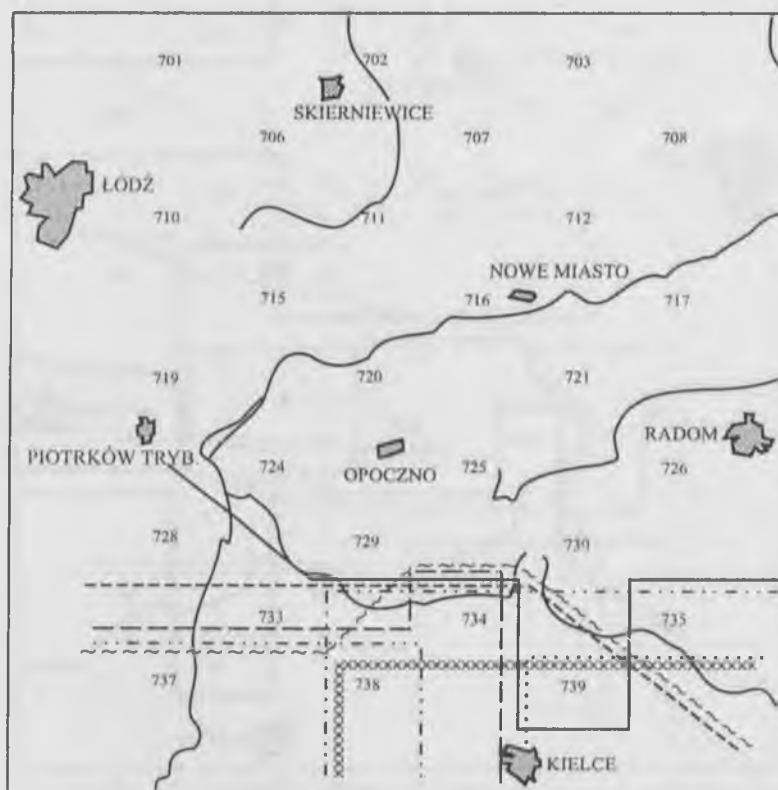

45. Izoleksy północne I

- *blacha* 'płyta kuchni'
- ..... *bojowisko* 'miejsce młocki w stodole'
- ~~~~~ *kołowrotek* 'narzędzie do przędzenia lnu'
- *kromka* 'kromka chleba'
- *lochać się* 'o świni: objawiać popęd płciowy'
- *parkać się* 'o owcy: objawiać popęd płciowy'
- ~~~~~ *pośladek* 'tylna część wozu'
- xxxxxxxxxxxxxxxx *ryczman* 'kierownik wozu'
- ..... *źmiak* 'ziemniak, *Solanum tuberosum*'

Kwest.: tył wozu 34, kierownik wozu 39, kartofle 153, klepisko 323, ruja świni 553, ruja owcy 586, kromka 870, płyta kuchenna 878, kołowrotek 1065

Por.: Kiel 534, 540, 560, 574, 771; MAGP 24, 27, 442, 545, 597; Maz 25, 26, 103, 270

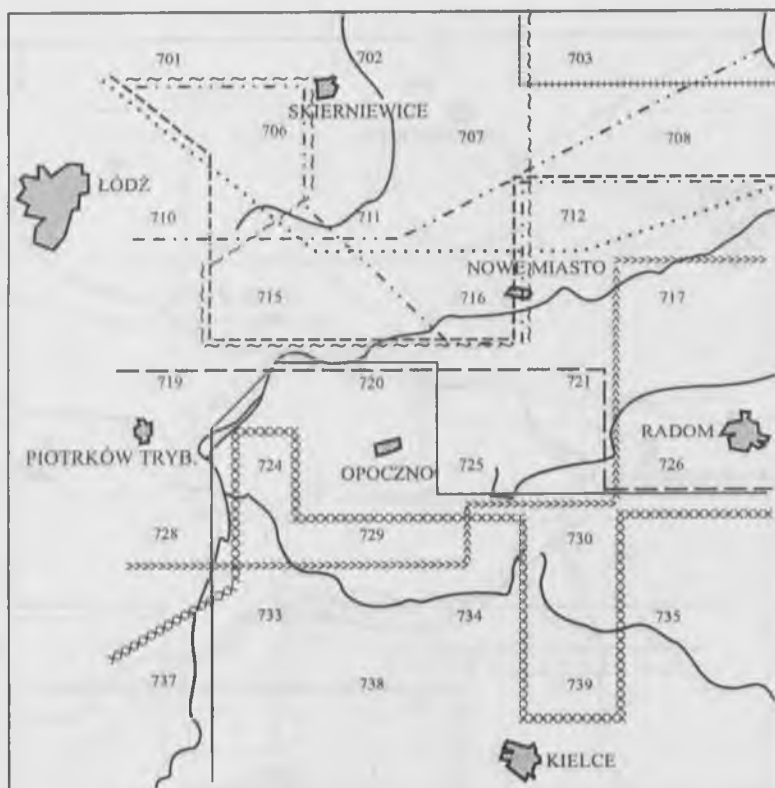
46. Izoleksy północne II

- *cedzka, cedzadka* 'sitko do cedzenia mleka'
- ..... *gnat* 'nasad sań'
- ..... *karpień* 'brukiew, *Brasica napus rapifera*'
- *nasad* 'nasad wozu'
- ~~~~~ *pokład* 'sufit z desek'
- xxxxxxxxxxxxxxxx *powala* 'sufit z desek'
- *ściernie* 'ściernisko'
- ..... *zwarta* 'deska boczna wozu'

Kwest.: nasad 27, deski boczne 54, nasad sań 105, brukiew 228, ściernisko 313, sitko 506, pułap 691

Por.: Kiel 462, 612, 613, 684, 752; MAGP 8, 26, 55, 350, 537–539, 597–600;

Maz 40, 107, 108

47. Izoleksy południowe I

- *blat* 'płyta kuchni'
- ~~~~~ *bukać się* 'o owcy: objawiać popęd płciowy'
- - - - - *glonek* 'kromka chleba'
- >>>>>>>>>>>> *kartofel* 'ziemniak, *Solanum tuberosum*'
- *kierownik* 'kierownik wozu'
- xxxxxxxxxxxxxxxx *klepisko* 'miejsce młocki w stodole'
- - - - - *kubel* 'wiadro'
- - - - - *łachać się* 'o świni: objawiać popęd płciowy'
- +++++ *podwalina* 'pierwsza belka na fundamencie'
- ..... *zad* 'tylna część wozu'

Kwest.: tył wozu 34, kierownik wozu 39, kartofle 153, klepisko 323, ruja świni 553, ruja owcy 586, przycięś 652, wiadro 814, kromka 870, płyta kuchenna 878

Por.: Kiel 18, 68, 534, 540, 574, 771; MAGP 24, 27, 86, 545, 597;

Maz 25, 26, 103, 126, 270

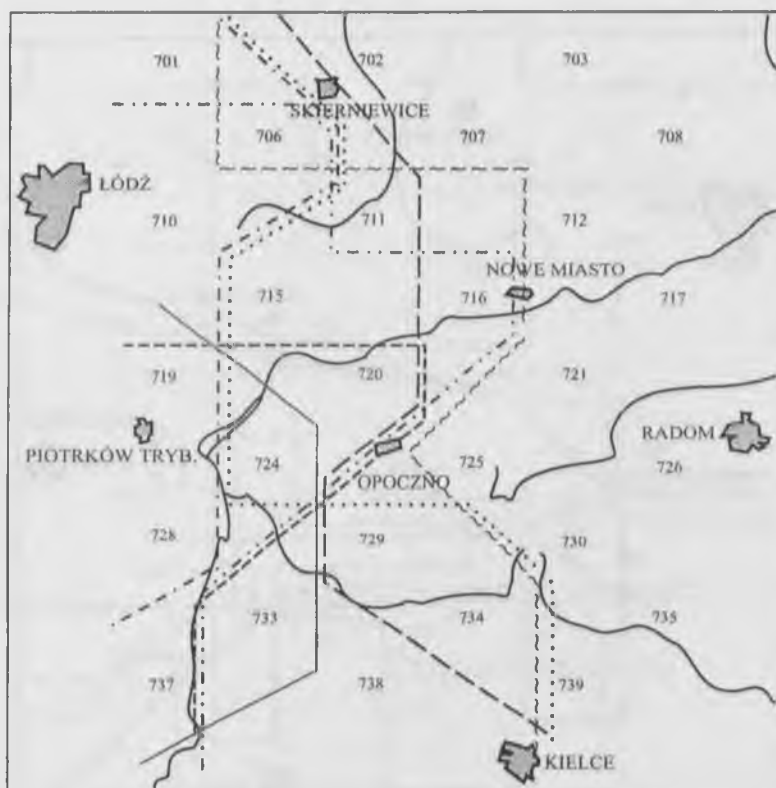

48. Isoleksy południowe II

- brukiew 'brukiew, *Brasica napus rapifera*'
- deska 'deska boczna wozu'
- ===== kółko 'narzędzie do przędzenia lnu'
- ławka 'nasad wozu'
- nasad 'nasad sań'
- ~~~~~ pułap 'sufit z desek'
- rżysko 'ściernisko'
- ..... sitko 'sitko do cedzenia mleka'

Kwest.: nasad 27, deski boczne 54, nasad sań 105, brukiew 228, ściernisko 313, sitko 506, pułap 691, kołowrotek 1065

Por.: Kiel 462, 560, 612, 613, 648, 753; MAGP 8, 26, 55, 350, 442, 537-739, 597-600; Maz 40, 107, 108

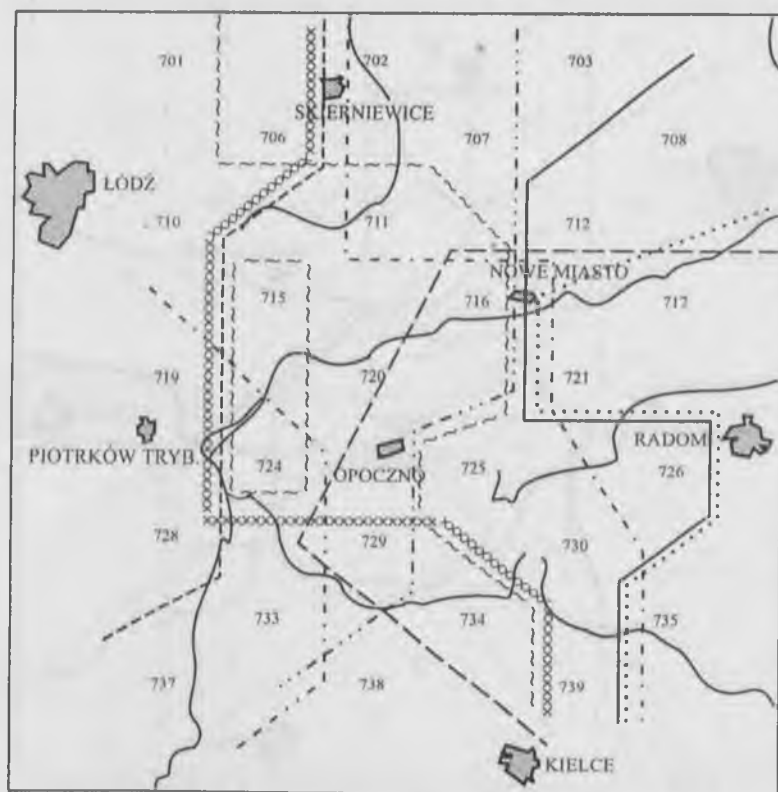

49. Isoleksy wschodnie

- *boguwola* 'wilga, *Oriolus, oriolus*'
- - - - - *brzuszcz(o)* 'łydka'
- ..... *gapa, glapa* 'wrona, *Corvus corone cornix*'
- - - - - *lebioda* 'komosa, *Chenopodium album*'
- ~~~~~ *modrak* 'chaber, *Centaurea cyanus*'
- - - - - *sabatnik* 'piec chlebowy'
- . - . - *śnice* 'śnice tylnego wozu'

Kwest.: śnice tylnego 33, bławat 243, piec chlebowy 825, lebioda 998, wrona 1357, wilga 1374, łydka 1895

Por.: Kiel 72, 470, 581, 597, 755, 782; MAGP 31, 318, 419, 597; Maz 36, 200, 325, 393

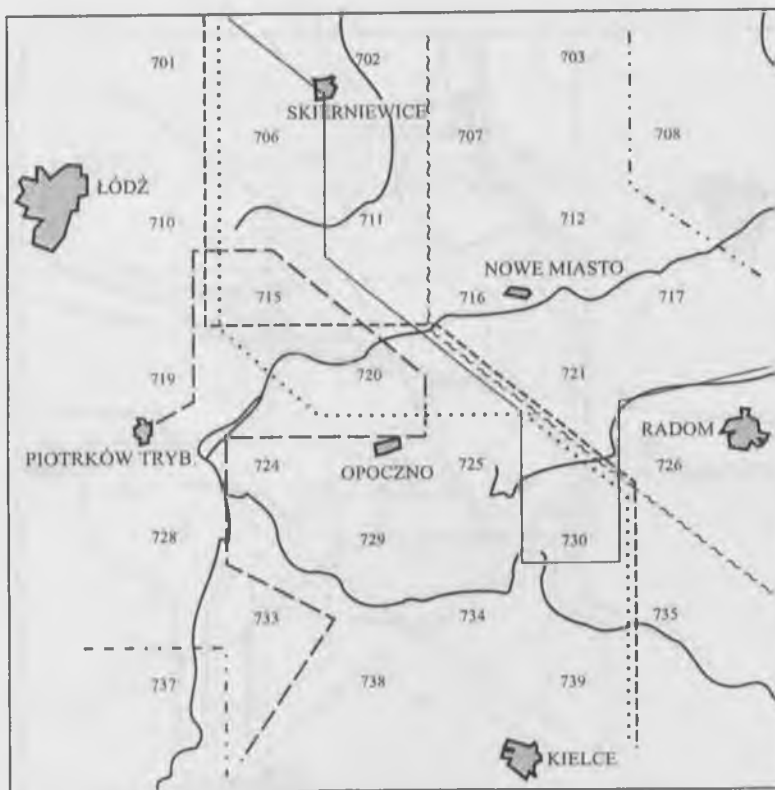

50. Izoleksy zachodnie

- ~~~~~ *chaber* 'chaber, *Centaurea cyanus*'
 ----- *loboda* 'komosa, *Chenopodium album*'
 ..... *łydka* 'tylna część nogi między kolaniem a piętą'
 ————— *ożóg* 'kij do poprawiania ognia w piecu'
 ..... *na przyboś* 'w butach na bosc nogi'
 ..... *serzenie* 'twaróg'
 xxxxxxxxxxxxxxx *skręty* 'śnice tylne wozu'
 ..... *wilga* 'wilga, *Oriolus, oriolus*'
 ----- *wrona* 'wrona, *Corvus corone cornicis*'

Kwest.: śnice tylne 33, bławat 243, twaróg 524, piec chlebowy 825, ożóg 853,
 lebioda 998, na przyboś 1119, wrona 1357, wilga 1374, łydka 1895

Por.: Kiel 72, 377, 470, 581, 597, 634, 755, 770, 782; MAGP 31, 65, 318, 419, 597;
 Maz 36, 200, 281, 325, 393

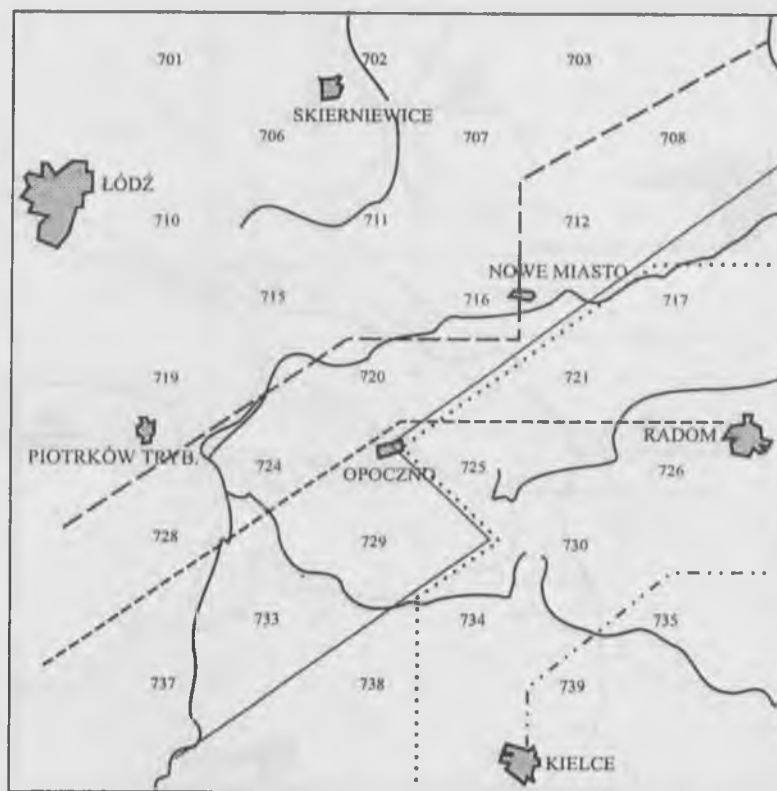

51. Izoleksy północno-wschodnie

- *biczysko* 'trzonek bata'
 ~~~~~ *bidło* 'bidło krosien'
 - - - - - *krosno* 'warsztat tkacki'
 - - - - - *na oklep* 'w butach na bosc nogi'
 ..... *pociasek* 'narzędzie do wygarniania żaru z pieca'
 - - - - - *rajfa* 'obręcz na kole'
 - · - · - · *sanica* 'płoza sań'

Kwest.: obręcz 6, biczysko 86, płoza sań 103, pociasek 855, warsztat tkacki 1073, bidła 1088, na przyboś 1119

Por.: Kiel 377, 453, 556, 620, 651, 653, 774; MAGP 22, 51, 65, 444, 597, 599, 600; Maz 82, 117, 123, 282

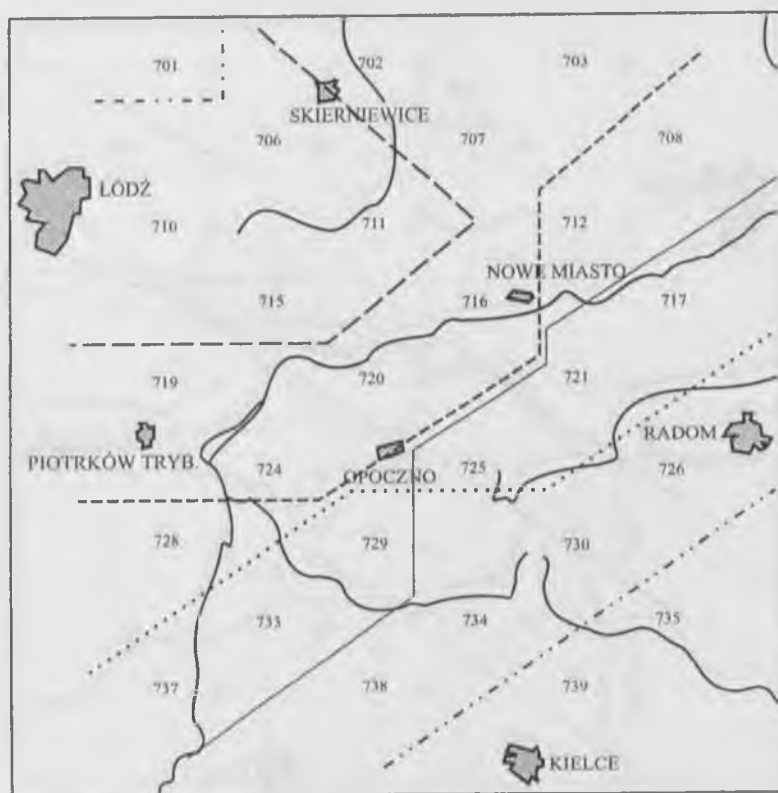
52. Izoleksy północno-zachodnie

- *maślnica* 'naczynie do wyrobu masła'
 ..... *skiba* 'lemiesz pług'
 ..... *wazonik* 'doniczka'
 - . - . - *wędzidło* 'kielzno'
 - - - - - *zapole* 'przedział w stodole na zboże'

Kwest.: wędzidło 80, lemiesz 115, zapole 325, maślnica 515, doniczka 804

Por.: Kiel 584, 585, 600, 705, 776; MAGP 13, 115, 597, 598; Maz 115, 139, 156, 292

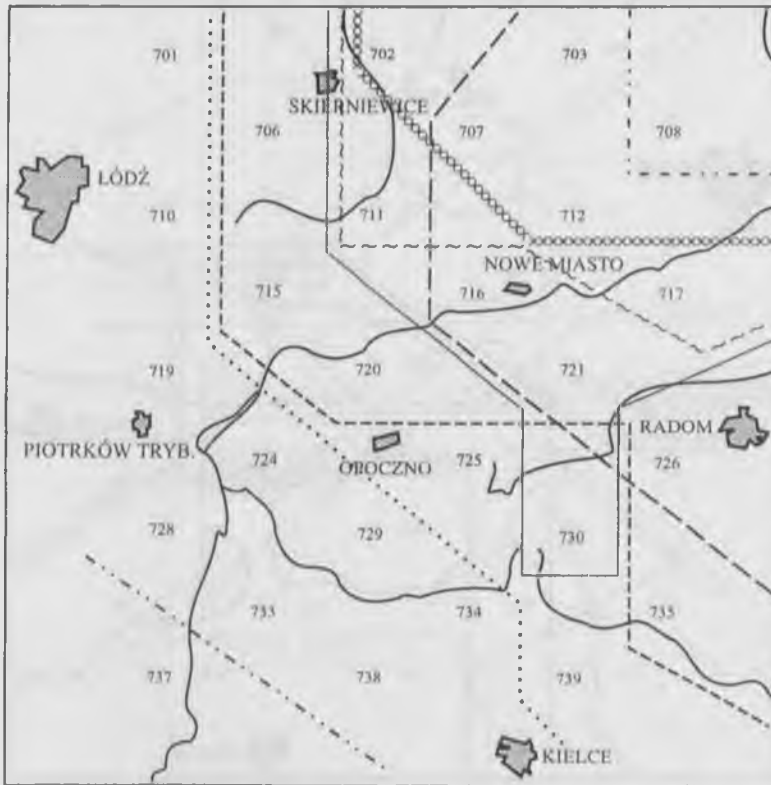

53. Izoleksy południowo-wschodnie

- kielzno 'wędzidło'
- kierzynka 'naczynie do wyrobu masła'
- . . . . . kopańka 'niecka', prosiak 'łydka', przykład 'grzbiet dachu'
- . . . . . lemiesz 'lemiesz pługa'
- . . . . . sąsieć 'przedział w stodole na zboże'
- wychopień 'podpłomyk'

Kwest.: wędzidło 80, lemiesz 115, zapole 325, maślnica 515, kalenica 675, niecki 786, doniczka 804, podpłomyk 854, łydka 1895

Por.: Kiel 262, 526, 584, 585, 597, 600, 661, 705, 776; MAGP 13, 101, 115, 419, 597, 598; Maz 38, 115, 136, 139, 156, 288, 292, 393

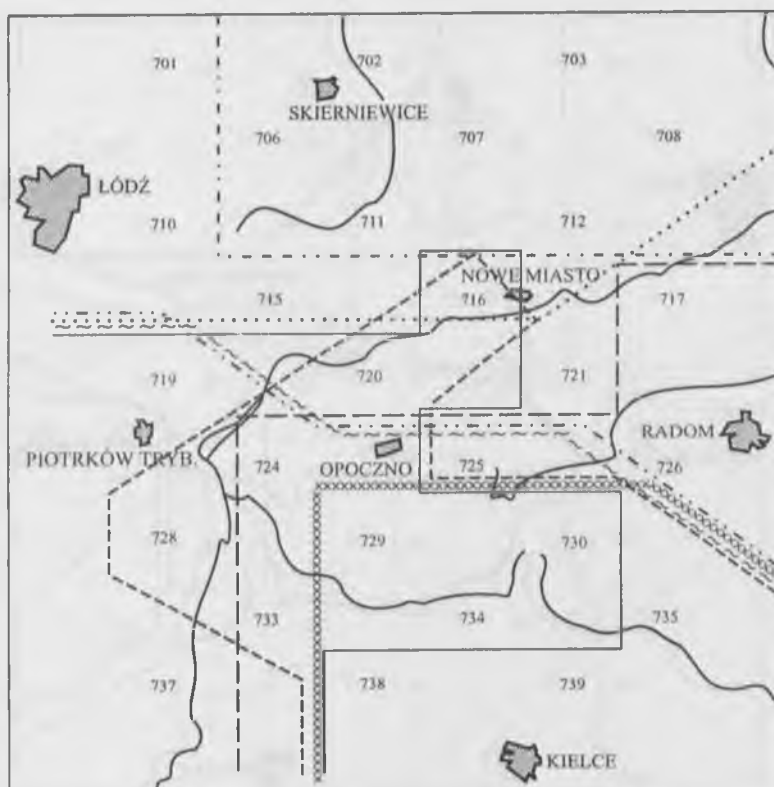

54. Izoleksy południowo-zachodnie

- xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx *komosa* 'komosa, *Chenopodium album*'
 ----- *kosior* 'narzędzie do wygarniania żaru z pieca'
 ————— *kozica* 'trzonek bata'
 - - - - - *lada* 'bidło krosien'
 ..... *obręcz* 'obręcz na kole'
 - - - - - *płoz* 'płoz sań'
 ..... *warsztat* 'warsztat tkacki'
 ~~~~~ *wierzeje* 'drzwi stodoły'

Kwest.: obręcz 6, biczysko 86, płoz sań 103, drzwi stodoły 328, pociasek 855, lebioda 998, warsztat tkacki 1078, bidła 1088

Por.: Kiel 453, 556, 581, 620, 651, 653, 774, 781; MAGP 22, 51, 444, 597, 599, 600; Maz 82, 117, 123, 138, 282

55. Północne zasięgi innowacji małopolskich

- ~~~~~ labializacja -o- $\geq$ - υ o-, np.: υ o(k) υ o, (k) υ o(t)
- xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx rozszerzenie iL do eL w: (si)e υ (a), (pi)e υ (a)
- podwojenie s, ś w ss, śś i dysymilacja na sc w:
(do la)ss(u), (w le)ść(e)
- ..... Ń w (kł)o(dka)
- _____ metateza kt na tk w: tk(o), tk(óry)
- - - - - redukcja r- w pref. roz-, np.: o~~z~~rzucac
- denazalizacja nosówek, np.: (g)e(ba), (z)o(b)
- - - - - η przed k na granicy morfemów, np.:
(okie) η k(o), (maśla) η k(a)

56. Południowe zasięgi innowacji mazowieckich

..... stwardnienie *l'* przed *i*, np.: *li(s)*, *li(pa)*

Uproszczenie grup spółgłoskowych powstałych z rozłożenia *f'*, *m*, *w*:

----- (ś)*f*y(nia)

++++++ (dobry)*my*

----- *my*, *me*

~~~~~ (ręka)*my*, (noga)*my*

----- asynchroniczna artykulacja wargowych miękkich, np.:
pi(ana), *mi(azga)*

..... wyrównanie tematów 3. pl. praet. *śmieli śe*, *sieli* na wzór *mieli*

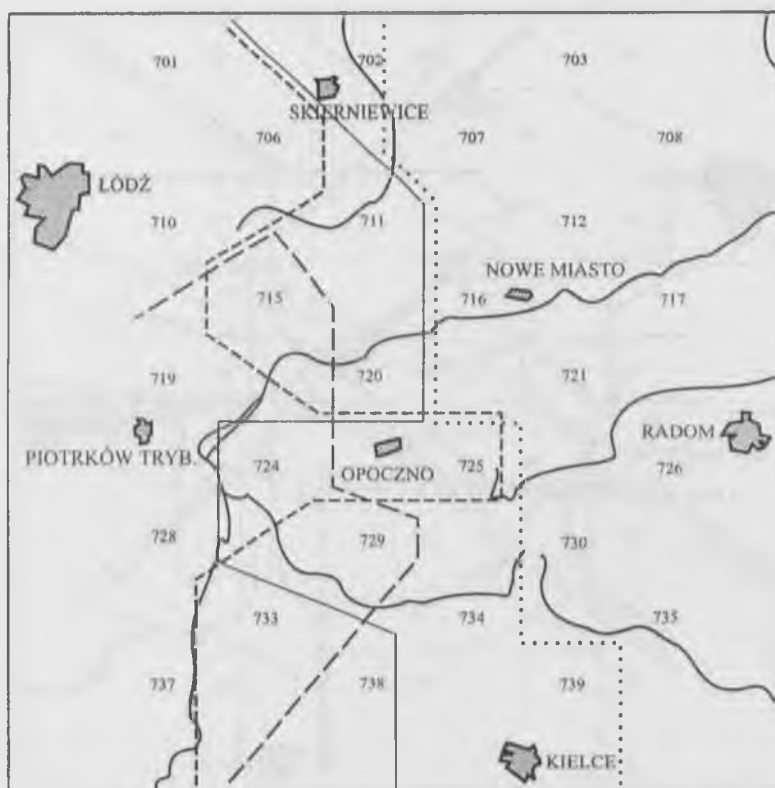
----- twarde *ke*, *ge*, np.: (cu)*ke*(rek), (wę)*ge*(ł)

----- utrzymywanie się *ir* ($\leq$ **ř*), np.: (śm)*ir*(ć)

xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx ubezdźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa

----- zastępowanie *'a* ($\leq$ **ěT*) przez *'e* w (wi)*e*(trak)

~~~~~ nieskontrahowane postaci: (b)*o*ja(ć się), (st)*o*ja(ć)

57. Wschodnie zasięgi innowacji wielkopolskich

- przejście $-aj \geq -ej$ w: (czyt)ej, (czek)ej
- sufiks $-ity$, np.: kamienity
- ..... sufiks $-aty$, np.: gliniaty
- .-.-.-.- prejotacja $u-$, w: $ju(do)$, $ju(cho)$, $ju(zda)$

SKRÓTY I SYMBOLE

≥	– ‘przechodzi, przeszło w...’
≤	– ‘pochodzi, pochodziło z...’
∅	– ‘miesza się, spływa się’
*	– forma zrekonstruowana
/ /	– fonem
	– ‘obok’
/	– ‘lub’
acc.	– biernik
AGP	– <i>Atlas gwar polskich</i>
AGPVII	– K. Dejna, <i>Atlas gwar polskich. Sektor VII (kielecki)</i> , Łódź 1994
Bal	– J. Bał, <i>Formacje przysłówkowe z sufiksalnym j, k typu dzisiaj, wczoraj, dzisiak, tamok w historii i dialektach języka polskiego</i> , Wrocław 1974
Bas	– A. Basara, <i>Studia nad wokalizmem w gwarach Mazowsza. Samogłoski ustne</i> , Wrocław–Warszawa–Kraków 1965
BasP	– A. Basara, <i>Przejście ar ≥ er na Mazowszu</i> . PorJęz 1959, z. 6–7, s. 286–290
BasT	– J. Basara, <i>Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich</i> , cz. 1–2, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964 (cz. 1), 1965 (cz. 2)
BąkO	– S. Bąk, <i>O pochodzeniu form typu wzion, wziena, [w:] Symbolae, grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski</i> , Warszawa 1928, t. II, s. 409–414
BPTJ	– „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, od r. 1927
BSł	– A. Brückner, <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> , Warszawa 1970
Bunc	– <i>O genezie wtórnej nazalizacji w języku polskim</i> , Lud Słowiański, t. III, 1933, s. 151–159
comparat.	– stopień wyższy
Cyr	– W. Cyran, <i>Gwary polskie w okolicach Siedlec</i> , Łódź 1960
CyrP	– W. Cyran, <i>Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza</i> , Łódź 1967

- CyrProc – W. Cyran, *Procesy językowe w przejmowaniu wyrazów obcych przez gwary (na materiale polskim)*, RKJ ŁTN 1975, R. XX, s. 5–42
- dat. – celownik
- DejA – K. Dejna, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981
- DejDial – K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973
- DejE – K. Dejna, *Niektóre przejawy ewolucji gwar zachodniokieleckich na przełomie XIX i XX w.*, SFPS 1993, t. XXX, s. 13–33
- DejG – K. Dejna, *O czym świadczy gwarowe e w grevać, teńcovać?*, RKJ ŁTN 1983, R. XXIX, s. 47–53
- DejI – K. Dejna, *Izoglosy gwarowe na obszarze kieleckiego sektora „Atlasu gwar polskich”*, Łódź 1991
- DejK – K. Dejna, *Końcówki i formy dualne czasowników w gwarach Kielecczyny*, RKJ ŁTN 1965, R. XI, s. 5–19
- DejKw – K. Dejna, *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz – notatnik*, Łódź 1987
- DejM – K. Dejna, *Metateza śr, źr*, SFPS 1965, t. V, s. 275–279
- DejN – K. Dejna, *Nowsze dane o zasięgu małopolskiego przejścia -ch w -k*, SprawPAN 1960, R. III, z. 2–3, s. 43–54
- DejP – K. Dejna, *Południowokieleckie przesunięcia artykulacji o ku przodowi*, RKJ ŁTN 1962, R. VIII, s. 141–156
- DejProj – K. Dejna, *Projekt zebrania materiałów do Atlasu gwar polskich*, RKJ ŁTN 1987, R. XXXIII, s. 47–72
- DejSł – K. Dejna, „Słownictwo gwarowe” i „słownictwo ludowe”, [w:] *Symbolae philologicae in honorem V. Taszycki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 49–54
- DejW – K. Dejna, *Wyrównania oboczności o : e przez a : e w gwarach polskich*, JP 1962, R. XLII, s. 188–191
- DejWl – K. Dejna, *Wielokrotne i trwałe formy czasowników w gwarach Kielecczyny*, RKJ ŁTN 1964, R. X, s. 5–13
- DejZag – K. Dejna, *Z zagadnień podziału dialektalnego Polski*, RKJ ŁTN 1966, R. XII, s. 5–21
- DejZał – K. Dejna, *Założenia organizacji badań przygotowawczych do opracowania Atlasu gwar polskich*, „SprawŁTN” 1988, R. XLII, z. 7, s. 8
- Dek – J. P. Dekowski, *Region Opoczyński*, ŁSE 1980, t. XXII, s. 6–16
- DekO – J. P. Dekowski, *Opoczyńskie*, LL 1966, t. X, s. 4–7
- Dor – W. Doroszewski, *Podstawy gramatyki polskiej*, cz. 1, Warszawa 1963

- dual. – liczba podwójna
- EWJ – *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, wyd. 2
- FalŚl – B. Falińska, *Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim*, t. 1–4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974–1984
- fem. – rodzaj żeński
- Fried – H. Friedrich, *Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza*, Warszawa 1937
- FriedF – H. Friedrich, *Fonetyczna wymiana b : w i p : f w świetle materiałów mazowieckich*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1937, s. 42–59
- FriedKurp – H. Friedrich, *Gwara kurpiowska. Fonetyka*, Warszawa 1955
- FriedSiak – H. Friedrich, *Z badań nad mazurzeniem na terenie Mazowsza. W sprawie genezy „siakania”*, BPTJ 1937, t. VI, s. 6–13
- Furd – A. Furdal, *Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych miękkich*, Wrocław 1955
- gen. – dopełniacz
- GierS – B. Gierlach, *Studia nad archeologią średniowiecznego Mazowsza*, Warszawa 1975
- gr. – grupa, w grupie
- GrF – M. Grad-Mucowa, *Fleksja rzeczowników w gwarach Mazowsza*, Warszawa 1970
- Grzeg – R. Grzegorzczkowska, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1984
- GW – H. Skoczylas-Stawska, *Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej*, Warszawa–Poznań 1977
- hiperpop. – hiperpoprawne
- HorP – H. Horodyska-Gadkowska, *Polskie słownictwo gwarowe z zakresu hodowli zwierząt domowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967
- imperat. – tryb rozkazujący
- inf. – bezokolicznik
- instr. – narzędnik
- JędSt – M. Jędrzejewska, Z. Stieber, *Przedrostki stopnia najwyższego na- i naj- w dawnej polszczyźnie i w dzisiejszych gwarach*, JP 1951, R. XXXI, s. 155–158
- JP – „Język Polski”, Kraków 1913 i n.
- KamG – M. Kamińska, *Gwary Polski centralnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968
- KamU – M. Kamińska, *Uwagi o rozwoju gwary opoczyńskiej*, RKJ ŁTN 1956, R. IV, s. 55–60

- Karpl – M. Karplukówna, *Ze słowotwórstwa rzeczowników polskich. Przyrostki -yszek, -yszka, -yszko*, [w:] *Symbolae philologicae in honorem V. Taszycki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 147–154
- KarU – M. Karaś, *Uwagi o rozwoju stp. ą i grupy eN*, SFPS 1965, t. V, s. 313–322
- KGr – J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953
- Kiel – K. Dejna, *Atlas gwarowy województwa kieleckiego*, t. I–VI, Łódź 1962–1968
- KlemG – Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbanińczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981
- KlemH – Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1976
- KonCh – H. Koneczna, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa 1965
- KonG – H. Koneczna, *O ogólnych przyczynach zmian spółgłoskowych w wyrazach*, PorJęz 1959, R. V, z. 1–2, s. 17–27
- KowP – A. Kowalska, *Podziały językowe Mazowsza na tle podziałów pozajęzykowych*, Warszawa 1991
- Kuc – M. Kucala, *Znaczenie i zasięg przymiotników na -ni (przedni, letni)*, JP 1955, R. XXXV, z. 1, s. 8–26
- Kur – W. Kuraszkiewicz, *Oboczność -ev- || -ov- w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach*, [w:] *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, Warszawa–Poznań 1986, s. 245–280
- KurS – W. Kuraszkiewicz, *Studia nad polskimi samogłoskami nosowymi. (Rezonans nosowy)*, Kraków 1932
- Kwest. – kwestionariusz
- L – spółgłoska półotwarta l, ł
- Lel – J. Lelewel, *Narody na ziemiach słowiańskich przed powstaniem Polski*, Poznań 1853
- LeszG – Z. Leszczyński, *Studia nad polskimi grupami spółgłoskowymi. 1. Gwarowe grupy z j na tle polszczyzny ogólnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969
- LeszK – Z. Leszczyński, *Kierunki zmian w grupach spółgłoskowych typu Sr oraz rS w świetle geografii językowej*, Wrocław 1978
- LL – „Literatura Ludowa”, Wrocław 1957 i n.
- loc. – miejscownik
- Łoś – J. Łoś, *Gwara opoczyńska. Studium dialektologiczne*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” 1886, t. XI, s. 147–190

- Łow – H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. III, Warszawa 1967
- ŁSE – „Łódzkie Studia Etnograficzne”, Łódź 1959 i n.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, t. I–XII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1957–1970
- MańP – W. Mańczak, *Pochodzenie gwarowe form typu bosso*, JP 1985, R. LXV, z. 4, s. 280–283
- masc. – rodzaj męski
- Maz – *Atlas gwar mazowieckich*, t. I–X, Wrocław–Warszawa–Kraków 1971–1992
- mp. – mapa, mapy
- MŚWP – S. Gala, *Małopolsko-śląsko-wielkopolskie pogranicze językowe*, cz. I–II, Łódź 1994
- N – spółgłoska nosowa
- Nat – J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa 1964 + mapa: *Polska w dobie przywrócenia Królestwa (XIV w.)*
- NatZ – J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953
- neut. – rodzaj nijaki
- niem. – ‘niemiecki, z niemieckiego’
- Nit – K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. I–IV, Wrocław–Kraków 1955–1958
- NitK – K. Nitsch, *Kret* $\geq$ *kręt*, [w:] Nit, t. II, s. 162–164
- NitDial – K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław–Kraków 1957
- NitGen – K. Nitsch, *Geneza dialektycznego przedłużenia szczelinowych typu s w środku niektórych wyrazów polskich*, BPTJ 1955, t. XIV, s. 122–127
- NitN – K. Nitsch, *Najdawniejsza małopolska cecha dialektyczna*, SPAU, R. L, 1949, s. 410–413. Toż: Nit, t. IV, s. 344–347
- NitM – K. Nitsch, *Małopolska wymiana χ w k lub f*, [w:] Nit, t. IV, s. 305–339
- NitP – K. Nitsch, *Polska fonetyka międzywyrazowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej AU” 1912, t. V, s. 392–442
- NitZ – K. Nitsch, *Z historii narzecza małopolskiego*, [w:] Nit, t. IV, s. 255–268
- nom. – mianownik
- os. – osoba
- ogpol. – ‘ogólnopolski, ogólnopolskiego’
- Pelc – H. Pelcowa, *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny. Część I. Słownictwo pochodzenia małopolskiego*, Lublin 1985
- PelcM – *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin 1994

- Pisk – A. Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987
- pd. – południowy
- pkt – punkt
- pl. – liczba mnoga
- por. – 'porównaj'
- PorJęz – „Poradnik Językowy”, Warszawa 1901 i n.
- PotkS – K. Potkański, *Studia osadnicze*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. I, Kraków 1922, s. 91–388
- praes. – czas teraźniejszy
- praet. – czas przeszły
- pref. – przedrostek
- psl. – prasłowiański
- R – spółgłoska drżąca r
- r. – 'rodzaj'
- RKJ ŁTN – „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Łódź 1954 i n.
- RospG – S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971
- RospR – S. Rospond, *Problem genezy polskiego języka literackiego*, [w:] *Studia staropolskie*, t. III, Wrocław 1956
- RudM – M. Rudnicki, *Metateza w językach zachodniosłowiańskich, przede wszystkim lechickich*, „Slavia Occidentalis” 1921, t. I, s. 85–120
- rzecz. – rzeczownik
- S – spółgłoska szczelinowa
- SFPS – „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, Warszawa 1955 i n.
- sg. – liczba pojedyncza
- SGPPAN – *Słownik gwar polskich*, t. I–V, Wrocław–Kraków 1979–1998
- SławS – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982
- SłLinde – S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1951
- SŁN – A. Bzdęga, J. Chodera, S. Kubica, *Podręczny słownik polsko-niemiecki*, Warszawa 1973
- SŁP – *Słownik poprawnej polszczyzny*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1980
- Sob – Z. Sobierajski, *Gwary kujawskie*, Poznań 1952
- SPAU – „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Polskiej Akademii Umiejętności”, Kraków 1890–1952
- SprawŁTN – „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, Łódź 1946 i n.

- SprawPAN – „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk”, R. I–XIII, Warszawa 1958–1970
- StI – Z. Stieber, *Izoglosy gwarowe na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków 1933
- StN – Z. Stieber, *Nagłosowe o- w dialektach zachodniosłowiańskich*, [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 167–170
- StO – Z. Stieber, *O zmianach typu dzban – zban i zwon – dzwon w języku polskim*, SFPS, t. XII, s. 81–83
- stp. – ‘staropolski, staropolskiego’
- StR – Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1958
- StT – Z. Stieber, *O mazowieckich formach typu ter, der, tarł, darł itd.*, [w:] *W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Prof. Z. Klemensiewiczowi*, Warszawa 1970
- Strok – A. Strokowska, *Pogranicze językowe wielkopolsko-mazowieckie*, Łódź 1978
- suf. – przyrostek
- Suł – J. Symoni-Sułkowska, *Zróżnicowanie słowotwórcze i leksykalne nazw z zakresu transportu i komunikacji w gwarach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972
- SzymCh – M. Szymczak, *Charakterystyka gwary opoczyńskiej*, LL 1966, R. X, z. 2–3, s. 7–10
- Śmiech – W. Śmiech, *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *śr, *źr, *śr*, Łódź 1953
- ŚmR – W. Śmiech, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź 1967
- Świd – H. Świdorska, *Dialekt Księstwa Łowickiego*, „Prace Filologiczne” 1929, R. XIV, s. 257–413
- Tasz – W. Taszycki, *Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego*. Cz. I. *Przejście ra w re*, Cz. II. *Przejście ja w je*, [w:] *TaszSt*, t. II, s. 7–148
- TaszP – W. Taszycki, *Powstanie i rozwój rzeczowników typu cielak. Ustęp z historii narzecza mazowieckiego*, „Lud Słowiański” 1933, t. III, z. 1, s. 17–33
- TaszSt – W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. I–V, Wrocław 1958–1973
- tem. – temat fleksyjny
- TomGl – A. Tomaszewski, *Gwara Łopienna i okolice w północnej Wielkopolsce*, Kraków 1930
- TopS – Z. Topolińska, *Stosunki ilościowe polsko-pomorskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964

- UłO – H. Ułaszyn, *O pewnej kategorii wtórnej nazalizacji w języku polskim*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, Kraków 1928
- UrbO – S. Urbanczyk, *O staropolskim przedrostku na- || naj-*, JP 1952, R. XXXII, s. 28–30
- UrbZ – S. Urbanczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1972
- voc. – wołacz
- WarchStęż – S. Warchoń, *Gwary dawnej ziemi stężyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967
- Winkl – I. Winkler-Leszczynska, *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964
- Wójt – J. Wójtowicz, *O wtórnej nosowości w gwarach Mazowsza*, „Prace Filologiczne” 1970, R. XX, s. 133–138
- wsch. – wschodni
- zach. – zachodni
- ZajS – S. Zajączkowski, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź 1951
- ZajW – S. Zajączkowski, *W sprawie plemion Łęczycan i Sieradzan*, Poznań 1954
- zam. – zamiast
- ZarI – A. Zaręba, *Izoleksy jako kryterium ugrupowania dialektów*, [w:] *Pisma polonistyczne i slawistyczne*, Warszawa–Kraków 1983, s. 137–157
- Zdun – H. Zduńska, *Studia nad fonetyką gwar mazowieckich. Konsonantyzm*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965
- ZdunF – H. Zduńska, *Formy typu rąbę, złamę, zląpę w gwarach Polski centralnej*, PorJęz 1967, s. 393–400
- ZdunZ – H. Zduńska, *Zmiany w grupach spółgłoskowych na Mazowszu*, PorJęz 1958, s. 303–311
- zob. – ‘zobacz’

INDEKS ZAGADNIEŃ, ZJAWISK I WYRAZÓW

Obok zjawisk fonetycznych indeks zawiera zapisane grafiką literacką wyrazy i ich formy morfologiczne.

- a-* 14
a $\geq$ *ja-*, *xa-* 14, 15, 142
a zam. *o/d* $\leq$ *ā* 5, 21–29
ā $\leq$ *-oja-*, **-ēja-* 21, 22, 25, 29, 31, 32, 135, 141, 152
ā $\geq$ *d* $\geq$ *o* 5, 21–29, 141
ā w nom.-acc. sg. masc. 21–23, 29
-ā w *-nia* ($\leq$ **-nija*) w nom. sg. fem. 21–23
-ā ($\leq$ **-bja*, *-yja*, *-ija*) w nom. sg. fem. 21–23
-ā w przymiotnikach fem. 21, 22, 24, 25, 29
-ā ($\leq$ **-bja*) w gen. sg. neut. 22, 24
-ā w 3. sg. praes. 21, 22, 25, 29
ā w suf. *-ak*, *-arz*, *-ina*, *-owa* 21–24, 26, 27, 29
ā w pref. *na-*, *naj-*, *za-* 21, 22, 28, 29
d $\leq$ *ā* 21–24
abecadło 14
-ač zam. *-owac* 113, 114
-ač zam. *-yvac* 113, 114
adwent 14, 36, 156
adwokaci 14
adwokat 15
adwokaty 15
agrest 14, 15, 59
-aj $\geq$ *-oj*, *-ej* w imperat. i przysłówkach 19, 20, 139, 141, 150, 204
-ak zam. *-ę* w nom. sg. masc. 138, 142, 180
akuszerka 75, 93
āL w 3. pl. praet. 31, 32, 116, 140
alfabet 15
ambona 15
aN $\leq$ *eN* 37
āN $\geq$ *dN* $\geq$ *oN* $\geq$ *uN* 29–31, 141
dN $\leq$ *āN* 29–31
anioł 15
Anna 13
apelacja 21–23
aptekarz 14, 22, 27
-ar- $\leq$ *r*, *ř* 18, 19, 22, 26
-ar- $\geq$ *-er-* 18, 19, 137, 140, 143
arak 15
areszt 15, 75
arfa, *-y* 15
armata 15
astma 15, 98
-asty 105–107, 139, 183
atrament 14
-aty 105–107, 138, 141, 183, 204
q̇ $\geq$ *q̇* $\geq$ *e* $\geq$ *y* 51, 52, 57, 164
q̇ $\geq$ *q̇* $\geq$ *e* $\geq$ *ī* 51, 52, 164
q̇ $\geq$ *q̇* $\geq$ *e* 51–53, 55–57, 164
q̇ $\geq$ *q̇* $\geq$ *o* 55–57, 163
q̇ $\geq$ *q̇* $\geq$ *o* $\geq$ *y* 49–51, 55, 163
-q̇ ($\leq$ *-q̇*) $\geq$ *-o* $\geq$ *-o* 52, 53, 57, 58, 136, 165
-q̇ ($\leq$ *-q̇*) $\geq$ *-om* $\geq$ *-um* 52, 53, 57, 58, 165
-q̇l $\geq$ *dn* $\geq$ *on* $\geq$ *un* w 3. sg. praet. 53, 54, 57
q̇, *o* zam. *a* 58–60
b zam. *ḃ* w tem. 1. sg. praes. 65, 66, 139
b zam. *m* 61
b zam. *v* 60, 61
babieusz 14
babie uszki 62
babie uszy 14, 62
bacharzyna 61

- bać się 21, 25, 141, 152
 bali się 22
 bant 30, 31
 baran 30, 31
 barczysty 106, 182
 barczyty 106, 182
 barszcz 91
 bąk 49, 50, 56, 166
 beczka 75
 beczy 75
 bedłka 100
 bednarz 22, 59, 167
 bez, -u 32
 bęben 36, 51, 52, 56, 156
 bębniasta 51, 56
 będą 52
 będziemy 117
 $b \geq b_i, b^i$ 61, 62, 168
 białko 44, 62
 biały 62, 168
 bić 122
 biczysko 129, 132, 134, 198
 bidło, -a 129, 132, 198
 bieda 33, 34, 135, 154
 biedak 22, 27, 33, 34, 139, 154
 biedny 33
 biedota 34
 biedronka 62
 bieguny 48
 bierymy 117
 bierzcie 120
 bierzecie 120
 bierzem 117
 bierzemy 117, 140, 189
 bierzewa 117, 139, 189
 bierzmowanie 60
 bierzta 120
 bierzwa 120
 bijak 22
 bili 40, 137
 my bili 119
 wa bili 118, 190
 bilimy 88, 119, 190
 byliśmy 88, 118, 180, 190
 byliśwa 88, 118, 190
 bił 40, 137, 140, 160
 biodro 44, 62
 biorą 52, 57, 136
 biorę 44, 53
 biskup 60
 $b_i, b^i \leq b$ 61, 62
 blacha 121, 124, 133, 192
 blat 121, 124, 133, 194
 bliźniak 22, 102
 błyska się 22, 25
 błyskać się 98
 -bn- zam. -brn- 98
 bochenek 82
 bocian 30, 31, 141
 boguwola 127, 129, 133, 134, 196
 boisko 122
 bojać się 25, 135, 141, 152, 203
 bojewica 122
 bojić się 25
 bojowisko 122, 125, 133, 134, 192
 borsuk 70, 71, 83
 boso 43, 68-70, 95, 136, 140-142, 171
 bór 45
 my brali 119
 braliśwa 118
 brat matki 87
 brat ojca 87, 178
 bratowa 21, 23
 brona 47
 bronać 113, 142
 bronkować 114
 bronować 114
 bronuwać 114
 bróg 45
 brukiew 123, 125, 195
 brukowany 100
 brunet 48
 brzeg 34, 135, 139, 155
 brzezga 25
 brzusto 127
 brzuszcz 127, 128, 131, 133, 134, 196
 brzuszcz 127, 196
 brzutel 127
 brzytwa 77
 budynki 71, 72
 bukać się 122, 124, 133, 194
 burza 23, 29, 78
 -bu- zam. -br- 97
 bychmy 118
 byli 40, 135, 137
 wa byli 40, 118
 byliśmy 118
 byliśwa 118
 był 40, 135, 137, 160
 byłam 40, 160

byłem 40
byłek 83
były 40

$c \leq \check{c}$ 74, 75, 139

c zam. s 70, 71

cedzadka 123, 126, 193

cedzić 123

cedzka 123, 126, 193

cepami 169

$cf \leq tf$ ($\leq tv$) 67, 68

$-x \geq -f$ 82, 83

$-x \geq -k$ 82, 83, 136, 141–143, 175

$x \geq k, f$ w gr. spółgłoskowych 83–85, 136, 141, 176

x zam. k 85–87

$xa-$ zam. $a-$ 15

chaber 127, 128, 133, 134, 197

chce 84, 176

$xe-$ zam. $e-$ 15

xf ($\leq xv$) $\geq f$ 83

$\check{x}e \leq xe$ 81, 82

$\check{x}i \leq xy$ 81, 82

chleb 33, 34, 78, 79, 87

chlew 33, 34

chłopakeji 81, 103

chłopakewi 81, 103

chmurzy się 78

chodził 40

chodziłam 160

chodźmy 119, 120, 191

chodźwa 120, 139, 191

chomąt 86

chomąto 49, 56, 86

Chrystus 87

chrzan 30, 31, 84, 141

chrząka 25, 50, 56, 78, 84

chrzciny 84

chrześniak 84

chrześnik 84

$xs \geq ks$ 84

xs ($\leq ss$) $\geq ks$ 95

xi zam. ki 85, 142

chwała 83

chwast 21, 22, 84, 136

chwila 83, 84, 136

chwilka 84

$xy, xe \geq xi, xe$ 81, 82

chyba 82

$-cie$ w 2. pl. 120

cielak 101, 102, 138, 180

cielątko 102

cielę 101, 102, 180

cielna 21, 22, 24

ciemię, $-a$ 103, 138

ciemię, $-enia$ 22, 35, 53, 62, 102

ciemienie, $-enia$ 103

ciemność 80

cieniak 35

cień 35

cierlica 78

cietrzew 89

ciężkie 81

ciocia 24

cmentarz 27, 67

coś 45, 46

cukier 81, 137, 174

cukierek, $-i$ 81, 203

$\check{c} \geq c$ 74, 75, 139

$\check{c}$ zam. c ($\leq \check{c}$) 74, 75

$\check{c}$ hiperpop. zam. c 77

$\check{c}$ zam. s 77

$\check{c} \leq ts \leq t\check{r}$ 89, 139, 141

czapka 22

bez czapki 74

czarny 22, 26

czekaj 19, 139, 141, 150, 204

czekam 30, 31

czelusć 80

czereśnia 21–23, 74

często 51, 56

człapać 71

człapieć 71

człapka 71

czołga się 25

czołnek 46

czołnik 46

czoło 75

czołynek 46

czołynko 46

czołnko 46

czosnek, $-u$ 67, 75, 98

czterech 76, 83, 175

czwartek 22, 26, 74

czwarty 22, 26, 74

czwórka 71

czytaj 19, 20, 150, 204

czytajta 120

c zam. *c* ($\leq c$) 76
c- zam. *kc*- 86
c zam. *t* w gr. *tf*, *tx* 67, 68, 85, 136
cf $\leq cfi$ $\leq cf'$ ($\leq cv$) 63, 64
*cw*artka 64, 137

d zam. *t* 67
dach 82, 136, 175
daj 19, 20, 116
dajać 26, 116
daję 116
dajcie 19, 20
dam 30
dar! 19
darnia 21
dawać 25, 26, 29, 116
dawniej 80
dawnik 110
dc $\geq tc$ $\geq rc$ 96
deska 124, 125, 195
dębina 51
z dęba 56
z dębu 51, 52
diabeł 37, 38
dla 21, 22, 90, 98
dl, *dl* $\geq gl$, *gl* 96
dłuższy 95, 96
dno 105, 106
dobrego 108, 109, 136, 184
dobrym 39
dobrymi 39, 64, 135, 137, 158, 203
dognać 113
dogonić 113
dojdę 111
dojrzały 136
dojrzyć 94
dokąd 50
doktor 47, 86
dolni 107
donica 47
dońdę 111, 140, 141
dożynki 81
drabinka 71, 72
drapię 65, 170
drażnić 90
drewniana 21, 24, 90, 99
drogą 53, 57, 136, 165
drogiego 43
droższy 95, 96
dż ($\leq d\check{r}$) $\geq \check{z}\check{z}$ $\geq \check{z}$ 89, 90, 139, 141

ž $\leq d\check{z}$ $\leq d\check{r}$ 89, 90, 139, 141
žž $\leq d\check{z}$ $\leq d\check{r}$ 89, 90, 139, 141
drzazga 90, 139
drzeć 18
drzwi 90
drzwiczki 90
dukt 86
duszość 80
dwa 109
dwóch 83, 175
dyrektor 41, 47, 86
dyszel 76
dyszli (gen. pl) 76
žv $\leq \check{z}vj$ $\leq \check{z}v$ 63, 64, 137
dziadku (voc. sg.) 120
dziąsła 49, 50, 56
dziedzicowi 103
dzień 35
dzierżak 22, 27, 42, 91, 92
dzierżawa 91, 92
dzieża 33, 34, 74, 154
dzieciół 48, 51
dziobem 36, 39
dzióbkiem 36
dzisiaj 19, 20, 150
dzwono 47
dźwignąć 51, 57
dźwignął 53, 57
dźwignęła 53

e- 15
e- $\geq ie$ -, *xe*- 15, 142
e $\leq *b$ -, $*b$ 32, 33
e $\leq \check{q}$ $\leq \check{q}$ 51-53, 55, 56, 164
e $\leq \check{e}$ $\leq \bar{e}$ 33, 34, 155
e $\leq 'e$ $\leq 'e$ 33, 34, 154
e ($\leq \bar{e}$) $\geq e$ 33, 34, 135
e ($\leq \bar{e}$) $\geq y$ 33, 34, 139
e ($\leq \bar{e}$) $\geq i$ 33, 34, 139
e ($\leq \bar{e}$) $\geq \check{e}$ 33, 135
e zam. *a* ($\leq *eT$) 20, 21, 137, 140, 151, 203
e zam. *o* ($\leq *eT$) 44, 45, 135, 140
e zam. *e* ($\leq \bar{e}$) 34
-e ($\leq *-e_j$) w gen. sg. rzeczowników na *-a*
104, 105
-e $\leq -e$ $\leq -\check{q}$ $\leq -\check{q}$ 57
-e ($\leq *-e_j$) w loc. sg. masc. neut. po spółgłosce
zmazurzonej 104
-ec w inf. 112, 113, 139, 142
*edbnb 13

edukacja 15

elegancki 15

elementarz 15

-ego w gen. sg. zaimków 108, 109, 184

-ego w gen. sg. przymiotników 108, 109, 184

-ego zam. -ego w gen. sg. przymiotników 108, 136, 184

-ego zam. -ego w gen. sg. zaimków 109, 184
egzamin 15

-ej $\geq$ -i, -y w suf. comparat. 80, 138

-ej $\leq$ -aj w imperat. i przysłówkach 19, 20, 150

-eji ($\leq$ -ewi) zam. -owi w dat. sg. masc. 103, 139, 140, 181

*elenb 13

el $\leq$ *Pl' 38, 39, 137, 157

eL $\leq$ iL 40, 41, 135, 159, 160, 202

eL $\leq$ yL 40, 41, 135, 141, 159, 160

-el- zam. -al- w tem. 3. pl. praet. 116, 138, 140, 188, 203

-el- $\geq$ -ol- 37, 38

-ela $\leq$ -ęla w 3. sg. praet. fem. 57

eN $\geq$ aN 37

eN $\geq$ y/iN 35-37, 156

eN zam. yN 36, 37

eN, eN zam. iN, yN 39, 158

eN $\leq$ eN 37

-ena, -ina ($\leq$ ela $\leq$ ęla) w 3. sg. praet. fem. 54, 57

-er- $\leq$ -ar- 18, 19, 137, 140, 143

-er- $\leq$ -ir- ($\leq$ ř) 41, 42, 137, 139

Ewa 15

-ewi zam. -owi w dat. sg. masc. 103, 141, 181

e ($\leq$ ǫ) $\geq$ y 51, 52, 57

e ($\leq$ ǫ) $\geq$ j 51, 52, 164

e ($\leq$ ǫ) 51-53, 55, 56, 164

e zam. e 58-60

e zam. o 54

-ęla $\geq$ -ela $\geq$ -ena, -ina w 3. sg. praet. fem. 54, 57

f $\leq$ řf ($\leq$ řv) 83

-f $\leq$ -ř 82, 83

fajerki 81

familia 41

fartnąć 61

f' $\geq$ ři, ř' 61, 62

firanka 41, 71, 72, 173

flaki 93

fruva 22, 25

funt 48

g- zam. v- 61

g- zam. gv- 98

g zam. gu ($\leq$ gt) 73, 140

gadam 30, 31

gapa 127, 129, 133, 134, 196

garczek 26

gardło 98

gardziel 98

garnuszek 22, 26

garnyszek 26

garstka 90, 140

garść 80, 90

gąsię 54

gąsiątko 54, 56

gąsior 50, 54

gąsiorek 54, 101

gaska 54

gdzie 120

ge, g'e $\leq$ ęe 80-82, 137, 140, 143, 174, 203

gęba 51, 56, 202

gęsiaczek 101, 102

gęsiak 101, 180

gęsię 102

gęsty 51, 52, 56

gęś 51, 56, 166

ǫ $\leq$ g + i 81

ęe $\geq$ g'e, ęe 80-82, 137, 140, 143, 174, 203

ęe hiperpop. zam. ge 81

gl, gl zam. dl, dl 96

glapa 127, 196

gliniasty, -a 24, 106, 107, 183

gliniaty, -a 24, 106, 107, 138, 183, 204

glonek 122, 124, 134, 194

glista 78

głębina 51

głębizna 56

głębszy 56

głóg 83

główka 73, 140

gnat 123, 126, 133, 134, 193

gołąb, -a 49-51, 56, 62

gonty 47

gorączka 43, 50, 51, 56

gorset 59, 141, 167

gorzki 77, 81

gospodarski 91

gospodarstwo 91

gospodarz 22, 27, 43

gospodarzeji 103

gospodarzewi 103

gospodyni 24

gra 22, 25
 grabie 62
 grad 22, 29
 graliśwa 118
 graniasty, -a 21, 25, 106, 107, 183
 graniaty, -a 106, 107, 183
 groch 82, 136, 175
 grochowisko 43
 grunt 48
 gruszka 74
 gryczana 21, 24
 grządził, -a 32, 50, 56, 78
 grzbiet 77
 grzebać 65
 grzebię 65, 170
 grzmi 77
 grzywa 60, 77
 gwoździł 98
 gwóźdź 61, 80, 97, 98

haftka 15
 Hanna 13
 herbata 15
 hukac się 122

i- 16
i- $\geq$ *ji-* 16, 17
i $\leq$ *'e* ($\leq$ *e*) 33, 34, 139
-i w gen.-acc. pl. liczebników 109, 110
-i ||-y zam. -e w gen. sg. rzecz. na -a 104, 105
-i $\leq$ *ej* w suf. comparat. 80, 138
-ic zam. -eć w inf. 112, 113, 139, 142
*-id- $\geq$ *-nid-* 111, 140, 141
 idą 52, 57, 58, 136, 165
 idzie 70
 idziecie 16, 120
 idziemy 117
 idzieta 120
 idziewa 117
 idźmy 119
 igliwie 16
 igła, -ą, -ę 16, 57, 87
 ikra 16
iL $\geq$ *'eL* 40, 41, 135, 159, 160, 202
iL $\geq$ *uL* 40, 137, 140, 160
 ile 17
iN $\geq$ *'eN* 39
iN $\leq$ *'eN* 35, 36
 inakszy 16
 indyczka 16

indyk 16
 indyka 16
 indor 16
 inny 16
 ino 16, 17
 inszy 16
 inwentarz 22
ir ($\leq$ *r*) $\geq$ *er* 41, 42, 137, 139, 203
 -isty 105, 106, 139, 182
 iskra 16
 -ity 105, 106, 138, 141, 182, 204
 izba 16
 -i $\leq$ -*vi* $\leq$ -*v* 62, 142, 168
ja- $\geq$ *je-* 17, 18, 137, 140, 143, 149
ja- zam. *a-* 14, 142
ja- zam. *je-* 18, 138

jabłko 18
 jabłoń 18
 jadą 57, 58
 jagłana 21, 24
 jagniak 101, 102, 180
 jagniątko 102
 jagnię 101, 102
 jagoda 18, 44
 jagodzina 18
 jak raz 87
 jałowiec 18
 jałowka 18
 jare 18
 jarmark 18, 99
 jarzab 50
 jarzabek 50
 jarzębina 18
 jarzmo 18
 jarzyna 77
 jaskółka 18
 jastrzab, -a 18, 50, 56, 62
 jaszczurka 18
 jąkała 56
je- $\leq$ *ja-* 17, 18, 137, 140, 143, 149
je- zam. *e-* 15, 142
 jeden 13
 jedzie 18, 138
 jedziemy 18, 117, 118
 jedziewa 117, 118
 jedzą 57
 jedzmy 88
 jedwab 21, 22, 29, 99

z jedwabiu 62
 jeleni 13, 93
 jelita 93
 jemiota 62
 jesień 35
 jesion 18, 137, 140, 149
 jezioro 59
 jeździli 40
 jeżyny 59, 141, 167
 jęczmienna 37
 jęczmień 35, 52, 56, 74
 jęczmienisko 56
 ji- zam. i- 16, 17
 ju- zam. u- 14, 138, 141, 142, 148, 204
 jutrenka 37, 71, 72

k zam. χ 83–87, 176
 k zam. p 61
 k zam. ky ($\leq k$) 73
 -k partykuła uwydatniająca w przysłówku 110, 136
 -k $\leq -\chi$ 82, 83, 136, 141–143, 175
 -k zam. -kt 86
 -k zam. -rk 99
 kaczak 101, 180
 kaczatko 50
 kaczę 102
 kaczor 26, 47
 kałesony 78
 kałamarz 22, 27
 kamieniasta, -e 24, 62, 105
 kamienisty, -a, -e 21, 24, 105, 106, 182
 kamienity, -a 24, 106, 182, 204
 kamienna, -e 24, 106
 kamień 35
 w kapelusie 77, 104
 w kapeluszu 74, 104
 karaluch 100
 karczować 26
 karczuwać 26
 karpia (gen. sg.) 62
 karpiel 123, 125, 133, 134, 193
 kartofel 123, 194
 kastrować 87
 kaszanka 76
 kaszkiet 75
 kazania (gen. sg.) 24
 kądziel 50, 56
 kąkol 48, 49

kciuk 86
 kć- $\geq$ ć- 86
 $k \leq k + i$ 81
 ke, k'e $\leq$ ke, 80–82, 137, 140, 143, 174, 203
 kf $\leq$ tf ($\leq$ tv) 67, 68, 136
 $k \leq k\bar{k}$ 95
 ke $\geq$ k'e, ke 80–82, 137, 140, 143, 174, 203
 ke hiperpopr. zam. ke 81
 kiecka 81, 174
 kielich 81
 kieliszek, -em 78, 81
 kielznać 87
 kielzno 81, 131, 133, 134, 200
 kierchów 86
 kierkut 81, 86, 93
 kierownik 81, 123, 124, 133, 134, 194
 kierzanka 131
 kierzniczka 131
 kierzynka 130, 131, 200
 kijanka 30, 31, 37, 71, 72, 81
 książki 93
 kiść 80
 $kk \geq tk$ 95
 $kk \geq k$ 95
 klasztor 47, 74, 75
 klepać 65
 klepię 65
 klepisko 122, 124, 133, 134, 194
 kleszczyny 74
 kładlimy 119
 kłamię 65
 kłódków (gen. pl.) 46
 kłonica 73
 kłopot 86
 kłopotać się 86
 kłósie 73
 kłósować 114, 186
 kłódka 46, 67, 73, 135, 141, 142, 161, 202
 kłódek (gen. pl.) 46, 67, 73, 161
 knowie 60
 kobyła 41, 43, 135, 159
 kocioł 37
 kolacja 22, 23, 43, 99
 kolano 43
 kolczasty, -e 106, 107, 183
 kolczaty 106, 107, 183
 kolonia 43
 komierz 63
 kołowrotek 100, 122, 126, 133, 192
 komora 43, 47

- komosa 127, 128, 132, 134, 201
 koniom 47, 141, 162
 konieji 103
 koniewi 103
 konopie 43, 47, 62
 konsulacja 21–23
 konwalia 23
 kopacz 43
 kopańka 131, 133, 200
 kopię 65, 66, 139, 140
 kopyść 43, 80
 kopyto 43
 kosą 53, 136
 kosiłem 37
 kosior 130, 132–134, 201
 kosz 77
 w kosie 77, 104
 w koszu 74, 104, 139
 koszula 76
 kot 43, 135, 202
 kotna 21, 24, 43
 kowal 43
 kowalka 43
 koza 43, 44, 115
 kozica 129, 132–134, 201
 kozioł 37
 kółko 122, 125, 126, 133, 195
 krasiaty, -a 21, 106, 107, 183
 krawcowa 21, 23
 kret 59, 141, 167
 krety 59
 kretowina 59
 kretowisko 59, 167
 kręcić 59
 kręciło się 40
 kręty 59
 krężołek 51, 56, 73
 Krist 84
 kromka 122, 124, 192
 krosno, -a 129, 133, 198
 krócej 80, 110
 krócyk 110
 krzemień 35
 przy krzyzie 77, 104
 przy krzyżu 104
 ksiądz 49, 50, 56
 księżyc 56
kš ≤ *χš* 84
kš zam. *šš* w cbmparat. 95, 96
kš (≤ *kř*) zam. *tš* (≤ *tř*) 96
kt ≥ *χt* 85, 86, 142
kt ≥ *tk* 85, 86, 136, 141, 177
-kt ≥ *-k* 86
 kto 85, 86, 136, 177, 202
 ktoś 45, 46, 85
 który 85, 86, 136, 177, 202
 którędyk 110
 kubel 125, 194
 kubelek 125
 kubełko 125
 kuchnia 21–23
 kuka 22, 25
 kukielka 37
 kumo (voc. sg.) 120
 kupać 113, 138, 142
 kupować 114
 kupywać 115, 138, 186
 kurczaczek 101
 kurczak 74, 101, 102, 180
 kurczątko 50, 101
 kurczę 74, 102
 do kuźni 104
 kwitną 52, 57

l zam. *j* 93
 lada 129, 132, 201
 lali 22
 do lasa 69, 95
 w lasach 69, 83, 136, 171
 do lasu 69, 136, 171, 202
 las rośnie 87
 lata 22, 25
 latařka 19
 Laterne 19
 lebioda 127, 128, 132, 134, 196
 lek, -i 33, 34, 78
 lekarstwo 33, 34, 91
 lekkie 81
 leli 116, 140, 142, 188
 lemiesz 58, 78, 79, 130, 132, 200
 na lemesie 77, 104
 na lemeszu 77, 104
 len 78
 lepik 110
 w lesie 68, 69, 136, 171, 202
 na leżacki 50
 na leżaco 74
 leżeć 113

- leży 74
 leżyć 74, 113, 139
 lęgną się 51, 56, 78
 lęgnie się 78
 $l\bar{i} \geq li$, ($l\bar{y}$) 78, 79, 137, 140, 141
 lichszy, -e 74, 78, 84, 96
 lilia 21–23, 41, 159
 linia 39
 lipa 78, 79, 137, 173, 203
 lis 78, 79, 137, 203
 list 78, 79, 173
 listonosz 78, 79
 liściasty, -e 106, 107, 183
 liściaty, -e 107, 138, 183
 liścic 78
 litr 32
 lochać się 122, 125, 192
 ludziom 47, 141, 162
 luśnia, -i 21, 23
 do luśnie 105

 $l \geq y$ 5, 141
 łąchać się 125, 133, 194
 łąmie 65
 łąпка 71
 łątwiej 80
 łątwo 68
 łąwka 73, 123, 126, 195
 łągi 51
 łąboda 127, 128, 132, 134, 197
 łądyga 73
 łąkieć 14, 73, 81, 174
 łąpata 14, 73
 łąpian 31
 łądką 53, 57, 58
 łączywo 14
 łąpież 14, 73, 74
 łądka 127, 128, 131, 134, 197
 łąsta 128, 134
 łążwy 60

 -m ($\leq *m\bar{a}$) w 1. pl. praes. 116, 117
 $m \leq m\bar{i}/m\bar{n} \leq \bar{m}$ 64, 65, 137, 140, 169, 203
 m zam. $\bar{m}$ w tem. 1. sg. praes.: $m\bar{e}l\bar{e}$ 66, 139
 m zam. $\bar{m}$ w tem. 1. sg. praes.: $k\bar{l}a\bar{m}\bar{e}$ 65, 66, 139
 m zam. $m\bar{u}$ ($\leq m\bar{l}$) 73, 140
 m zam. p 61
 m zam. v 61

międzywyrazowa fonetyka 87–89, 137, 140, 141, 178, 203
 $m\bar{i} \leq \bar{m}$ 62, 168, 203
 $m\bar{n} \leq \bar{m}$ 62, 168
 -my w 1. pl. praes. 117, 118, 140, 189
 -my w 1. pl. praet., imperat. 118, 119, 190, 191
 $\bar{m} \geq m\bar{i}$, $m\bar{l}$ 62, 168
 $\bar{m} \geq m\bar{n}$ 62, 168
 $\bar{m} \geq m\bar{n} \geq \bar{n}$ 62, 63
 $\bar{m}$ zam. $\bar{n}$ 63
 machera 61
 macherzyna 61
 magłować 114
 malina 79
 malować 30
 malowanka 30
 mam 31
 mamó (voc. sg.) 120
 marszczyć 26, 29
 marszczy się 26
 masa 70
 maślanka 30, 31, 37, 72, 173, 202
 maślnica 130, 131, 133, 134, 199
 maślniczka 99, 131
 matka weselna 24
 mąka 56, 135
 mdli 96
 mdły 96
 mech, -u 32
 medalik 58, 67
 mego 109
 meł 38, 66, 157
 mełła 38, 157
 melli 38, 137, 157
 metr 32
 metryka 58
 mi 64, 65, 137, 140, 169, 203
 miała 62
 miałki 62
 miastowy 62
 miazga 58, 62, 168
 miądlica 55
 miele 66, 139, 170
 mieli 138, 142, 203
 my mieli 119
 mię 64, 65, 137, 140, 169, 203
 między 58
 miękki, -a, -e 95
 miękko 51

mięso 51, 56, 62, 70, 168
 miotła 44, 73, 135, 140
 miotłą 62
 miód 62, 168
 mleć 38
 mleko 33, 34, 43, 78
 młocarz 73
 młócek 73
 młockarnia 73
 młockarz 73
 młotkiem 36, 73, 81
 młócić 73
 młynarka 73
 młynarz 22, 27, 73
 młynarzowa 73
 młynkować 114, 186
 młynkuwać 114, 186
 modrak 22, 43, 127, 128, 133, 134, 196
 modrzew 43, 90
 mojego 109
 *moliti 112
 motowidło 43
 motyką 53, 58
 motyl 41, 43, 135, 159
 mól, -e 43, 45
 mrok 83
 mrowisko 43
 mrzeć 18
 msza 74
 muchy 82
 mulaste 105, 106
 mularz 22, 27, 97
 mulisty, -e 105, 106, 182
 mulity, -e 106, 182
 murarz 97

na-, pref. superlat. 28, 29, 108, 138
 nadolek 28, 44
naj-, pref. superlat. 28, 29, 108, 138
 najmłodszy 22, 29, 108
 najstarszy 22, 29, 108
 nakrył 40
 nalustek 22, 28
 naluściek 28
 nam 30, 31
 najmłodszy 29, 108
 naparstek 28, 90, 140
 napiszmy 88
 napiszwa 120
 naprzód 108

do nas 21
 nasad 123, 126, 134, 193, 195
 nastarszy 29, 108
 nasz ogród 87
 naszelnik 22, 28, 75
 nawlecz mi 87
 nędzarz 27
 -*ni*, suf. przymiotnika 107
 z nią 53, 58
 niebiesko 62
 niech 82, 136, 141, 175
 niecka 63
 w nieckach 83, 175
 niedojrzały 94
 niedopierzony 67
 niedźwiedź 64, 137
 do niego 108, 109, 184
 niektóry 85, 177
 Niemcy 63
 niesiecie 120
 niesiem 117
 niesiemy 117, 140, 189
 niesieta 120
 niesiewa 117, 139, 189
 nieszpór 74
 nieście 120
 my nieśli 119
 myśmy nieśli 118
 wa nieśli 118
 nieślimy 119
 nieśliście 120
 nieśliśmy 88, 118
 nieśliśta 120
 nieśliśwa 118, 139
 nieśmy 88, 120
 nieśta 120
 nieśwa 120
 nietoperz 67
 nič 63
 -*nid-* zam. -**id-* 111, 140, 141
 nikogoj 43, 44
 nikt 85, 86, 136, 177
 s nim 111
 s nimi 111
 z nim 39, 112, 138
 z nimi 39, 64, 112
 niosą 52, 57, 136
 niosę 44, 53, 135
 nitka 63
 niższy 70

niżej 63, 80, 138
 -n-k- $\geq$ - η k- 71, 72, 139, 141, 173, 202
 nogami 64, 137, 203
 nok 110
 nosilimy 119
 nosił 40
 nosiłam 40, 160
 nosimy 117
 nozdrza 90, 139
 na nozie 77, 104
 na nożu 104
 nów 45, 142, 168
 nóż 45, 77
 nóżka 46, 135
 -ny, suf. przymiotnika 107
 -nyc zam. -n $\acute{a}$ c 51

 n $\leq$ m $\acute{n}$ $\leq$ m̄ 62, 63
 n zam. v $\acute{n}$ 99

 o- 13
 o-, o $\geq$ *o-, *o 13, 43, 135, 141, 142, 202
 o- zam. lo- 14, 73
 o $\geq$ (δ) $\geq$ e 43, 44, 135, 142
 δ $\leq$ * δ 44
 o $\leq$ δ $\leq$ $\bar{a}$ 5, 21–29, 141
 o $\leq$ ρ $\leq$ $\dot{q}$ 55–57, 163
 $\bar{o}$ $\geq$ $\acute{o}$ $\geq$ u 45, 46
 o zam. u ($\leq$ $\bar{o}$) 46, 161
 -o $\leq$ - ρ $\leq$ - $\dot{q}$ 52, 53, 57, 58, 136, 165
 obciągnąć 51
 obiad 62
 obora 13, 43
 oborować 115
 oborywać 43
 obrączka 56
 obredlać 17
 obredlić 17
 obręcz 13, 51, 56, 130, 133, 134, 201
 obrządek 50, 51, 56
 ocknać się 86
 oczami 64, 169
 oczy 13
 oczyma 64
 ofiara 13, 20, 84, 136
 ogień, -a 32
 ogier, -a 13, 32
 ogon 13, 47
 ogród 13

-oj $\leq$ -aj w imperat. i przysłówkach 19, 20,
 139, 140, 150
 -oj $\geq$ -uj w przysłówkach 48
 -oja-, - $\acute{e}$ ja $\geq$ $\bar{a}$ 21, 22, 25, 29, 31, 32, 135,
 141, 152
 okiełznać 81
 okienko 72, 81, 139, 202
 na oklep 61, 128, 129, 133, 198
 okłosuwać 114, 186
 oko 43, 44, 135, 202
 okrągły, -e 50, 56
 oL $\geq$ uL 48
 olszyna 74
 -ol- ($\leq$ - $\dot{d}$ l-) w 3. pl. praet. 31, 32
 -ol $\leq$ - ρ l w 3. sg. praet. masc. 53, 54, 57
 - ρ l $\geq$ -on $\geq$ -un w 3. sg. praet.: wzion 53,
 54, 57
 $\bar{o}$ l $\leq$ * $\acute{l}$ 38, 39, 157
 $\bar{o}$ l zam. $\acute{e}$ l ($\leq$ * $\acute{p}$ l) 37, 38
 z ołowiu 62, 168
 ołtarz 13, 22, 27, 29, 73
 -om $\leq$ - ρ ($\leq$ - $\dot{q}$) 52, 53, 57, 58, 165
 oN 46, 47, 52
 oN $\geq$ uN 46, 47, 52, 141, 162
 oN ($\leq$ $\dot{d}$ N) $\geq$ uN 29–31, 141
 oN $\leq$ $\dot{d}$ N $\leq$ $\bar{a}$ N 29–31
 oN, $\acute{o}$ N $\leq$ uN 48, 49
 onegdaj 20
 opałka 73
 oR $\geq$ uR 47
 orczyk 75
 organiścina 24
 orgień 39
 orzech 87
 oselka 37
 oset 13
 osioł 13, 37
 oskarżyciel 91, 92
 ostrze 89
 oś 44
 ośrodek 94, 136, 179
 -ovać 114, 115, 186, 187
 -ovać $\geq$ -uvać 114, 115, 186
 -ovać zam. -yvać 115, 187
 - $\acute{o}$ wi zam. - $\acute{e}$ wi w dat. sg. masc. 103
 z owcy 104
 oz- $\leq$ roz- 110, 136, 140
 ożredle 94
 ożóg 128, 197
 ρ ($\leq$ $\dot{q}$) 55–57, 163
 ρ ($\leq$ $\dot{q}$) $\geq$ $\acute{u}$ 49–51, 55, 163

o zam. e 54

o zam. o 58–60

-o (≤ -4) $\geq$ -o 52, 53, 57, 58, 136, 165

-o (≤ 4) $\geq$ -om $\geq$ -um 52, 53, 57, 58, 165

-ol $\geq$ -ol $\geq$ -ul w 3. sg. praet. masc. 53

-ol $\geq$ -yl w 3. sg. praet. masc. 53

p zam. f 61

p zam. p w tem. 1. sg. praes.: pelę 66, 139

p zam. p w tem. 1. sg. praes.: kopę 65, 66, 139, 140

p zam. p (≤ p^l) 73, 140

pacherzyna 61

pająk 50, 56

pałak 49, 50, 56

pamiętam 30, 31, 52

panienka 71

parafia 21–23

parkać się 122, 124, 192

pasę 53

pasiasty 106, 107, 183

pasiaty 106, 107, 183

pasierb 42, 78

paw 21–23

pawaz 50, 56

paznokiec 87

pchła, -eł, -ów 85, 138, 176

PELLI 38, 137, 157

peł 38, 66, 157

pełta 38, 157

pełty 38

pełne 37, 73

pełnia 21, 23

pełza 22, 25

pęcherz 56, 61

pęcherzyna 61

pęcina 51, 52, 56

pędrak 22, 27

p̄ $\geq$ p^l, p^l 61, 62, 168, 203

piana 62, 168, 203

piaskowa 106

piasta 62

piaszczysty, -a, -e 21, 106, 182

piaszczty, -a 106, 182

piąci 55, 109, 185

na piechty 62

piegaty 62

piegowaty 62

piekalimy 119

piekli 62

my piekli 119

myśmy piekli 118

pieklimy 119

piekliśmy 118

piekliśwa 118

pielę 66, 139, 170

pieniędzy 70

piersi 42, 137, 139

pierścień 92

pierścioneł 92

pierwej 80

pierwszy 97

pierzyna 62, 77

pies, -a 32

na pieszo 62

pięc 51, 52

pięc lat 87

pięciu 109, 110, 185

piękny 56

pięta 52, 56

piła 41, 135, 159, 202

piłą 53, 57

piołun 45, 48

piołyn 45, 48

piorun 45, 48

pisać 30

pisanka 30

pisklak 101, 180

piskłę 101

piszmy 119

piszwa 120

do piwnicy 104, 105

p^l, p^l $\leq$ p̄ 61, 62, 168

pleć 38

pleść 79

plewniak 102

plewniaczek 102

pliszka 78

plotą 52, 57

plotę 135

plachtą 53, 58

plaskie 81

plomień 73

plot 73

poła 130, 133, 201

do pluga 73

plugiem 36, 73, 81, 137, 174

płucać 73, 140
 płycej 80
 pochwa 84, 136
 pochwalony 84, 136
 pociasek 130, 132, 134, 198
 poczekajcie 120
 poczernić 78
 poddyma 43
 podobiać 62
 podorewać 43, 115, 187
 podorować 115, 187
 podoruwać 43, 115, 187
 podorywać 115, 187
 podplomyk 62, 63
 podwalina 125, 133, 194
 podwieczorek 62
 podźwignąć 51
 pogrzeb 34, 43, 139, 155
 pogrzebacz 75, 77
 pokład 123, 124, 126, 133, 134, 193
 pokrzywa 77
 policzek 43
 polik 83
 Polskę 80
 polskie 80
 pomiotło 62
 popiół 62
 poręba 43, 56
 porządek 50
 porzeczek 34, 77, 81, 155
 posiekłem 36, 37
 posprzątać 50
 poszedłem 36
 pośladek 122, 123, 125, 133, 192
 pot 43
 potłukłem 36
 potraw 22, 26, 43
 powała 123, 124, 126, 133, 134, 193
 powiada 20, 21
 powiesić 70
 powiesiło się 33, 69
 powieśmy 88
 powrócili 40
 powróło 99
 powróż 99
 poziomka 47
 pu- zam. pu- 73
 pójde 111
 pójdziewa 117
 póki 87

półgębek 73
 półgrabek 73
 półkoszek 73
 półkoszyk 73
 półnoże 43, 73
 półskrzynek 73
 półndę 111
 później 80
 późnik 80, 110
 prasować 114
 procesja 21–23, 99
 prosiaczek 102
 prosiak 101, 102, 127, 128, 131, 133, 134, 138,
 180, 200
 prosiatko 102
 prosię 53, 101, 102
 prosił 40
 proso 70
 prośna 21, 22, 24
 prośnisko 43
 próg 45
 prząć 54, 55, 79
 przeczytajcie 120
 przednówek 46
 przedwczoraj 20
 przejdę 111
 przejrzeć 94
 przeńde 111, 141
 przeżuwa 74
 przędą 51
 przędziono 54
 przęśło 56, 61, 77
 przęślica 56
 przódzyk 110
 na przyboś 128, 130, 133, 134, 197
 przycięś 125
 przyjdę 111
 przykład 131, 133, 200
 przylatać 113, 115
 przylatować 115, 187
 przylatować 115, 187
 przylatywać 115, 187
 przylepka 33, 34
 przyńde 111
 przyszedłem 36, 37
 przyzba 78
 pszenica 74
 z pszenicy 74, 105
 ptak 22, 26
 pudełko 37

pułap 123, 124, 126, 133, 134, 195
 pułapka 71, 73
 purchawka 99, 100
 pytam 30, 31

r zam. *ż* ($\leq \check{r}$) 78
 $\check{r} \geq \check{r} \geq \check{z}$ (*ś*) 77, 78
-r zam. *-ry* 73
ra- $\geq$ *re-* 17, 18, 137, 140
 radlica 17, 78
 radliczka 78
 radlina 78
 radło 17, 137
 radzić 17, 18
 rafa 130
 rajfa 130, 133, 198
 rak 17
 ramię, -a 103
 ramię, -enia 17, 18, 53, 62, 102, 103
 ramienie 102
 rano 17
 raz 21
 razować 114
 rąbać 65
 rąbię 50, 51, 56, 66
 rączka 50, 56
rč zam. *dč* 96
re- $\leq$ *ra-* 17, 18, 137, 140
 rechocze 86
 rechotać 86
 redlić 17
 ręka 135
 na rękach 83
 w rękach 51
 rękami 56, 203
ry ($\leq$ *rl*) zam. *rdy* 98
 robak 22
 my robili 119
 robilimy 119
 robiliśmy 118
 robiliśwa 118
 robita 120
 rok 44
 rosa 44, 70, 115
 po rosie 70
 rosnać 51
 rość 79
roz- $\geq$ *oz-* 110, 136, 140, 202
 rozczapierzony 96, 110
 rozczapierzył 96

rozczynić 110
 na rozgon 110
 rozporek 110
 rozpórka 110
 rozrzucać 110, 136, 202
 roztrząsać 110
 rozwidnia się 25
 rozwora 110, 136
 róbmy 88, 120
 róbwa 120
 róza 23, 29
 różowo 74
rs, rś, rś $\geq$ *ř* (*ś*) 90–92, 140, 141
rst zam. *rstv* 97, 98
rś zam. *śr* 93, 94, 136, 141–143, 179
rś zam. *rvś* 97

rumianek 30, 31, 48, 62
 rura 97
 ruszt 75
 rusztowanie 75
 rwiemy 117
 rwiewa 117
 ryczan 123
 ryczman 123, 124, 133
r-z $\geq$ *ż* 91, 92, 140
rż zam. *źr* 136, 141–143
 rzeka 34, 135, 155
 rzemienna 37
 różnąć 51
 rżysko 124, 126, 195

s przyimek 111, 112, 142
s- pref. 111, 112, 142
s $\geq$ *ss* 68–70, 136, 140, 142, 143, 171, 202
s $\geq$ *ss* $\geq$ *sc* 68–70, 136, 141, 143, 171, 202
s $\leq$ *ś* 74, 75, 139
s zam. *c* 67
s zam. *st* 98
 sabatnik 127, 133, 196
 sad rośnie 87, 88, 178
 sagan 30, 31
 sam 55
 saniami 64, 169
 sanica 130, 133, 134, 198
 sąsiad 21–23, 50, 55
 sąsiadka 55
 sąsieki 131, 132, 134, 200
sc $\leq$ *ss* $\leq$ *s* 68–70, 136, 141, 143, 171, 202
 scyzoryk 77

sen 36, 156
 serce 42, 139
 serzenie 129, 197
 *séděti 112
 **sēmę, sēmene* 102
 sędzia 51, 52
 siali 21
 my siali 119, 190
 myśmy siali 118
 sialimy 119
 sialiśmy 118, 190
 sialiśwa 118, 190
 siał 31, 141
 siała 31, 32
 siedem 36
 siedmiu 109, 110, 185
 siedzi 112
 siedzieć 112, 113
 siedzić 113, 139
 siedzimy 112
 siedzisz 112
 siedzmy 88, 120
 siekierą 58, 136
 siekłem 36, 37
 sieli 116, 138, 188, 203
 siemię, -a 103, 138, 142
 siemię, -enia 35, 62, 103
 siemienie, -a 102
 siennik 35
 sień 35
 sierp 42, 78
 sierpami 42
 sierpem 42
 sierpień 42
 sierść 42, 80
 sierzcha 78
 siewalimy 119
 siła 41, 159, 202
 siostrzeniec 89
 siostrzunek 89
 siódmi 109, 185
sir- zam. *śr-* 94, 95, 179
 sitko 123, 126, 195
 -*sk-* zam. -*stk-* 98
 skiba 130, 132, 199
 skobel 43, 44, 77
 skończyłem 40
 skopek 77
 skosiłem 36, 37
 skręty 128, 129, 197

skrobię 65
 skrzynia 21, 23
 do skrzynie 105
 skubać 65
 skubię 65, 66
 slata 112
 slatać 112
 slatować 112, 115
 slatuwać 112, 115
 slecić 112, 113
 sleść 112
 *slyšeti 112
śu- zam. *stų-* 98
 ślazi się 112
 ślazić 112
 słonecznik 63, 71, 93
 słota 71
 służyłem 40
 słyszeć 113
 słyszyć 113
 smalec 76, 77
 smardz 14
 smarszczać 26
 smarszczka 22, 26, 112
 smarszczki (nom. pl.) 112
 smarżluch 92
 smentarz 22, 27
 smęt 67
 smierzch 82, 112
 smierzcha się 112
 smieść 79, 112
 smiłuj się 112
 smutek 67
 z sokiem 81
 ze sokiem 33, 43, 139, 153
 z solą 53
 ze solą 53
som- zam. *sq-* 55
 sól 45
 spaść 79
 spąga 71
 spichrz 76, 84
 spinać 89
 sporysz 77
 spowiadać 21
sr- ≥ *syr-* 95
 srąb 50, 54
 ze srebra 97
 srebrny 98
 srebro 93, 97

- sroka 95
 srucić 112
 ss $\leq$ s 136, 140, 143, 171, 202
 st- zam. st μ - 98
 st- zam. vst- 97
 stać 21, 25, 135, 141, 154
 stajnia 21–23
 do stajni 105
 do stajnie 105
 stamtąd 49, 50
 starościna 24
 starych 83, 175
 staw 21–23
 stąd 50
 stelmach 76, 77
 stf zam. sf ($\leq$ sv) 97
 stłucz 87, 98
 stłukłem 36, 37
 stogi 81
 stojać 25, 135, 141, 152, 203
 stojć 25
 stolarski 91
 stś ($\leq$ stř) $\geq$ śčś $\geq$ śč 89, 139
 na stramach 61, 83
 w strączkach 51
 w strąkach 56
 strona 47
 strumień 48
 struna 48
 stryjna 21, 24
 strzała 89
 strzecha 89, 139
 strzelać 89, 139
 strzeż się 89
 studnia 21–23
 ze studni 105
 ze studnie 105
 stylisko 41
 stylwaga 26, 41
 suchy 82
 sukienka 139
 swali 112
 swalić 112
 swalił 112
 swąd 61
 swiązać 112
 *svētiti 112
 swija się 25
 swijać 112
 sworzeń 61, 97
 swórka 71
 syr- zam. sr- 95
 synewi 103
 synowa 21, 23
 š $\geq$ s 74, 75, 139
 š $\geq$ ś w loc. sg. masc., neut. 77
 š $\leq$ rs, rś, rš 90–92, 140, 141
 š zam. s ($\leq$ š) 74, 75
 š hiperpopr. zam. s 77
 szarwach 74, 75, 83, 99
 szarwark 75, 83, 99
 šč, ščš $\leq$ stš $\leq$ stř 89
 szczaw 21, 29, 76
 szczecina 76
 szczeniak 22
 szczęka 59
 szczęki (nom. pl.) 81
 szczęście, -a 24, 52, 56
 szczupak 74, 75
 szczypior 47, 62
 szelki 75
 szersza 21, 24, 25
 sześć 74, 75
 sześci 74, 76, 109, 185
 sześcioro 76
 sześciu 74, 75, 109, 110, 185
 szewc 74
 szewcka 75
 szewcowa 23, 74
 szkaplerz 58, 75
 szklanka, -ę 72, 76, 81
 szklany, -a 37, 76
 ze szkła 74, 76
 szkop 'baran' 43, 75
 szła 75
 szleje 75
 szłapiec 71
 szłapka 71
 szmaja 75
 sznurać 76
 sznurować 43, 74, 76, 114, 186
 sznuruwać 76, 186
 szos 75, 77
 szosa 75
 szpadel 76
 szpak 76, 77
 szprosy 76
 szprychy 76
 szpulka 74, 76

- sztachety 76
 szuści 76
 szwagier 74, 76, 81
 szwagierka 76, 81, 174
 szyber 75

 ś ≤ s w loc. sg. masc. neut. 77
 -ś ≤ -śc 79, 80
 ś ≥ śś 68–70, 136, 140
 ś ≥ śś ≥ ść 68–70, 136
 ś zam. s (≤ ś) 75, 76
 -śc ≥ -ś 79, 80
 ść ≤ śś ≤ ś 68–70, 136
 ściernisko 43
 sierźnie 124, 126, 133, 193
 śf ≤ śfi ≤ śf' (≤ śv) 63, 64, 137, 140
 ślimak 22, 27, 39
 śmiali się 62
 śmiały się 116
 śmieci 63
 śmiecić 63
 śmieli się 62, 116, 138, 140, 142, 188, 203
 śmierć 42, 137, 139, 203
 śmiga 63
 -śmy 1. pl. praet. 118, 190
 śń zam. śln 99
 śniadanie 63
 śnice 127, 129, 196
 śnieg 33, 34, 135, 136, 154
 śpańdrak 27
 śpiewaj 19, 20, 139, 141
 śpiewajcie 120
 śr- ≥ sir- 94, 95, 179
 śr ≥ rś 93, 94, 141–143, 179
 średni 94, 136, 179
 środa 93, 94, 136, 179
 środek 94, 179
 środkowy 94, 179
 śś ≤ ś 68–70, 136, 140
 -śwa 1. pl./dual. praet. 118, 139, 190
 świadczyć 96
 świadki 64, 137
 świat 63, 64, 137
 świeca, -e 64, 137
 świeciło się 64
 świerk 32
 świerzb 42
 święto 51, 52
 świnia 63, 140, 203

 świt 64, 137
 świta 25, 64

 t ≥ ć w gr. tχ 68
 t ≥ c w gr. tf (≤ tv) 68, 136
 t ≥ k w gr. tf (≤ tv) 67, 68, 140
 t zam. d 67
 t zam. n 67
 t zam. ty 140
 -ta 2. pl. 120
 tagroczni 107
 takie 81
 takiego 109
 tamoj 48
 tamtędyk 110
 taniego 108, 109, 136, 184
 tańczują 52
 tarł 19
 tartak 18, 137
 tatarczana 24
 tatarczyśko 43
 tchórz, -e 68, 85, 136, 141, 176
 tego 108, 109, 184
 *telę, telęte 101
 tereśnia 22, 23
 testament 67
 teść 80
 teściowa 21, 23
 tęcza 52, 56
 tedy 51, 52
 tędyk 110, 136
 tk zam. kk 95
 tk zam. kt 85, 86, 136, 141, 177
 tłuczek 73, 75, 140
 topola 59
 toporzysko 59
 topól 59
 topór 59
 tracznia 107
 trakt 86
 trawa 22, 26
 trochę 82
 trumna 48
 trunek 48
 trzcina 89
 trzec 18
 trześnia 21
 trzewiki 89, 139
 trzeźwy 61, 89, 96
 trzpień 89

trzpionek 76, 89

trzymać 89

trzysta 89

tř ($\leq \text{tr}$) $\geq \text{čř} \geq \text{č}$ 89, 139, 141

tutaj 19, 20

tutek 110

twardy 67, 68, 136

twaróg 68

tych 83, 177

tylni 107

tyłek 41, 159

z tym 39

z tymi 39, 64, 135, 158

u- 14

u- $\geq \text{ju-}$, $\mu\text{u-}$ 14, 138, 141, 142, 148, 204

u- zam. *lu-* 14, 73

u $\leq \bar{o}$ 45, 46

-u w loc. sg. masc., neut. po spółgłosce zma-
zurzonej 104

-u zam. *-i* w gen.-acc. pl. liczebników 109, 110,
138, 142, 185

ucho 14, 138, 141, 204

ud (nom. sg.) 14

udo 14, 138, 141, 148, 204

ufnał 21

ugór 45

-uj $\leq$ *-oj* w przysłówkach 48

ujrzał 136

ujrzyć 93, 94

uL $\leq \text{iL}$ 40, 137, 140, 160

uL $\leq \text{oL}$ 48

uL $\leq \text{yL}$ 40, 137, 160

-ul $\leq$ *-ql* w 3. sg. praet. masc. 53, 54, 57

ul 14

ulewa 33, 34

ulęgałka 56

-um ($\leq$ *-om*) $\leq$ *-p* 52, 53, 57, 58, 165

umarł 19, 73

umarło 18, 137

umią 57, 62

uN $\leq \text{oN}$ 46, 47, 52, 141, 162

uN $\leq \text{oN}$ $\leq \text{dN}$ $\leq \text{aN}$ 29–31, 141

uN $\geq \text{ôN}$ $\geq \text{oN}$ 48, 49

-un ($\leq$ *-om*) $\leq \text{ql}$ w 3. sg. praet. masc. 53, 57

upiecz mi 87

uR $\leq \text{oR}$ 47

uszami 64, 74, 137, 169

uszyma 64

-uwać zam. *-ować* 114, 115, 186

-uwać zam. *-ywać* 115, 187

uzda 14, 138, 141, 148, 150, 204

uzdeczka 14

uździelnica 14

μ $\leq \text{l}$ 5, 141

μ - zam. *by-* 98

μ zam. *r* 97

μ zam. *v* ($\leq$ *w*) 61

vo- , *o zam. *o-*, *o* 13, 202

vu- zam. *u-* 14

v zam. *b* 60

-wa l. pl./dual. imperat. 119, 120, 139, 142, 191

-wa l. pl./dual. praes. 117, 118, 139, 142, 189

waga 22, 26

wałkować 114, 186

wałkuwać 114, 186

wam 30, 31

warchlak 22, 102

warczy 19

warstwa 90, 91, 97, 140

warsztat 91, 129, 133, 140, 201

warząchew 59

warzecha 59

warzywa 77

wazonik 130, 199

wąs 49

wąskie 81

wątek 49–51, 56

wątroba 49, 50

wątór 49, 56

wąż, *-e* 50–52, 56

wczoraj 19, 20

wdowa 61

wdowiec 62

*v̥nidq 111

we zam. *w* 32, 33, 139, 153

wejdzie się 111

welniak 27

weśredni 94

węch 51, 52, 56

węzdidło 56, 130, 131, 134, 199

węgieł 56, 81, 174, 203

węgle 52, 56

węzszy 54

v $\geq \text{v}^{\text{!}}$, $\text{v}^{\text{!}}$ 61, 62, 168

v $\geq \text{v}^{\text{!}}$, $\text{v}^{\text{!}}$ $\geq \text{i}$, z 62, 142, 168

wiadro 20, 21, 125
 we wiadrze 62
 wiał 22, 31, 141
 wianek 30, 31, 62
 wiatr 20, 32, 95
 wiatrak 20, 62, 137, 140, 151, 203
 wiązka 49–51, 56
 wieczerza 21, 74, 77
 wiedzielimy 119
 wierzba 42
 wierzch 42, 78, 82, 175
 wierzeje 133, 134, 201
 wiesza się 33, 34, 70, 154
 wieziemy 117, 118
 wieziewa 117, 118
 wieźliśmy 118
 wieźmy 120
 wieża, -ę 23, 62, 74, 165
 więcej 52, 56
 węcuk 110, 136
 więzienie 51
 więzień 51, 52
 widzielimy 119
 wilga 127, 129, 134, 157, 197
 wisi 68–70, 95, 136, 140, 142, 171
 wisieć 69, 70
 wisielak 70, 136
 wisielec 69, 70
 wisieluch 69
 wiszą 52, 57, 58, 69, 70
 wiśnia 21–23
 wiosna 44, 45, 62
 na wiosnę 44, 45, 53
 wiosłami 62, 64, 169
 wiozą 52
 $v_j, v^j \leq v$ 61, 62
 wodnisty, -e 106, 182
 wodnity 106, 138, 182
 we wodzie 33, 139, 153
 wołami 64, 169
 wozowi 103
 wóz 45
 wrona 47, 127, 129, 197
 wrota 43, 133
 wrótnie 133
 wrzedziona 60
 wstaj 20, 116
 wstając 116
 wstają 19

wstajta 116
 wstawać 116
 wstawaj 19, 20
 wstążka 50, 56, 97
 wszystko 98
 wtedy 110
 wujna 24
 wujtewi 103
 wychopień 132, 133, 200
 wycytować 115, 187
 wyczytuwać 115, 187
 wyczytywać 115, 187
 wyganiać 113
 wygarnąć 51
 wygarnął 53
 wygarnęła 53
 wyjdzie 111
 wyjmać 113
 wyjmować 113, 114, 186
 wyjmować 114, 186
 wyrzeć 113
 wyrzycić 113
 wylatać 113
 wymiatać 21, 62
 wymię, -a 62
 wymię, -enia 39, 53, 62
 wymisic 58
 wyńdę 140
 wyńdzie 111
 wypłukać 73
 wyredlać 17
 wyrko 41
 wysoką 165
 wystrzegaj się 89
 wywilga 38, 39, 137
 wyśta wywieźli 120
 wywołować 115, 187
 wywoływać 115, 187
 wyżej 80, 138
 wyższy 70
 wyżyk 110
 wziął 53, 54, 57
 wzięlimy 119
 wzięliśmy 118
 wzięła 53, 54, 57
 wżeńdzie 111

$y \leq \bar{e}$ ($\leq \bar{e}$) 139

-y $\leq$ -ej w suf. comparat. 80

- yL* ≥ *uL* 40, 137, 160
yL ≥ *eL* 40, 41, 135, 141, 159, 160
-yI ≤ *-qI* w 3. sg. praet masc. 53
yN ≥ *eN* 39, 158
yN ≤ *eN* 35–37, 156
-ywać 114, 115, 186, 187
-ywać zam. *-ować* 115, 138, 186
- z* ≤ *ż* 139
z zam. *s* 111, 112, 138
z- zam. *s-* 111, 112, 138
 my zabijali 119
 zabijaliśmy 78, 118
 my zabili 119
 zabilimy 119
 zacierki 81
 zad 123, 125, 134, 194
 zadni 107
 zagłówek 73
 zagon 28, 47
 zajęczy 55, 56
 my zajęli 119
 zajdzie 111
 zajmąć 113, 138
 zajmować 113, 114, 186
 zajmować 113, 114, 186
 zajrzał 136
 zajrzeć 112, 113
 zajrzy 112
 zjarzyć 113
 zajrzemy 112
 zajrzysz 112
 zakręcać 51
 zakrystia 23, 87
 zaleca się 28
 zalecał się 28
 zaloty 28, 29
 zamek 30, 31
 zamiatać 20, 21, 62, 112
 zamieć 22
 zamknąć 51
 zamknął 53, 57
 zamknęła 53
 zamróz 28
 zamulone 106
 zarząd 140
 zarędzie 111
 zapisować 115, 187
 zapisywać 115, 187
- zapisywać 115, 187
 zapole 22, 43, 131–134, 199
 zprosiło się 40
 zaręczyny 28, 52, 56
 zarzęglimy 119
 zasłonić 71, 73
 zasłonka 71, 73
 zasznużyć 113, 142
 zasznurować 74
 zasznurować 114
 zaświadczenie 96
 zawiasa (nom. sg.) 28
 zawiasy (nom. pl.) 22, 28
 zawiesić 70, 173
 zawieszać 70
 z zawieszeniem 28, 69, 70, 171
 w zawieszeniu 22, 28, 69, 70
 zawieśmy 88, 178, 191
 zawieśwa 88, 191
 zawieźlimy 119
 zawieźmy 119, 120
 zawieźwa 120
 ząb 49, 50, 56, 166, 202
 w zbozie 77
 zboże 77
 we zbożu 33, 153
 zdejmąć 113
 zdejmować 114, 186
 zdejmować 114, 186
zdr ≥ *żż* 89, 90, 139, 140
ze zam. *z* 32, 33, 153, 155
 zemdleć 96
 zesiekłem 37, 88
 zeszlóroczni 107
 zęby 51, 56
 ziarko 22, 26, 43
 z ziemi 33, 105
 ziemniak 123
 zięciej 103
 zięciowi 103
 zięciowi 51, 56
 ze zimna 33, 153
 zjeść 138
 złatać 113, 138, 142
 zlatować 115, 187
 zlatuwać 115, 187
 zlatywać 115, 187
 zlecić 113
 zlecieć 113

zleźć 79
 złąmię 66, 139, 168
 złąpię 66, 140
 zmarszcza się 26
 zmarszczka 22, 26, 91
 zmarzłak 91
 zmarzluch 91, 92
 zmarzli 92
 zmieść 79
 zmierzch 42, 82
 zmiłuj się 112
 my zmokli 119
 zmoklimy 119
 zmokliśmy 88, 118
 zmokliśwa 118
 zmokłeni 36, 37, 88, 178
 zna 22, 25
 znajdować 114
 znajduwać 114, 138, 186
 znańduch 111
 znam 30, 31
 znok 110
 znowu 110
 znowuk 110
 zofija 129
 zorza 23, 43
 zrąb 50, 51, 56
 zrobiło się 40
 zróbmy 119, 120
 zsiekleń 36, 37
 zuchwały 84, 136
 zwarta 124, 125, 193
 związać 50, 51, 56
 zwięźmy 120
 my zwięzli 119
 zwięzwa 120
 zwija się 22, 25
 zwoziło się 40

$\dot{z} \leq v\dot{z} \leq \dot{v}$ 62, 142, 170
 $\dot{z}$ zam. $\dot{z}$ w loc. sg. masc., neut. 77
 $\dot{z}$ zam. z ($\leq \dot{z}$) 75, 76
 żdźbło 32
 żmiak 123, 133, 134, 192
 żmiaczysko 43
 $\dot{z}r \geq r\dot{z}$ 136, 141–143
 $\dot{z}\dot{r} \geq \dot{z}\dot{z} \geq \dot{z}\dot{z} \geq \dot{z}$ 94
 żrebak 22, 27, 101, 102, 180
 żrebię 94, 101, 102, 180
 żrenica 93, 94
 źródło 94
 żrubak 27, 101

$\dot{z}$ hiperpop. zam. z 77
 $\dot{z} \geq z$ 74, 75, 139
 $\dot{z} \geq \dot{z}$ w loc. sg. masc. neut. 77
 $\dot{z} \leq \dot{r}$ 77, 78
 $\dot{z} \leq \dot{z}\dot{r}$ 94
 $\dot{z}$ zam. z ($\leq \dot{z}$) 75, 76
 żaba 76
 żebro 76
 żelazkiem 36, 39, 76
 żelazko 76, 139
 żelazo 76
 żelazna 22, 25, 76
 żeleźniak 22
 żłób 45
 żmija 74, 76
 żniwa 74, 76
 żonaty 74
 żuraw 21–23
 żwirowana 24
 życie, -a 24, 74
 żytni 107
 żytnisko 43
 żytny 107
 żyto 74
 $\dot{z}\dot{z} \leq \dot{z}\dot{r}$ 94

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	3
1.1. Pozajęzykowe uwarunkowania gwar opoczyńskich	6
2. WYKAZ EKSPLOWANYCH PUNKTÓW I INFORMATORÓW	9
3. FONETYKA	13
3.1. Wokalizm	13
3.1.1. Samogłoski w nagłosie	13
3.1.2. Przejście <i>ra-</i> w <i>re-</i> , <i>ja-</i> w <i>je-</i>	17
3.1.3. Przejście <i>-ar-</i> w <i>-er-</i> , <i>-yr-</i>	18
3.1.4. Przejście <i>-aj</i> w <i>-ej</i> w formach rozkaznika i w przysłówkach	19
3.1.5. Zastąpienie <i>a</i> ($\leq$ <i>*ēT</i>) przez <i>e</i>	20
3.1.6. Kontynuanty stp. <i>ā</i>	21
3.1.7. Zwężenie artykulacji <i>a</i> przed półotwartymi <i>N</i> , <i>L</i>	29
3.1.8. Kontynuanty stp. <i>ē</i>	32
3.1.9. Kontynuanty stp. <i>ē</i>	33
3.1.10. Artykulacja <i>e</i> przed spółgłoską nosową, <i>eN</i>	35
3.1.11. Przejście <i>el</i> $\geq$ <i>ey</i> $\geq$ <i>ou</i>	37
3.1.12. Rozwój nie stwardniałego <i>*l'</i> w grupę <i>el</i>	38
3.1.13. Rozszerzenie artykulacji <i>i</i> , <i>y</i> przed spółgłoskami nosowymi, <i>iN</i> , <i>yN</i>	39
3.1.14. Rozszerzenie lub cofnięcie artykulacji głosek <i>i</i> , <i>y</i> przed półotwartymi, <i>iL</i> , <i>yL</i> , <i>iR</i> , <i>yR</i>	40
3.1.15. Rozszerzenie artykulacji samogłoski w grupie <i>ir</i> ($\leq$ <i>*l'</i>)	41
3.1.16. Labializacja śródgłosowego <i>-o-</i>	43
3.1.17. Przesunięcie artykulacji <i>o</i> ku przodowi	43
3.1.18. Zastąpienie <i>ō</i> ($\leq$ <i>*ēT</i>) przez <i>e</i>	44
3.1.19. Kontynuanty stp. <i>ō</i>	45
3.1.20. Zwężenie <i>o</i> przed półotwartymi, <i>oN</i> , <i>oR</i> , <i>oL</i>	46
3.1.21. Rozszerzenie artykulacji <i>u</i> przed spółgłoskami nosowymi, <i>uN</i>	48
3.1.22. Kontynuanty stp. <i>ū</i> , <i>q̄</i>	49
3.1.22.1. Wartość usna	49
3.1.22.2. Wahania <i>q̄</i> i <i>q̄</i>	54
3.1.22.3. Wartość nosowa	55
3.1.22.4. Wtórna nosowość	58
3.2. Konsonantyzm	60
3.2.1. Zastępowanie spółgłosek wargowych przez inne wargowe i tylnojęzykowe	60
3.2.2. Asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich	61
3.2.3. Uproszczenie grup spółgłoskowych powstałych z rozłożenia <i>f'</i> , <i>v</i> , <i>m</i>	63
3.2.4. Ustalenie się wargowych twardych w tematach l. sg. praes.	65

3.2.5. Zastępowanie w zakresie spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych	66
3.2.6. Zastępowanie <i>t</i> przez <i>c</i> , <i>č</i> , <i>k</i> w grupach <i>tf</i> ($\leq tv$), <i>tχ</i>	67
3.2.7. Reduplikacja i dysymilacja <i>s</i> , <i>š</i> w <i>ss</i> , <i>šš</i> , <i>sc</i> , <i>šč</i>	68
3.2.8. Wymiana <i>s</i> na <i>c</i>	70
3.2.9. Upodobnienie <i>n</i> do <i>k</i> ($\geq \eta k$)	71
3.2.10. Ewolucja <i>stp.</i> <i>l</i>	72
3.2.11. Redukcja <i>ɣ</i> ($\leq l$) w śródgłosie i wygłosie wyrazów	73
3.2.12. Mazurzenie oraz procesy odmazurzania	74
3.2.13. Ewolucja <i>r</i> $\geq \bar{r}$ $\geq \bar{z}$ (<i>š</i>)	77
3.2.14. Stwardnienie <i>l'</i> przed samogłoską <i>i</i>	78
3.2.15. Zanik wygłosowego <i>-ć</i> w grupie <i>-šč</i>	79
3.2.16. Zanik wygłosowego <i>-j</i> w tautosylabicznej grupie <i>-ej</i>	80
3.2.17. Realizacja tylnojęzykowych <i>k</i> , <i>g</i> , <i>χ</i> przed samogłoskami przednimi . .	80
3.2.18. Przejsie <i>-χ</i> $\geq$ <i>-k</i> , <i>-f</i> w wygłosie wyrazów	82
3.2.19. Spółgłoski <i>χ</i> , <i>k</i> w grupach spółgłoskowych	83
3.2.20. Zmiany w zakresie występowania <i>k</i> , <i>χ</i> w nagłosie i śródgłosie wyrazów	86
3.2.21. Udźwięcznienie i ubezdźwięcznienie międzywyrazowe	87
3.2.22. Asymilacja i uproszczenie grup <i>stř</i> , <i>tř</i> , <i>zdř</i> , <i>dř</i>	89
3.2.23. Asymilacja i uproszczenie grup <i>rst</i> , <i>rsk</i> , <i>ršt</i> , <i>ršč</i> , <i>rz</i> , <i>rž</i> , <i>ršč</i>	90
3.2.24. Asymilacja głosek na odległość	93
3.2.25. Rozwój <i>stp.</i> grup <i>šř</i> , <i>žř</i>	93
3.2.26. Dysymilacja	95
3.2.27. Uproszczenie grup spółgłoskowych	97
3.2.28. Metateza	99
4. MORFOLOGIA	101
4.1. Zastępowanie sufiksu neut. <i>-ę</i> przez <i>-ak</i> na oznaczenie istot niedoroslých . .	101
4.2. Wyrównania tematów nom. – gen. sg. rzeczowników rodzaju nijakiego . . .	102
4.3. Zanik opozycji <i>-ov-</i> do <i>-ěv-</i> w końcówkach dat. sg. rzeczowników męskich . .	103
4.4. Kończówki loc. sg. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego o temacie zakończonym na spółgłoskę zmazurzoną	104
4.5. Zastępowanie końcówki gen. sg. <i>-e</i> przez <i>-i</i> <i>-y</i> w rzeczownikach rodzaju żeńskiego	104
4.6. Sufiksy przymiotnikowe <i>-ity</i> <i>-isty</i> , <i>-aty</i> <i>-asty</i>	105
4.7. Przymiotnikowe sufiksy <i>-ni</i> , <i>-ny</i>	107
4.8. Superlatywne prefiksy przymiotników i przysłówków	108
4.9. Wyrównanie końcówek gen. sg. przymiotników męskich i nijakich <i>-ěgo</i> ($\leq$ <i>*-a-jego</i>) i zaimków <i>-ego</i>	108
4.10. Zastępowanie końcówki <i>-i</i> liczebników '5–10' przez <i>-u</i> przeniesioną z <i>dwu</i> . .	109
4.11. Występowanie sufiksalnego <i>-k</i> w przysłówkach i zaimkach przysłownych . .	110
4.12. Zanik <i>r</i> w prefiksie <i>roz-</i>	110
4.13. Rozszerzenie rdzenia <i>*-id-</i> o końcową spółgłoskę prefiksu <i>*sbn-</i> , <i>*vbn-</i>	111
4.14. Zachowanie przedrostka/przyimka <i>s-</i> , <i>s</i> przed półotwartymi	111
4.15. Zastępowanie sufiksu inf. <i>-eć</i> przez <i>-ić</i>	112
4.16. Brak <i>-ow-</i> , <i>-yw-</i> w sufiksach iteratiwów <i>-ować</i> , <i>-ywać</i>	113
4.17. Czasownikowe sufiksy <i>-ować</i> , <i>-ywać</i> , <i>-uwać</i>	114
4.18. Wyrównanie tematu inf. czasowników wielokrotnych na <i>-wać</i> do tematu praes. .	116
4.19. Wyrównanie tematów na <i>-ał-</i> w 3. pl. praet.	116
4.20. Kończówki 1. pl. praes. czasowników koniugacji opisowej <i>-ę</i> , <i>-esz</i>	116
4.21. Kończówki 1. pl. praet.	118
4.22. Kończówki 1. pl. imperat.	119
4.23. Kończówki 2. pl. czasowników	120

5. LEKSYKA	121
5.1. Isoleksy północne	121
5.2. Isoleksy południowe	124
5.3. Isoleksy wschodnie	127
5.4. Isoleksy zachodnie	128
5.5. Isoleksy północno-wschodnie	129
5.6. Isoleksy północno-zachodnie	130
5.7. Isoleksy południowo-wschodnie	131
5.8. Isoleksy południowo-zachodnie	132
6. UWAGI KOŃCOWE	135
7. MAPY	144
SKRÓTY I SYMBOLE	205
INDEKS ZAGADNIENÍ, ZJAWISK I WYRAZÓW	213

